

**DRUŠTVO ARHEOLOGA CRNE GORE
THE ARCHAEOLOGICAL SOCIETY OF MONTENEGRO**

**POSEBNA IZDANJA
Knjiga 1**

Ivan Stevović

***PRAEVALIS. OBRAZOVANJE KULTURNOG PROSTORA KASNOANTIČKE
PROVINCIJE***

***PRAEVALIS. THE MAKING OF THE CULTURAL SPACE OF THE LATE
ANTIQUITY PROVINCE***

PODGORICA 2014.

IVAN STEVOVIĆ

PRAEVALIS. OBRAZOVANJE KULTURNOG PROSTORA
KASNOANTIČKE PROVINCIJE

PRAEVALIS. THE MAKING OF THE CULTURAL SPACE OF THE
LATE ANTIQUE PROVINCE

Izdavač:

DRUŠTVO ARHEOLOGA CRNE GORE
THE ARCHAEOLOGICAL SOCIETY OF MONTENEGRO

Urednik:

Mile Baković

Recenzenti:

Dr Radivoj Radić, redovni profesor Filozofskog fakulteta u Beogradu
Dr Marica Šuput, redovni profesor u penziji Filozofskog fakulteta u
Beogradu
Mr Milena Vrzić, JU Muzeji i galerija Budva

Lektura i korektura:

Dr Vesna Lompar

Prevod rezimea:

Dr Olga Špehar

Štampa:

IVPE Cetinje

Tiraž:

300

CIP –Каталогизација у публикацији
Национална библиотека Црне Горе, Цетиње

ISBN 978-9940-9633-0-9
COBISS.CG-ID 26372624

Istraživanja za potrebe ove knjige ostvarena su finansijskim sredstvima naučno-istraživačkih projekata *Društvena istorija i kulturno-istorijsko nasljeđe Crne Gore od ranog srednjeg vijeka do početka XIX vijeka*, koji podržava Ministarstvo nauke i Ministarstvo kulture Crne Gore, i *Hrišćanska kultura na Balkanu u srednjem veku: Vizantijsko carstvo, Srbi i Bugari od IX do XV veka*, koji podržava Ministarstvo za prosvetu i nauku Republike Srbije.

Ivan Stevović

***PRAEVALIS. OBRAZOVANJE KULTURNOG PROSTORA
KASNOANTIČKE PROVINCIJE***

***PRAEVALIS. THE MAKING OF THE CULTURAL SPACE OF THE
LATE ANTIQUE PROVINCE***

SADRŽAJ

PREDGOVOR.....	8
I SLIKA, PROSTOR, ISTORIJA.....	11
II PRE PREVALISA: SLIKE KLASIČNOG DOBA ANTIKE	50
III PREVALIS: SLIKE KASNOANTIČKOG DOBA.....	72
IV ZAKLJUČAK	106
V <i>PRAEVALIS</i> . THE MAKING OF THE CULTURAL SPACE OF THE LATE ANTIQUE PROVINCE (Summary)	113
I IMAGE, SPACE, HISTORY	113
II THE IMAGES OF CLASSICAL ANTIQUITY.....	116
III THE IMAGES OF THE LATE ANTIQUE PERIOD.....	122
IV CONCLUSION	129
VI ILUSTRACIJE	132
VII BIBLIOGRAFIJA.....	171

Dans ce livre, les bateaux naviguent.

(F. Braudel, *La Méditerranée. L'espace et l'histoire*, 1985.)

Bring me my Bow of burning gold

Bring me my Arrows of desire

Bring me my Spear: O clouds unfold!

Bring me my Chariots of fire!

(Jerusalim, crkva Sv. Đorđa, u proleće 2007.)

PREDGOVOR

"Šta je Mediteran? Hiljadu stvari u isti mah. Nije to jedan pejzaž, već bezbroj pejzaža. To nije jedno more, već sled mora. Ne jedna civilizacija, već civilizacije koje se slažu jedna na drugu."

Neodvojiv od navedenih reči Fernana Brodela, novi talas istraživanja svih vidova interakcija milenijumima ostvarivanih na prostoru Sredozemlja predstavljao je ključni profesionalni povod nastanku ove knjige. U njenom središtu je proučavanje prošlosti jednog koliko važnog toliko i neistraženog isečka tog ogromnog prostora. Sprovedeno je na ponešto osoben, ali spram raspoloživih znanja čini se jedino moguć način, ispitivanjem različitih vidova slika kao najupečatljivijeg i najverodostojnijeg simbola njegovog kulturnog profila, i svih transformacija koje je taj profil poprimao od Homerovog doba do ranog srednjeg veka. "Prevalis" stoga već od prve stranice u određenom smislu treba shvatati uslovno: upravni status provincije, oficijelno ustanovljen u kasnoantičko doba, samo je definisani hronološko-teritorijalni okvir unutar kojeg su se našle i iz koga su proizilazile tekovine talasa kulture koji su se tu susretali i prelamali kako znatno pre njenog obrazovanja tako i dugo nakon njenog nestanka. Posledično, slike o kojima će biti reči samo na prvi pogled iznenađuju svojom kosmopolitskom prirodom i porukama, materijalizovane izrazom dalekim od bilo kakvog svedenog umetničkog dijalekta. U arealu jednog od najvažnijih sredozemnih raskršća takav izraz po sebi nije bio moguć. Pitanje postavljeno u zaključku, koje glasi koliko je Prevalis kao kulturni prostor nadživeo Prevalis kao administrativnu jedinicu, suštinski je važno za detaljniji uvid u mnoge pojave koje su u odgovarajućem domenu obeležile potonja stoleća na tlu centralnog Balkana. Posle dugog putovanja kroz epohe i udaljene meridijane, sa zadovoljstvom ga prepuštam na kritičko i, nadam se, intenzivno razmatranje svim budućim proučavaocima.

Svako ko se ikada upustio u sličnu intelektualnu avanturu dobro zna meru i značaj unutrašnjeg, ličnog podsticaja koji zapravo predstavlja istinski akumulator snage istraživača. Slučaj je hteo da ova knjiga bude i svojevrsni svršetak jedne duge etape profesionalnog sazrevanja, koje je davnih godina započelo na Gradini iznad Martinića, vođeno iskustvom i znanjima akademika Vojislava Koraća, mr Janka Maglovskog i

Boška Ikovića, najboljeg poznavaoca i najprilježnijeg čuvara blaga pohranjenog u Zavičajnom muzeju u Danilovgradu. Bez njihovog tadašnjeg i kasnijeg svesrdnog ulaganja u moja znanja, stranice koje slede verovatno da nikada ne bi ni bile napisane. Učitelju, akademiku Vojislavu Koraću, više se na žalost ne mogu odužiti, ali želim da verujem da će dvojica spomenutih prijatelja ovde naći ne samo moju zahvalnost, već i opravdanje za trud i poverenje koji su mi podarili.

Poziv profesora po definiciji podrazumeva i zadovoljstvo susretanja sa kolegama i prijateljima od kojih se znanje stiče, sa kojima se razmenjuje ili kojima se posreduje. Tim redom idući, kada je reč o prostoru nekadašnjeg Prevalisa, veliku zahvalnost želim da uputim mr Jovanu Martinoviću i mr Zorici Čubrović, koji su me prvi uputili u tajne starog Kotora, mr Mladenu Zagarčaninu i mr Ivanu Lakoviću za nesebičnu i hitru pomoć u prikupljanju potrebne dokumentacije i, posebno, dragom prijatelju Miletu Bakoviću, predsedniku Društva arheologa Crne Gore, koji je u nezavidnim prilikama na sebe preuzeo sve odgovornosti i rizike objavljivanja knjige, jednako koliko i jednom od recenzenata, mr Mileni Vrzić. Istovremeno, siguran sam da svi oni dele moje uverenje da je učestvovanje u afirmaciji mlađih kolegajedna od najvećih satisfakcija u ovom poslu. Zbog toga što mi je to zadovoljstvo već upriličila, a to će van svake sumnje i u budućnosti činiti, posebno se zahvaljujem mom nekadašnjem studentu i sadašnjem doktorantu mr Tatjani Koprivici, čija je vanredna profesionalna posvećenost dovela do pokretanja kursa o Kasnoantičkoj umetnosti na master studijama na Istorijskom institutu Univerziteta Crne Gore, dajući time dodatni podsticaj prerastanju rukopisa u knjigu. Tako su, istovremeno, i svi članovi Istorijskog instituta na čelu sa direktorom, profesorom dr Radoslavom Raspopovićem, postali aktivni učesnici u njenom nastanku. Ovo je prilika da im se na svemu još jednom najiskrenije zahvalim.

Truizam je primetiti da je od pojave kompjuterske komunikacije svet postao manji no što je ikada bio, i da je, kako je sam Fernan Brodel proročki konstatovao, lice zemlje na različitim njenim tačkama u mnogome postalo jednako bezlično i neosećajno. Srećan sam što mogu da posvedočim da taj proces nije zahvatio mnoge pripadnike istoričarskih esnafa, čija je pomoć u prikupljanju literature ili korisnim sugestijama izuzetno značajno uticala na interpretativni horizont napisanih redova. Internacionalna lista saradnika na ovoj knjizi toliko je duga da unapred moram da izrazim izvinjenje onima koje ću, možda, hotimično izuzeti sa nje. Za prijateljstvo i pomoć koji su se ponekad gotovo graničili sa

radom umesto mene, najdublje se zahvaljujem dr Nektariosu Zarasu (Atina), dr Florinu Kurti (Florida), dr Valentinu Paću (Rim), dr Grigoriosu Manopulosu (Janjina), dr Dubravki Preradović (Lion), dr Eliju Hobdariju (Tirana), dr Emi Majan-Fanar (Haifa), dr Pashalisu Andrudisu (Solun), dr Rajku Bratožu (Ljubljana), dr Dimitru Nikolovskom (Skoplje), dr Ivanu Basiću i dr Radoslavu Bužančiću (Split), dr Nikolini Maraković (Zagreb), dr Biserki Penkovej (Sofija), dr Marku Džonsonu (Oregon), dr Fabiu Bariju (Stenford), dr Ani Filgenci (Beč), dr Đanvitu Kampobasu (Fribur), dr Bente Kilerih (Bergen) i dr Nejtanu S. Denisu (Baltimor-Rim).

Na kraju, ali samo stoga što je reč o sredini u kojoj radim i u kojoj je knjiga napisana, čast mi je i zadovoljstvo da se zahvalim recenzentima prof.dr Marici Šuput i prof.dr Radivoju Radiću, koji su uložili posebno strpljenje probijajući se kroz radne verzije i konačni tekst knjige. Prijatelji sa Odeljenja za istoriju umetnosti i Odeljenja za arheologiju Filozofskog fakulteta u Beogradu, kao i iz Arheološkog instituta, bili su na samo njima uobičajeno svojstvenoj visini zadatka – sve što mi je bilo potrebno imao sam i pre no što sam i sâm shvatao da će mi biti potrebno. Stoga se, uz nadu da ću vremenom uspeti da im svima uzvratim, još jednom najtoplije zahvaljujem dr Vujadinu Ivaniševiću, dr Jeleni Erdeljan, dr Vladi Stankoviću, dr Olgi Špehar, dr Branki Vranešević, dr Perici Špeharu, dr Miroslavu Vujoviću, mr Zorici Kostić, Aleksandri Škorić, arh. Gordani Tolić i Goranu Vukoviću. Uz njih, sve teškoće i svi problemi tokom nastanka knjige postajali su znatno manji no što su to ponekad uistinu bili.

U Beogradu, decembra 2014.

I.S.

I SLIKA, PROSTOR, ISTORIJA

Ovo je knjiga u kojoj se prošlost jednog geografskog, odnosno administrativnog prostora antičkog sveta sagledava putem različitih vidova slika koje su na njemu nastajale u periodu dužem od milenijuma. Drugim rečima, ostvarenja vizuelnog izražavanja ovde dobijaju izvesno prvenstvo u odnosu na tradicionalna *instrumenta studiorum* istorijske nauke.

Naznačeno metodološko polazište u određenom krilu historiografije moglo bi da izazove podozrivost, ali takva reakcija iz više razloga ne bi imala svoje stvarno opravdanje. Naime, o prostoru o kojem će biti reči u pisanim istorijskim izvorima sačuvan je sasvim skroman fond vesti. Povrh toga, ni u jednom od tih iskaza nema niti nagoveštaja o tokovima i kretanjima koji su, sublimirani slikom, bili izuzetno važni za obrazovanje sveukupnog ambijenta stolicima pre i u vreme trajanja kasnoantičke provincije Prevalis. Ono što više ne postoji kao *scripta* pretrajalo je, međutim, kao *imago*; njenim tumačenjem istorija tog prostora otkriva jedan sasvim nov sadržaj, po svojoj strukturi i dinamici neuporedivo življi od nekolicine fragmentarnih podataka koji su činili sve do čega se moglo doći istraživanjem oslonjenim isključivo na vrednost zabeleženog. Uostalom, samo je naizgled istrošena stara mudrost da svaka slika govori više od stotinu reči. U narednom tekstu će biti pokazano u kojoj meri njen smisao ume da preraste u prvorazredni putokaz ka novim saznanjima i proširenju interpretativnog horizonta istoričarskog narativa. Ili, još neposrednije, u kojoj meri proučavanje *celine* prošlosti određenog područja ostaje osiromašeno ukoliko sebe liši slike kao kategorije kojom je, jednako, ako ne i više no pisanom rečju, prošlost iskazivala mnoštvo univerzalnih i posebnih, javnih ili sasvim ličnih, ali uvek verodostojnih predstava o sebi.

Osnovna pretpostavka da dela koja predstavljaju paradigmu umetnosti dobiju značaj izvora od osobene važnosti u proučavanju kulturne istorije, koncentrisana je u činjenici da je u antičkoj epohi inicijalni podsticaj njihovom nastajanju po pravilu proizlazio iz religioznog doživljaja i njemu primerenih potreba. Svojim sadržajem i funkcijom svaka slika bila je prvenstveno *religiozna* slika, vidljivo otelotvorenje smisaone suštine verskih rituala. Njeno prisustvo, ukrašavanje, svečano pronošanje određenim prostorom, prinošenje žrtava i čitav niz drugih vidova poštovanja, prevodilo ju je u fizički fokus i jemstvo duhovnog ustrojstva i sakralnosti zajednice. Cikličnim ponavljanjem manifestacija religioznosti svetost slike permanentno je bivala regenerisana, prema slici je uspostavljan poseban emocionalni odnos čija je akumulacija postepeno vodila ka sve razgranatijem spektru načina ispoljavanja njene recepcije, a time i sve široj i produbljenijoj potvrdi prerogativa primerene joj apsolutne jedinstvenosti.¹ Upravo ta unutrašnja dinamika iskazivanja vere kroz kolektivni i personalni doživljaj moći slike, što je neretko podrazumevalo i ukazivanje na njenu estetsku vrednost,² predstavljala je ogledalo duhovnog

¹ Elsner 1995; 1996b: 505-531 (sa starijom literaturom); 2000: 45-69; 2006: 68-95; 2012: 1-26. Belting (2004) 2014: 7-22; 92-133.

² Elsner 1996a; Arafat 1996; Borg 2004; Webb 2009.

ustrojstva svake pojedinačne sredine i svih transformacija koje su se zbivale u dubinama njenog tkiva. Stoga je priča o slikama zapravo uvek priča o društvu iz kojeg su one potekle; njome je moguće pouzdano pratiti odjeke kako velikih, tako i onih gotovo neprimetnih zbivanja, koja su u dugim procesima različitih vremena prošlosti gradila sedimentirane činioce njegovog simboličkog uređenja.

Od kritske civilizacije do sporog prelaska u razdoblje ranog srednjeg veka, od britanskih ostrva do Indije, antički svet stvorio je bezbroj vizuelnih formi saopštavanja vlastitih verovanja u autoritet i silinu uticaja mirijade božanstava u svim domenima ovozemaljskog života. U njihovom neprestanom delovanju tražio je konstitutivne tačke sopstvenog poimanja prostora, vremena, života, smrti, prirode, rata, ljudskih svojstava i svim ovim kategorijama primerenim svakodnevnim pojavama. Ishodište religiozne slike nalazilo se u mentalnoj matrici njenih poštovalaca, što je vodilo kreiranju najrazličitijih kodova svetosti. Nakon propasti Mikene trajao je period u kojem nisu postojale ni likovne predstave ni pisana svedočanstva sakralnog značenja, pa je težište bilo preneto na usmenu komunikaciju i mnogostruko ponavljanje "anikoničnih" motiva na plemenitim materijalima i u keramici, dajući i predmetima i ukrasu sasvim novo značenje. Milenijum kasnije Pausanija se našao u Figaliji, na jugozapadu Arkadije, nameran da poseti znamenitu Demetrinu pećinu. Da *vidi* nije mogao ništa, jer su i drevna drvena figura boginje i njena kasnija bronzana replika bile izgubljene toliko davno da je lokalno stanovništvo sumnjalo da su ikada i postojale, ali je mesto i dalje imalo sveštenika koji je obavljao sve potrebne obrede.³ I jedna i druga situacija govore o nijansama istog fenomena. Obeležja svetosti mogla su posedovati najrazličitije vidove, do potpunog odsustva bilo kakvog materijalnog zaloga, ali se čak ni u tom slučaju njeno prisustvo nije doводilo u pitanje. Što je još važnije, upravo ta mogućnost "transfera" pojavnih oblika svetosti konstituisala je osnove kojima se ona uvrežila i u znatno prepoznatljivijem, ljudskom obličju, na Olimpu. Stoga su grčki bogovi, u jednoj od svojih najvažnijih značenjskih dimenzija, ostali najupečatljiviji i najinspirativniji umetnički izum koji je ikada stvoren. Iako su pojedini članovi tamošnjeg Panteona bili pridošlice sa već razvijenim božanskim pedigreeom prenetim iz udaljenih oblasti Istoka, Olimp je bio mesto na kome su stekli ustrojenu hijerarhiju, personalni identitet, neprijatelje, sposobnost transformacije u fantastična bića, virtuelni prostor mita unutar kojeg su praktično demonstrirali moć nad ljudima, nemilosrdno ih kažnjavajući ili im darujući poneke od svojih osobina, poput besmrtnosti primerene herojima.⁴ Povrh toga, odatle su iznikle suštinske premise njihove teologije, koja je bogove činila jedino pozvanim da svojim delovanjem definišu i personifikuju prirodu i karakter religioznih istina. Od Zeusa naniže, bili su poštovani univerzalno, ali sa nizom posebnih svojstava koja im je, u skladu sa lokalnim predanjima, pridavala svaka zajednica ponaosob.⁵ Iz tog obilja božanskih sila i funkcija u pravoj liniji je proistekao i repertoar izražavanja njihovog neporecivog primata slikom.

Tvoreći splet neraskidivih niti kojima je pojedinac učestvovanjem u javnom verskom obredu jemčio kako vlastitu pripadnost sredini, tako i inherentni preduslov njenog kolektivnog trajanja, grčka religija vremenom je dobijala značenjski sve slojevitija mesta emanacije. Sledstveno tome, slika religioznosti poprimala je sve razuđenije i složenije

³ Lemos 2000: 11-21; Elsner 1992: 8.

⁴ West 1997; Ogden 2007; Noegel 2007: 21-37; Allen 2011: 341-356.

⁵ Dowden 2007: 41-55; Ekroth 2007: 100-114; Calame 2007: 259-285.

sadržaje, u rasponu od jednostavnih žrtvenika i votivnih figura do striktno definisanih sakralnih celina na akropoljima polisa ili u najslavnijim panhelenskim proročistima.⁶ Do klasičnog doba oni više nisu mogli postojati bez graditeljskih kompleksa odeona, stadiona, gimnazijuma, riznica, trijumfalnih i memorijalnih spomenika, bez onih objekata koji su predstavljali neophodni ambijent svečanim povorkama, pozorišnoj igri, atletskom takmičenju, retorskoj veštini, vidovima delovanja kojima je bogovima ispoljavana zahvalnost za dotadašnju i molba za buduću milost. Središte organizovane sakralne topografije, ogromne simboličke slike spektra božanskog prisustva u sveukupnom prostoru, predstavljao je hram. Kao prebivalište i kulminativno mesto poštovanja stanovnika Olimpa, hram, zajedno sa žrtvenikom i figurom boga, nije činio samo treću tačku koncepta ekspozicije religioznosti. Bio je i arhitekturom otelotvoreni poredak kosmosa, jednako koliko i odraz takmičenja grčkih gradova u njihovom bogatstvu ili obeležje njihove vojne nadmoći *hinc et nunc* izvojevane na slavi mitova.⁷ Vreme i prostor bili su determinisani sakralnim poimanjem, prošlost i otadžbina sameravani su religijom predaka. Stoga je hram imao funkciju svojevrstnog organizma brižljivo kontrolisane kompresije istorije, što je po potrebi podrazumevalo i čin njenog rekreiranja: to je bio mentalni proces kojim je i u kasnijem vremenu, obeleženom već razgranatim vizuelnim izrazom, i dalje trajalo poštovanje izvora i svetog hrasta u Dodoni, mestu na kojem su preci Grka saznali imena svojih bogova; zbog toga se na atinskom akropolju Fidijina hrizelefantinska Atena Partenos tokom panatenejskih svečanosti nalazila u senci prastare figure od maslinovog drveta; ali, to je bio i razlog zbog kojeg je na početku ratova sa Persijancima na metopama Partenona Apolonov luk zamenjen mačem, kao manje tradicionalnim ali više savremenim ratničkim atributom.⁸ Iako supstancijalno važna, reč upućena bogovima u svesti vernika ostavljala je više prostora neodgovarajućoj ili nedovoljno ubedljivoj interpretaciji; vidom "opipljiva" slika, svojom fiksiranošću u materijalu i dimenzijama, emitovala je *realnu* božansku prisutnost.

Uza sve podudarnosti koje su doprinele tome da je vera Rimljana uglavnom bila tumačena kao u ponečemu modifikovani, ali u osnovi neposredni derivat grčke religije, dug je niz razloga zbog kojih je znak jednakosti između njih figurirao samo u uslovnom smislu. Pre svega, za razliku od grčkog sveta u kome se i samo postojanje bogova moglo dovoditi u pitanje ili čak otvoreno odricati, Rim je sopstveni identitet permanentno gradio na osluškivanju i prihvatanju božanske volje, pa je iza znamenite Ciceronove rasprave o njihovoj prirodi, koliko god ona počivala na grčkim temeljima, ipak stajala duga tradicija razno-likih vidova opštenja sa autohtonim otelotvorenjima natprirodnih sila, ustanovljena u vreme Nume Pompilija, savremenika prvih Olimpijskih igara i prvih helenskih kolonista na jugu Apeninskog poluostrva.⁹ Do uvođenja carskog poretka rimska religija je, drugim rečima, bila ne samo stara, već i mnogo puta konceptualno duboko prestrukturirana u susretanjima sa brojnim narodima koji su stajali na putu ekspanziji Republike. Ciceron je znao da raznim krajevima sveta rukovode bogovi čiji je broj daleko nadmašivao one kojima je Rim prinosiso žrtve. Stoga je prepoznavanje "sudeonika" koji su ostajali izvan skupa izabranih, kao funkcionalno manje-više ekvivalentnih ali kvalitativno neuporedivo niže kotiranih spram članova Panteona, Rimljanima omogućavalo da tolerišu njihovo postojanje i njihove

⁶ Morgan 1993: 14-33; Hansen 2006: 118-122.

⁷ Marinatos 1993:179-183; Marconi 2004: 211-224.

⁸ Dieterle 2007; Carpenter 2007: 398-420.

⁹ Mayor-Swainson, *Cicero, De Natura Deorum*, 2009; Beard - North - Price 1998: 1-72.

pristalice. Takav odnos bio je primeren iskustvima sa varvarskih teritorija Zapadne Evrope, pa nije slučajno da je formulaciju *interpretatio Romana*, jedinstvenu u celokupnoj klasičnoj literaturi, Tacit skovao opisujući izvesna božanstva germanskih Naharvala koja su nalikovala Kastoru i Poluksu. Za načelni rimski stav jednako ilustrativna bila je i epizoda opisana u istom spisu, u kojoj su se zapovednici legija jednom prilikom našli u situaciji da pleme Ampsivara podsete na to da su *bogovi* Germana svojevoljno predali Rimu vlast nad njihovom zemljom, sa svim posledicama koje bi proizišle iz nepoštovanja božanske odluke.¹⁰ Jasno je da su instrumenti praktičnog sprovođenja ovakve "religiozne teorije" počivali na obostranom uverenju o svakovrsnoj supremaciji Rima, koja je prethodno bila atestirana oružjem.¹¹ No prošlost je poznavala i drugačije situacije, u kojima je vojni trijumf rezultirao ustanovljavanjem oficijelnog poštovanja božanstava poraženih: na samom kraju Drugog punskog rata, na Palatinu je zasnovano svetište Kibebe, maloazijske boginje koju su *Sibilinske knjige* preporučile zbog njenih veza sa Trojancima čiji su se prvaci odavno nalazili u galeriji osnivača grada (sl.1).¹² Kao paradigma, kult Kibebe u novom ambijentu bio je, međutim, tek jedna od implikacija daleko sveobuhvatnijeg, dugotrajnijeg i kompleksnijeg procesa. Rim je, prerastajući iz više osvajački opredeljenih zajednica u globalnu svetsku silu, svojom ekspanzijom postepeno sve dublje zalazio ne samo u fizički prostor nego i u religioznu sferu Istoka. Njegovo se predvorje nalazilo već u neposrednom susedstvu, na tlu *Magna Graeciae*. Iako definitivno pokorena tokom prve polovine III veka p.n.e, *Magna Graecia* nastavila je da živi prema regulama sopstvene tradicije, obesmišljavajući sirovu moć oružja.¹³ Taj prostor nije bilo potrebno civilizovati na način primeren misionarskoj ulozi na Zapadu; on je već odavno bio civilizacija.

U obimnom korpusu literature o raznolikim vidovima ispoljavanja rimskog imperijalizma kao ideologije koja je svoje konture dobila znatno pre ustanovljenja Carstva, Grčkoj, kao i celokupnoj njenoj ekumeni, iz razumljivih razloga posvećivana je posebna pažnja, ali ne uvek sa jasno definisanim stavovima.¹⁴ Oni su u znatnoj meri sublimirali odjek nedoumica koje su imali i sami učenici Rimljani. Ispoljavali su ih od trenutka od kojeg je postalo neophodno artikulirati "zvanično" stanovište o teritoriji koja jeste predstavljala deo njihovih provincija, ali sasvim različit od svih ostalih: jedinstven po svojoj prošlosti, religiozno-kulturnoj tradiciji, filozofiji i umetnosti, a pre svega po činjenici da su sa tih strana vekovima unatrag dopirali vetrovi puni upravo onog polena koji je Rimu usadio klice njegovog vlastitog identiteta. Od kraja Makedonskih ratova bilo je jasno kome je pripala pobeda na bojnopolju. Međutim, intelektualnu elitu opravdano je zbunjivalo pitanje ko je koga nadvladao u rasadu onoga što je Ciceron nazivao *humanitas*, zbir obeležja koja podrazumevaju "civilizaciju" u najširem smislu reči. Odgovor je bilo teško definisati i nakon zvaničnog konstituisanja Principata kao sistema kojim je, teorijski, univerzalni primat Rima postao neporeciv, jer su neki njegovi prominentni pojedinci, poput Plinija, nastavili da ispoljavaju posebno poštovanje prema večnim tekovinama Ahaje.¹⁵ Iz nje su, zauzvrat, pristizali glasovi duhovne superiornosti mudro zaodenuće u rimsko ruho,

¹⁰ Ando 2005: 41-51; Potter 1992: 269-274.

¹¹ Mattingly 1997; 2011; Woolf 1997: 339-350; Erskine 2010.

¹² Beard - North - Price 1998: 83-84; Erskine 2001: 205-218; Alvar 2008; Orlin 2010.

¹³ Lomas 1993.

¹⁴ Alcock 1997: 103-116; Goldhill 2001.

¹⁵ Woolf 1994: 116-143.

simbolizovani pitanjima sabranim u četvrtom tomu Plutarhovich *Moralia*.¹⁶ Međutim, i Ciceron i Plinije, baš kao i potonji pobornici "Drugog Sofizma", bili su složni u shvatanju da je *humanitas*, iako rođen među pradavnim Helenima, u međuvremenu postao univerzalno postignuće. Njegovu su konstrukciju "istorijski" Grci čak bili i narušili u određenoj meri, pa je Rimljanima pripala dužnost da konsoliduju nekadašnje izvorne postulate i prenesu ih do svih tačaka do kojih su dopirali.¹⁷ Iako su se nagoveštaji tog procesa pojavili stolicima ranije, u periodu koji bi se uslovno mogao omeđiti životima Cicerona i Oktavijana došlo je do snažnog akumuliranja činilaca rekonstrukcije. Ona je za rezultat imala epohalni preobražaj sveta iz onog koji je bio pod vlašću Rima u onaj koji je po svojoj unutrašnjoj strukturi postao autentično rimski.¹⁸ Misaono operisanje unutar jezgra religioznosti našlo se u središtu tog preobražaja. Nasuprot "neizdiferenciranom" grčkom sistemu verovanja, Ciceron je uobličio normativne okvire samog termina *religio*, Seneka je opširno raspravljao o različitim vidovima *superstitio* kao njenoj suprotnosti, a znatno pre progona hrišćana uvedene su zabrane kultova oprečnih dopuštenim načinima ispoljavanja vere.¹⁹ Nasuprot "neizdiferenciranoj" grčkoj stratifikaciji pozvanih da služe bogovima, Rim je institucionalizovao postojanje svešteničkog staleža;²⁰ nasuprot mnoštvu grčkih polisa i kolonija utemeljenih na tekovinama mitova, Rim je postao ne samo prestonica sve veće države, već i prestonica religije. Njene najvažnije sakralne tačke, poput Jupiterovog hrama (sl.2), odnosno Kapitolinske trijade, pojavile su se kao neizostavni markeri identiteta u svim iole relevantnim gradskim središtima.²¹ Konačno, Rim je u porodicu svemoćnih nebeskih gospodara uveo i vlastitog ovozemaljskog prvaka. Konstituisao je kult cara kao prvorazredni simbol svojevrsnog nad-jedinstva (sl.3), čijom su božanskom delatnošću i harizmom nepregledna prostranstva sa svim svojim osobenostima ipak činila delove homogene celine.²² Ako se izuzme vojska, uz tekovine administracije odnosno prava, religija je bila jedan od najdublje utemeljenih i najbrižljivije održavanih nosilaca *ideje* Rima, svih viših vrednosti koje je pružala pripadnost njegovom okrilju.

Sveopšta uređenost religiozne sfere života podrazumevala je očiglednu ekspoziciju takvog ustrojstva, odnosno sliku koja će na svakom koraku emitovati tu uređenost (sl.4). Jer, iako su načela *romanitas* prevashodno proizlazila iz poretka ustanovljenog u čoveku, iako su se zasnivala na svesti o njegovoj službi zajednici u kojoj se morao ponašati u skladu sa vrlinama strogosti prema sebi, odanosti otadžbini i upražnjavanja tradicionalnih obreda,²³ isti taj čovek je u periodu između velikog oratora i prvog cara bio svedok sveopšteg urušavanja dotadašnjeg poretka, oličenog građanskim ratovima. Iz rimskog ugla posmatrano, oni su za jedan od uzroka imali ozbiljno narušeni nivo pobožnosti savremenika kasne Republike. Istinski svršetak krize nastupio je ne toliko samim činom Oktavijanovog preuzimanja vlasti, koliko načinom na koji je takav ishod poslužio kao povod lansiranju poruke da je Rim ne samo iskoračio iz unutrašnjeg rastrojstva, već i da je prerašao u politeistički Raj. Sve poluge državnog uređenja bile su pokrenute u pravcu kon-

¹⁶ Preston 2001: 86-122.

¹⁷ Woolf 1994: 116-143.

¹⁸ Woolf 1995: 9-18; 1997: 339-350.

¹⁹ Beard - North - Price 1998: 211-244.

²⁰ Beard - North - Price 1998.

²¹ Beard - North - Price 1998; Rüpke 2007; Lipka 2009.

²² Fishwick 1993-2005; Elsner 1998: 53-87; Gradel 2002; Brent 1999: 17-72.

²³ Grimal 1968: 89-97.

kretnog afirmisanja početka novog vremena, i sve su sinhronizovano radile na stvaranju odgovarajućih slika. Marko Terencije Varon ostavio je u šesnaest tomova sačinjen "presek religioznog stanja društva", opširnu zbirku vesti o svim matičnim drevnim kultovima i njihovom poštovanju koje bi trebalo obnoviti. Ciceron je u Oktavijanu video Novog Aleksandra. Pojavio se Vitruvije. Konačno, grad je postao poprište ogromnog arhitektonskog zamaha u rasponu od pretvaranja Foruma u ambijent monumentalnih razmera i mnoštva hramova mermernih fasada, do obrazovanja veštačkog jezera na kome je izvedena simulacija Salaminske bitke kao epskog predskazanja Oktavijanovog trijumfa kod Akcijuma. Ideal koji se želeo dosegnuti bila je svojevrsna "superkultura", skup svega najboljeg što je ikada nastalo u okvirima grčke umetnosti kao forme, i svega vlastitog što je predstavljalo instrumente kreiranja nove mitologije Rima i njoj primerenih aspiracija kao suštine. U skladu sa potrebnim sadržajem biran je arhaiski ili klasični izraz, kopiranje grčkih uzora dosezalo je dotle da je čak bila nadmašivana lepota originala. Nesagledivi repertoar likovnih motiva postao je neizostavni *decorum* svečanosti, rituala i spektakla koji su obuhvatali doslovno svaki dan u kalendaru. Osmišljena u vrhu društvene lestvice, identifikacija religije i ideologije sa slikom radikalno se širila ka nižim slojevima stanovništva, zahtevajući da svaka vrsta verovanja i delatnosti dobije svoj vidljivi odraz, nalik onome koji je sebi i svom zanatu podigao čuveni pekar Marko Vergilije Eurisakije. Rim više nije bio samo fizičko mesto; postao je kolosalna manifestacija moći slike u funkciji proklamacije ideološkog opredeljenja, vizuelna matrica i apriorno opravdanje svim poduhvatima koji su usledili tokom narednih stoleća.²⁴

Sa tako silovito komprimiranim novim identitetom, kao najvažnija potreba pojavilo se širenje sopstvenog autoriteta na već osvojene ili za garanciju budućnosti neophodne teritorije. Ako je drugi segment ovog koncepta podrazumevao nastavak vojne ekspanzije, zao-kružene Cezarovim i za određeno vreme dovršene Oktavijanovim delovanjem, prvi je predstavljao daleko kompleksniji proces. Naime, trebalo je ne samo dostojno artikulirati rimsko prisustvo na ogromnim prostorima, nego i, što je bilo neuporedivo važnije, svima učiniti jasnim preimućstva koja su se otvarala novonastalim odnosima. To je bila tačka u kojoj su se svi aksiomi *humanitas-pietas-romanitas* našli na fundamentalnom ispitu pred samim sobom, jer pokoravanje mačem nije bilo dostignuće ni približno jednako vredno onome koje bi za ishod imalo svest potčinjenih da iz takvog njihovog statusa zapravo izvire jemstva prosperiteta. Donekle pojednostavljeno govoreći, bilo je to pitanje hoće li budućnost ići u pravcu mira i od Rima kontrolisanog rata, ili će mnoga žarišta i dalje postojati, zahtevajući iznuđene vojne akcije, nesigurnost i permanentno iscrpljivanje svakovrsnih resursa. Teorijski, Oktavijanova obnova mogla je imati smisla samo čvrstim zauzimanjem kursa ka pretpostavkama za afirmaciju prvog cilja, ali su erupcije podstaknute različitim povodima, poput Batonovog ustanka, njemu samom ukazivale na svu ćudljivost okolnosti koje su činile sastavni deo apsolutne hegemonije.²⁵ Rečju, savršenstvo konstrukcije rimske civilizacije, čije se srce nalazilo u prestonici, ultimativnu potvrdu svog kvaliteta moralo je dobiti činom dobrovoljnog prihvatanja u provincijama, opsegom u kojem će je na istovetan način prepoznati i *drugi*. Za državu koja je ispod svih naslaga učestnosti ipak živela na imperijalističkom porivu, to je u mnogo čemu bila nova situacija.

²⁴ Zanker 1988; Hölscher 2004; Elsner 1998; Clarke 2003; Favro 2007: 234-263.

²⁵ Dzino 2010: 137-155 (sa starijom literaturom).

Suštinsko obeležje novina u odnosima čije je zasnivanje započelo u decenijama na prelomu Stare i Nove ere, moglo bi se sažeti u konstataciju da je upravo u tom vremenu, a osobito tekovinama Oktavijanovog doba, Rim zakoračio u jedan novi vid interakcije sa zajednicama kojima je vladao, u proces koji je, između ostalog, podrazumevao do tada nepoznati intenzitet susretanja i prožimanja obrazaca i značenja kulture. U prethodnim stolicima prevashodno okrenut osvajanju i preuzimanju njenih prerogativa poglavito iz grčkog nasleđa, Rim je sada imao da ponudi pregršt vlastitih proizvoda iste vrste, ali po ceni koju je sam određivao i sa ugovorom prepunim klauzula ispisanih nečitljivo sitnim slovima. Čedo Cezarovih uspeha i zaljubljenosti u vlastitu "napravu" za markiranje svega što postoji rimskim znakom, Oktavijan se nije zamario religioznim distinkcijama poput Tacitove *interpretatio Romana*. Sledstveno takvom načelu, domorodni bogovi Leptis Magne jednostavno su bili proterani iz svojih domova u koje su se uselili Roma i Avgust, mnoštvo foruma iberijskih gradova obrazovano je zadatim uravnotežavanjem odnosa hramova posvećenih ovoj dijadi i drevnom kapitolinskom trojstvu Jupitera, Junone i Minerve, Lukan je opevao Cezara u kampanjama seče varvarskih svetih gajeva Galije, da bi potom usledila zvanična Oktavijanova zabrana rimskom stanovništvu da upražnjava obrede druidskih verovanja (sl.5).²⁶ Bile su to praktične manifestacije njegove vlasti čija je ruka, kakvim god oratorskim piruetama opisivana kao blaga, milosrdna i pomirljiva, nužno morala počivati na dršci mača, što nije podrazumevalo da će on i biti izvučen iz korica. O tome su zapravo odlučivale lokalne elite na svim meridijanima, jedan od nosećih stubova konstrukcije društvenog uređenja i stratifikacije u formativnom periodu Carstva. Dinamika kojom se ono sve upečatljivije ukazivalo kao dominantno, stajala je u uzročno-posledičnom odnosu sa stepenom pronicljivosti domorodnih prvaka, koji su uglavnom hitro izračunavali da će im pristajanje na službu Rimu u matičnoj sredini doneti zaštitu povlastica znatno pouzdaniju od one zasnovane na varljivoj lojalnosti nižih slojeva, koju su često morali proveravati oružjem. Lokalna vlast stimulisana "od gore" bila je prvi opipljivi pokazatelj preimućstva prihvatanja rimskog prisustva.²⁷ Na tom mehanizmu, međutim, mogli su da počivaju administrativno ustrojstvo, razgraničenje provincija na carske i senatorske ili podela zemljišta između starog stanovništva i kolonista, redovno ubiranje poreza ili odziv u vojsku. Druge dimenzije kulture, a osobito ona religijska, susretale su se i ispoljavale na drugačiji i znatno složeniji način, sledeći ili ciklično oživljavajući ritam i tokove kretanja ustanovljene u prošlosti nedohvatnoj oku ideologije.

Prema večnom pravilu istorije, jedan od uslovnih refleksa svake istinske imperije podrazumevao je postojanje apriornog ubeđenja u vlastitu višnju izabranost, apsolutnu supremaciju koja je sama po sebi poprimala gotovo materijalizovane konture svojevrsnog nad-bića. Nad njegovim neprikosnovenim i po definiciji pravednim delovanjem, ponekad čak ni bogovi nisu imali kontrolu. Logični odjek samoprepoznavanja u tako zaslepljujućem svetlu proizvodio je čestu nesposobnost spoznaje kategorije *drugog* po bilo kojoj osnovi osim po onoj iz reda koristi nad-biću. U Oktavijanovo doba obrazovanju tog konstrukta, donekle čak pojednostavljeno verifikovanog ustanovljenjem božanske prirode vladara, ključno su doprinele okolnosti pre njegovog samostalnog ustoličenja. U stabilnijim razdobljima, poput epohe "Drugog Sofizma", "dobri carevi" iz istih pobuda i u istu svrhu sop-

²⁶ MacMullen 2000: 41, 60, 88.

²⁷ Woolf 1997: 345-346; 2005: 106-129.

stvenih ambicija, ponovo su pronašli ogromni potencijal helenske intelektualne zaostavštine, prinoseći ga kao sasvim osobenu žrtvu na oltar kulta svoje dominacije. Stoga nije slučajno to što su upravo Oktavijan i Hadrijan bili osnivači Panteona kao vizuelnog ovaploćenja takvog poimanja vlasti, do savršenstva dovedenog obiljem aluzija sabranim u posveti četiri stoleća kasnije Justinijanove Sv. Sofije. S druge strane, koliko god da je vladavina po ovozemaljskim kriterijumima bila dobra ili loša, ona je inherentno morala biti deklarativno ustrojena i organizovana, podvrgnuta strogim zakonitostima. Međutim, iako je uređenje verskog života predstavljalo jedan od jasno sročениh paragrafa sadržanih u ovoj vrsti uredaba,²⁸ te su regule uglavnom samo po površini doticale religiozni supstrat drugih: podizani su novi hramovi (sl.6), uvedene su obaveze prema zvaničnim kultovima, ali je i dalje ostajalo puno prostora ne samo za poštovanje mnogih niže plasiranih svemoćnika, već i za preživljavanje indigenih božanstava. Povrh svega, postojala je mogućnost i za kreativno i u svakoj sredini osobeno tumačenje sveukupne svrhe i načina ispoljavanja božanske prisutnosti. Čak i prodor silovit poput Oktavijanovog, u toj sferi značio je samo još jedan od neizbrojivih, manjih ili većih upliva koji su se stolećima unatrag sedimentirali na Mediteranu kao nadvremenskoj tektonskoj ploči različitih civilizacija. Njihova su obeležja žilavo opstajala uprkos svakom pokušaju neutralizovanja, umanjenja ili čak uništenja. U prirodi religiozno-ideološke misli s početka Carstva kao da nije bilo mesta za spomenute Ciceronove spoznaje o brojnosti bogova i njihovom nepobedivo večnom trajanju, niti za jasnu svest o tome da interakcija ne može biti jednosmerna, jer ulazak u nečiji fizički/ mentalni ambijent neminovno je vodio transformacijama u istovetnoj sferi onih koji su ulazili. Kao pravi rimski "nacionalista", Oktavijan je bio izrazito rezervisan prema egipatskoj religiji, a godinu u kojoj je umro i trenutak izgradnje zvaničnog Flavijejskog svetišta posvećenog Izidi na Marsovom polju delilo je tek nešto više od pola stoleća.²⁹ Šta god da je prvi car mogao da pomisli o tom činu, on je bio njegov praktični tvorac, ali ni izbliza samo zato što je osvojio Egipat. Svojim epohalnim delovanjem, koje je za cilj imalo sveopštu hegemoniju ne samo silom rimskog oružja, već i silom rimskih bogova, on je novi život udahnuo i bogovima svih naroda kojima je vladao, ili onima koji su prebivali na krajnjim graničnim područjima ogromne države. Ako je Rim želeo da bude prisutan svuda i u svemu, neminovno je bilo da i oni imaju pravo na svoj glas. Sve što je usledilo u domenu dalje geneze i preobražaja u vizuelnom izražavanju ustanovljenog poretka predstavljalo je samo raznolike pojavne oblike proizišle iz susreta bogova kao simbola mnogih identiteta, i njihovog nadmetanja u davno stečenom autoritetu.

Furiozno podstaknut Oktavijanovom ideološko – religioznom – kulturnom revolucijom, taj "samit na vrhu" podrazumevao je obilje najraznovrsnijih kontakata, neodoljivo podsećajući na današnje prizore prilikom zasedanja Generalne skupštine Ujedinjenih Nacija. Stari članovi helensko-rimskog Panteona bili su najuticajniji, ustanovljavajući meru međusobne sličnosti u ingerencijama koje su im u međuvremenu pripisane. Stanovnici matično grčkog neba povremeno bi se osvrnuli na svoje davnašnje pretke ili brojne pridošlice sa Istoka i, uviđajući varijacije i novine u njihovim ikonografskim trendovima, ostajali u nedoumici da li i u kojoj meri da nalože svojim poštovaocima da ih i oni usvoje. Rimski zaštitnici stupali su u obazrive dijaloge sa uznemirujuće

²⁸ Beard - North - Price 1998: 339-343; Woolf 2003:143.

²⁹ Beard - North - Price 1998; Ando 2003; Bricault - Versluys - Meyboom 2007.

drevnim a ipak trajno popularnim egipatskim nebeskim korom, čija su čudotvorna svojstva neuhvatljivom brzinom prelazila sa jednog na drugog člana, ili su nadmeno diktirali uslove koje će bogovi iz Tacitovog spisa morati da ispune ne bi li opstali u svojim beznadežno zaostalim varvarskim staništima. Izmučen viševjekovnim tlačenjem, ali odlučan da preživi u svom monoteizmu, po strani je stajao judaizam, a samo oni bolje obavješteni spomenuli bi novost da je u judejskom selu Jerusalmu razapet čovek koji se usudio da sebe smatra božijim sinom. Usledila bi osetljiva diskusija o iskustvima u ophođenju s ljudima i njihovim razumnim ili nedoličnim načinima ispoljavanja vernosti. Protokol je nalagao i diplomatsku razmenu znamenja najraznovrsnijih moći, koje su u slučajevima najjemenitijih sačinjavale impresivnu kolekciju, obavezni obredni koktel, a potom povratak beskrajnomo nizu uobičajenih delatnosti usmerenih ka daljem očuvanju vlastitog primata. Sagledan s neba, svet je delovao kao prilično zahtevno i monotono mesto, jer su bogovi neprekidno bili zazivani o najrazličitijim povodima. Ali ljudi su oduvek živeli na temelju njihove sveopšte prisutnosti, a kako se zemljin šar uvećavao i ukazivao sve više raznolik, posebno im je draga postajala mogućnost da bogove svojih predaka "podmlade", pripisujući im poneku novu vrlinu prepoznatu u dodiru sa uvek u osnovi sličnim bogovima drugih. Od pojedinca, preko grada, do cele države,³⁰ tako su svi ostajali verni tradiciji, što je bilo suštinski važno, ali su istovremeno time iskazivali i sopstveni udeo u njenoj konfiguraciji, sopstveni značaj u njenom trajanju. Za autoritet domorodnih elita jedino je to bilo važnije.³¹ Iako je religiozni sinkretizam do pojave Carstva iza sebe već imao dugu istoriju, Oktavijanova "ortodoksija" upotrebljena u svrhu afirmacije isključivo rimskog nad-bića vlasti, za jedan od rezultata imala je pojavu novog talasa hibridizacije božanstava: Jupiter je, kao *Optimus Maximus*, i dalje vredno radio u drevnoj trijadi, ali je od davnina posedovao i niz posebnih epiteta, a sada je mogao biti i Amon u Egiptu, Dolihen u Siriji ili Taranis među Keltima (sl.7-9).³² Za pojedine uloge bogova postojala je i odgovarajuća ikonografija, ili ih je objašnjavao natpis. Vrhovnoj vlasti bilo je važno da u nazivu boga pročita imenicu, a lokalnoj sredini da uz nju prepozna epitet, ponekad iskazan simbolom čiji je prostorni transfer vremenom postao jednako intenzivan koliko i razmena ili objedinjavanje međubožanskih moći. Pradavno sazdana i održavana na sinkretizmu, rimska religioznost i kultura u provincijama, podvedeni pod fenomen poznat kao "romanizacija", u novim ambijentima po sebi nisu mogli ni zahtevati niti stvoriti bilo kakvu dubinsku konvergenciju, zbog toga što su i sami bili strukturirani na njenoj suprotnosti. Maksimalni domašaj pandominacije ogledao se u temeljitom preuređenju poretka različitih teritorija, različitih društvenih klasa, i njima svojstvenih posebnosti, sada okupljenih pod jednim nebesko-vladarskim svodom.³³ Oktavijanova "naprava" samo je formalno osnažila takvo ustrojstvo, ostajući daleko od moći da ga dubinski i potpuno prevede u rimsku duhovnu koloniju.

Ako ih je uopšte moguće sabrati u nekoliko reči, s obzirom na veličinu prostora i dužinu vremena tokom kojeg je taj prostor slovio kao predominantno rimski, razlozi za po Oktavijanovim merilima izvesno nedovoljno zadovoljavajući ishod njegove delatnosti u potonjim generacijama nalazili su se u brojnim stratumima samo jedne činjenice. Naime, uprkos dometima u evropskom kopnu, krvotok rimske države oduvek je bio usmeren

³⁰ Frateantonio 2003.

³¹ Woolf 2003: 142-145.

³² Cadotte 2007; Kaizer 2008; Revell 2009.

³³ Woolf 1997: 347; Hingley 2005.

prema Mediteranu, a to znači utkan u ogroman horizont razućenog mora, ispresecan milenijumima starim putanjama dugolinijskih ili sasvim kratkotrajnih plovidbi, po obodima vode ispunjen bezbrojnim mnoštvom naseljenih ili pustih mikrosvetova i u istoj meri onim prostorima koje kulturna antropologija naziva "liminalnim",³⁴ regijama u kojima su se, poput tačaka prelamanja morskih struja, susretale i prožimale tekovine mnogih civilizacija. U svom primarnom smislu, značenje pojma interferencije neprekidno se ispoljavalo na svim delovima tog džinovskog prostranstva, s tim što su na efekat pulsiranja i preplitanja kulturnih talasa ljudi postepeno sve više imali uticaja, krećući se oblastima u kojima vreme nije teklo istovetnim ritmom. Stoga su i talasi imali raznolik sadržaj i intenzitet, zavisani od mesta izvorišta, siline domašaja prenosilaca, ali i opredeljenja svake pojedinačne zajednice da prihvati ili od sopstvenog duhovnog supstrata po strani ostavi sadržaj njihovih nanosa. Posle svih knjiga i izrečenih stavova kojima su formirana metodološka i saznajna polazišta vezana ne samo za Mediteran već, putem njih, i za pojedine vidove interpretiranja istorije uopšte,³⁵ ove konstatacije nesumnjivo deluju kao zbir truizama. Neophodno ih je, međutim, ponovo ispisati stoga što su navedeni fenomeni sačinjavali fundamentalnu podlogu "obreda prelaza" određene sredine sa nižeg na viši nivo njene sveukupne organizacije. Pri tome, dinamika i pojavni oblici tog procesa na svakoj pojedinačnoj tački zavisili su koliko od spoljašnjeg uticaja toliko i od funkcionalne vrednosti tradicionalnih sistema. Iz susreta tih sila izrastale su pretpostavke brzine i dubine unutrašnjih preobražaja. Teorijski, romanizacija je predstavljala manifestaciju onoga što moderna istorija podrazumeva pod sinatgmom "novi svetski poredak", nastojanje na projektu globalnog preuređenja sveta potrebnog centru moći. U praksi, poduhvat je završio na nivou pokušaja,³⁶ od teritorije do teritorije simbolizovan manje ili više homogenom konstrukcijom nove religiozno-ideološke građevine, po pravilu oslonjene na megalitsko svetilište ili starije ali i dalje autoritativno sakralno zdanje. Prva slika odražavala je fizički i mentalni "religiozni urbanizam" Zapada, druga je pripadala odgovarajućem stratumu Istoka, poglavito Grčke; prva je dugo emitovala svakovrsnu asimetriju, druga je podsećala na prošlost i time se predstavljala kao konkurencija. U oba ambijenta, međutim, život se nije zasnivao na uzvišenim idejama prestonice, već na tekovinama svakodnevnog, jer je u oba ambijenta Rim napre morao da upozna svoje domaćine, potencijal njihove zemlje, njihovu veštinu u ratu, njihove bogove i način na koji su oni delovali i bivali poštovani.³⁷ Bez tog epohalnog susreta, sve što je potom sledilo kao proces privođenja rimskom poretku bilo bi nemoguće. Fundamentalnu razliku činilo je vreme između tih susreta. Kročivši u divljinu Zapada potkraj Stare ere, Rim je iza sebe imao više od tri stoleća kontakata sa Grcima. U tom periodu stvarani su preduslovi i idejna opravdanja za emulaciju njihove mitološke prošlosti, ali i za praktični uvid u to koliko je helenski svet zapravo predstavljao heterogenu sredinu, do te mere da je još Eratosten smatrao da ljude ne treba deliti na Grke i varvare, već prema vernosti vrlinama, pošto je i među Grcima postojalo mnoštvo onih koji ih nisu posedovali.³⁸ Eratostenov stav bio je obris dva veka starije Tukididove katego-

³⁴ Whittaker 2004: 63-87; Hekster - Kaizer 2011.

³⁵ Brodel (1949) 2001a; Braudel 2001b; Horden - Purcell 2000; Harris 2005; Osborne - Cunliffe 2007; Abulafia 2011; Purcell 2014: 59-76.

³⁶ Hingley 2005.

³⁷ Roymans 1996.

³⁸ Woolf 1994: 129.

ričnosti, koja je varvarstvom prevashodno smatrala političko ustrojstvo različito od organizacije polisa, i sve vidove društvenog ustrojstva koji su se, poput načela nasledne vlasti, suštinski razilazili sa atinskim poimanjem demokratije.³⁹ Atinski oficir drugačije nije ni mogao misliti, ali "varvari" ne samo da su pretrajali u nastojanju da unutar vlastitog uređenja pripadnost helenskom svetu izražavaju svojim dijalektom i poštovanjem istih bogova i heroja u svetilištima poput Dodone, već su u vreme Filipa II Makedonskog, osnivanjem Korintske Lige, prerasli u odlučujuću kohezionu silu očuvanja sveukupnog helenskog nasleđa.⁴⁰ Nepunih četvrt veka duga Filipova vladavina ne samo da je stvorila preduslove Aleksandrovim poduhvatima, već je iz temelja preobrazila dotadašnje odnose snaga na samom grčkom tlu. Moć Juga postajala je deo prošlosti, a Makedonija se širila ka severu i do obale Jonskog mora, emitujući svoj uticaj sve dublje u balkansko kopno.⁴¹ Na pravcu tog kretanja nalazila se i teritorija koja je u kasnoj antici upravno bila definisana kao provincija Prevalis. Gotovo pola milenijuma ranije, upravo tu došlo je ne samo do prvog susreta rimskog i grčkog oružja, već i do jednog od najranijih rimsko-grčkih kulturnih preplitanja. Generisanjem i dugotrajnim preklapanjem cirkularnih talasa iz različitih tačaka, u dvostrukoj ekspoziciji postepeno je počeo da se obrazuje liminalni kulturni mikrosvet čije su osobenosti u svom jezgru ostale prepoznatljive i znatno nakon svršetka kasnoantičkog doba.

Da li je, u kojoj meri, i na koji način ova dimenzija u svojem praktičnom ispoljavanju imala udela u prerastanju jednog nevelikog prostora u rang posebne provincije, ili se to dogodilo iz nekih sasvim drugih razloga, kao rezultat globalnog administrativnog preuređenja Carstva ili zbog mogućnosti da je Dioklecijan tu bio rođen,⁴² pitanja su na koja istorijska nauka nikada nije pokušala decidirano da odgovori. Takva situacija u istoriografiji je nastala delom usled drastičnog pomanjkanja izvora, delom zato što je Prevalis u literaturi dugo predstavljao gotovo nevidljivu kap uz obalu rimskog mora,⁴³ a delom stoga što su inicijalni mehanizmi unutrašnje strukture upravnog poretka u epohi Dominata u celini ostali nedovoljno razjašnjeni.⁴⁴ Odatle su i granice Prevalisa u istoriografiji iscertane krajnje okvirno i mnogo više po kasnijim oskudnim vestima nego po nepobitnim podacima (sl.10). Sa srazmernom pouzdanošću moglo se konstatovati da su omeđavale teritoriju između Novog Epira, Dardanije, Gornje Mezije i Dalmacije. Znatno je teže bilo podrobnije utvrditi stvarni opseg prostora koji je provincija obuhvatala. Prema preovlađujućim mišljenjima, njena pogranična oblast ka jugu prostirala se između današnjih Drača i Lješa, istočna je pratila tok Crnog Drima, severnu je najverovatnije činio masiv Durmitora i Sinjajevine, a zapadna se, po svoj prilici, pružala od Boke Kotorske, preko Lovčena, do spoja Pive i Tare. U skladu sa ovim nedoumicama nedovoljno jasan ostao je i zbir naselja u Prevalisu. U središnjoj oblasti nalazili su se najveći gradovi Dokleja (sl.11) i Skodra (Skadar) (sl.12), a na moru Olcinijum (Ulcinj) (sl. 13) i najverovatnije već pre VI stoleća postojeća naseobina na mestu Bara.⁴⁵ Mišljenja oko administrativne pripadnosti Lisosa

³⁹ Worthington 2003: 21.

⁴⁰ Müller 2010: 166-185.

⁴¹ Roisman 2010; Lane Fox 2011.

⁴² Имамовић 1975: 499-508; Cambi 2002: 31-55.

⁴³ Гарашанин Д. и М. 1967: 241-280; Поповић 1984: 181-243; Поповић 1988: 201-250; Нохха 2003.

⁴⁴ Williams 1985: 89-114; Rees 2004: 24-36; Lo Cascio 2008: 170-183.

⁴⁵ Гарашанин Д. и М. 1967: 241-255; Поповић 1984: 184; Поповић 1988: 204-206; Нохха 2003: 15-21.

(Lješa) (sl.14) ostala su podeljena,⁴⁶ a još uvek nepublikovana arheološka istraživanja srednjovekovnog Svača rezultirala su otkrićem značajnog kasnoantičkog stratuma (sl. 15).⁴⁷ Prema severozapadu, u slučaju da se u skiciranim okvirima nalazio i bokokotorski zaliv, Prevalisu su pripadala i drevna naselja na tlu Budve (sl.16), Grblja, Kotor (sl.17) i Risna (sl.18). Konačno, trebalo bi pridodati da su u ovom razdoblju mogle biti obnovljene barem neke među mnoštvom znatno starijih utvrda identifikovanih na visovima i nižim tačkama terena oko Skadarskog jezera (sl.19) i Dokleje, lokalitetima koji nikada nisu sistematski proučavani.⁴⁸

Međutim, i pored velikog skupa nepoznanica, duhovni supstrat koji je u svom dugom trajanju činio konstituente kulture ostao je očuvan u meri dovoljnoj da se ta dimenzija kasnoantičke provincije ipak može sagledati iz metodološki odgovarajućeg ugla, a to znači u kontekstu, sledu i ishodima procesa navedenih u prethodnom tekstu. Jer, iako će to biti još jedan truizam, život svake, pa i ove teritorije, u kulturnom domenu niti je počinjao da se ispoljava niti se značajno izmenio od trenutka njenog administrativnog preuređenja. Štaviše, taj čin često je, i pre i posle kasnoantičkog doba, proizilazio iz nataloženih iskustava o uvek osobenom sadržaju prošlosti pojedinog područja, a taj sadržaj umnogome je bio uzrokovan njegovom pozicijom, karakterističnim potencijalima i pojavama koji su postojali samo tu. U tome ne treba videti nagoveštaje kauzalnog tumačenja istorijskih zbivanja, već jasna obeležja geografsko-strateškog značaja određenog prostora, koncentrisana, između ostalog, u prerogativima i mogućnostima ostvarivanja komunikacije kao suštinske podloge obrazovanju i transformacijama svakovrsnog, pa i kulturnog identiteta.⁴⁹ Sa te tačke sagledana, usamljena uopštenija konstatacija iskazana u istoriografiji, prema kojoj je osnivanje Prevalisa proizišlo iz teškoća u pomorskim vezama sa Salonom,⁵⁰ iako ničim potkrepljena u osnovi je nesumnjivo tačna. U njenoj pozadini nalazila se ideja da je nastanak provincije stajao u najneposrednijoj vezi sa onim što se dešavalo na moru. Uz jednu važnu dopunu: to nikako nije bio odjek isključivo kasnoantičkih okolnosti, već samo još jedan od brojnih istorijskih refleksa događaja primerenih teritoriji južnog dela istočne jadranske obale. Prema prilikama, ona je predstavljala ili mesto fizičkog početka interakcije primorja sa kontinentom ili, omeđena bedemima planina, bezbedno polazno uporište onda kada je kontinent trebalo osvajati. Pet vekova kasnije u istovetnoj funkciji ova oblast našla se tokom velikog poduhvata vizantijskog povratka na Balkan,⁵¹ iz istih razloga iz kojih je bila važna više od milenijuma pre no što je administrativno definisana u doba Dioklecijana. U svim vremenima istorije njen značaj, kao i obeležja svega što je na njoj stvarano, određivala je njena pozicija tačke trougla koji je, zajedno sa zapadnom obalom Balkana i južnim krajevima Apeninskog poluostrva i Sicilijom, zatvarao prostor na spoju dva mora, obrazujući vrata Jadrana (sl.20). Putem njih mimoilazili su se svi oni koji su sa manje ili veće udaljenosti širili tekovine vlastitih sredina, i time sistematski nanosili slojeve sinkretičkog kulturnog ambijenta na obalama oko ovog najvažnijeg sredozemnog raskršća.

⁴⁶ Hammond 1976: 54, smatra da se Lisos bio najsevernije utvrđenje provincije Epirus Nova; Поповић 1988: 204-205, grad vidi u okvirima provincije Prevalis.

⁴⁷ Загарчанин 2014: 59.

⁴⁸ Мијовић - Ковачевић 1975: 11-19.

⁴⁹ Вакер 2003: 156-196.

⁵⁰ Гарашанин М. и Д. 1967: 241-242.

⁵¹ Ферлуга 1957: 68-86.

Razložno je zadržati se za trenutak na funkcionalnim i fizičkim svojstvima tog prostora koji je bio koliko veza toliko i prepreka putnicima. Poput mnoštva velikih vodenih površina koje se duboko usecaju u kopno, istovremeno se pretapajući i ulivajući u celinu iz koje nastaju, i Jadransko more čini jedan od evropskih "manjih Mediterana" sa vlastitim osobenostima.⁵² Nešto više od 700km dužine mora još od protoistorijskih vremena predstavljalo je najkraću saobraćajnicu između centralnog Sredozemlja i podalpskih regija, svetova koji su se upravo tu razgraničavali na "Istok" i "Zapad", sasvim izvesno i stoga što su u tom arealu, u kojem god pravcu da se plovilo, potencijalno vrebala i najveća iskušenja. Brodovi koji su se kretali s jednog na drugi kraj Mediterana morali su proći kroz prolaz između Sicilije i roga severnoafričkog kopna, a ulasku u Jadran prethodilo je savladavanje najosetljivije tačke na njegovom početku, Otrantskih Vrata. Širok oko 70km, ovaj moreuz mesto je intenzivnog prožimanja ulaznih istočnih i izlaznih zapadnih struja na prelasku u basen Jonskog mora, izloženo olujnim jugoistočnim ili severnim vetrovima koji su, kako sami po sebi tako i svojim naglim smenama koje uzrokuju značajnu promenu sile vodenih tokova, oduvek otežavali plovidbu kroz tesnac.⁵³ Dalje prema severozapadu orografija dve obale, međusobno udaljene oko 160 km, postepeno se sve više razlikuje. Apeninska je čitavom dužinom niska i nerazuđena, dok na balkanskoj, u oblasti koja je činila priobalje Prevalisa, močvarne delte Drima kod Lješa, i Bojane kao spone između mora i Skadarskog jezera, počev od Ulcinja postepeno ustupaju mesto plitkim zatonima u čijem se zaleđu prostiru nevelike plodne zaravni podno nepristupačnih planinskih vrhova. Više no upadljiv prekid u ovakvom reljefu predstavlja Boka Kotorska: gotovo 30km dug fjord grana se u nekoliko zaliva bezbednih za pristan brodova, ali tek nakon što se kroz čudi lokalnih vetrova i struja uskim Kumborskim tesnacom prođe prema Tivtu, odnosno oko 2,5km dugačkim i svega 350m širokim kanalom Verige prema Risnu i Kotoru (sl.21). Posle bokokotorskog, prvi nešto širi zaliv na severu je onaj uz čiju se obalu nalazi današnji Cavtat, a nedaleko odatle Elafitskim arhipelagom započinje nepregledni niz ostrva srednje i severne jadranske regije.

Mnogo je svedočanstava koja govore o tome da je opisani prostor od davnina bio posmatran kao homogena geografsko-istorijsko-kulturna celina. Svest o fizičkom jedinstvu dva mora, a time i kopna koje ih je okruživalo, prepoznaje se u načinu na koji su bili definisani još u najstarijim geografskim spisima. Počev od Herodota i Tukidida Jadran je nazivan "Jonskim zalivom" (τὸν Ἰόνιον κόλπον), u Strabonovom delu ili na Pojtingerovoj tabli kao *Hadriaticum pelagus* bila je obeležena akvatorija Sicilije, Krita i Jonskog mora. Prokopije je u VI veku Strabonovu prostorno-terminološku markaciju ne bez razloga proširio sve do Severne Afrike. Na slično ustrojenu nomenklaturu nailazi se i u slučaju manjih oblasti: sredinom IV v.p.n.e, u Skilakovom *Periplusu* Boka Kotorska se spominje kao "Rizonska reka" (ΡΙζόνια ποταμόν), što je termin koji koriste i Polibije i Klaudije Ptolomej, dok Strabon zaliv naziva "Rizonskim" (Ριζονικός κόλπος - *Sinus Rhizonicus*).⁵⁴ Iza povesti imena stajali su ne samo učenjačko poznavanje mora i njegovog okruženja već i akumulirana predistorija kontakata ostvarivanih između naroda nastanjenih na obalama. Tako se stranice otrantskog trougla još jasnije pojavljuju kao okvir celine onda kada se sa-

⁵² Abulafia 2005: 67.

⁵³ Cushman - Roisin - Gačić - Poulain - Artegiani 2001; Pandžić - Likso 2005: 81-98; Vučetić 2001: 55-67; Kozličić 2012: 13-20.

⁵⁴ Kozličić 1980: 103-187; Preradović 2010-2011: 8-34.

gledaju iz ugla komunikacija i njenih materijalnih proizvoda. Arheološki nalazi u kontinuitetu od ranog Neolita do kraja Bakarnog doba, praitalski import otkriven na potezu Tremiti-Pijanoza-Palagruža, a odatle, ka severu, na Sušcu, Svecu i Jabuci, nizu međusobno nedalekih jadranskih ostrvaca najbližih apeninskom kopnu,⁵⁵ jedan su od najstarijih tragova poprečne rute kretanja morem, ali i odjek pojave formiranja isprva usamljenih pojedinačnih tačaka civilizacije. One su vremenom prerasle u mrežu tačaka, obrazovanu njihovim međusobnim povezivanjem intenzivnijim nego sa nekim drugim, čak i nedalekim mestima. Iako se divljenje danas izražava povodom uistinu impresivnih dometa pradavnih dugolinijskih plovidbi, kretanje kratkim rastojanjima imalo je neizmernu važnost u konstituisanju svakog "mikro-Mediterana" i premisa njegovih regionalnih postignuća.⁵⁶ U basenu o kojem je reč, trasa obeležena spomenutim praistorijskim nalazima, neprobrojeno puta biće savladavana u potonjim vremenima. U VII veku p.n.e. Diomed je iz Argosa do Jadrana došao tek nakon što je u Apuliji osnovao nekoliko gradova, a okolnost da mu je kult bio posebno poštovan na Kerkiri (Krf) ukazivala bi i na pravac kojim se kretao.⁵⁷ Tu ga je stolecima čekao kralj Kadmo (sl.22), legendarni utemeljivač beotijske Tebe, koji je do južnih krajeva istočne obale stigao još kopnenim migracijama tokom Bronzanog doba.⁵⁸ Ali uspomenu na ovu teritoriju kao na ambijent poznog doba Kadmovog života čuvali su Tebancima susedni Fokidani, prvi Grci koji su upoznali Jadran,⁵⁹ a potom su razradu priče o starom kralju na sebe preuzeli učenjaci Sirakuze, jedne od kolonija sa kojima su Olcinijum i Butua (Budva) najkasnije od V veka p.n.e. imali postojane trgovačke odnose.⁶⁰ "Pripadnost" mitu kao osovinskoj poluzi konstruisanja "prava" postojanja svake od tačaka mreže, i njihovi neprekidni dodiri, kako međusobni tako i sa udaljenijim teritorijama, činili su suštinska jemstva zajedništva kopna oko Otrantskih vrata. Ta najpre prostorno-trgovačka, a potom i politička i kulturna objedinjenost, nije, međutim, presudno proizlazila iz harmonije odnosa trenutnih činilaca regije smeštene na početku Jadrana, već iz činjenice da je spomenuti V veka p.n.e. tu bio već uveliko zreli period istorije. Jer, njeno sedimentiranje sezalo je još barem 1500 godina unatrag, u prošlost ispunjenu nesagledivo brojnom skupinom lokalnog življa i pridošlica iz velikih daljina, prošlost toliko dugu da se čak i Trojansko doba tu pojavljuje kao značajno mlađe spram lingvističkih i arheoloških nago-veštaja pretrajalih iz epoha indoevropskih migracija.⁶¹ Stoga je opravdano što se u istorijskom dosijeu ovog prostora prepoznaje i njegovo mitološko poglavlje, od Hiperborejaca do preživelih heroja ahajsko-trojanskog sukoba, sa povremenim uplivima imena i običaja naroda čije su se matične oblasti nalazile znatno dublje u Aziji. Dva milenijuma pre Nove ere Mediteran je doživeo prvu revoluciju u domenu komunikacija na moru; u svim svojim amplitudama ona se morala držati puteva bliskih kopnu. Vremenom je uočeno da život u blizini mora, tamo gde je bio moguć, donosi korist ne samo prirodnim bogatstvima, već i strujama koje su donosile došljake i proizvode njihove delatnosti. Kada bi jedan prostor postajao prenaseljen, traženi su drugi, nedaleki i slični. Tako je zaživela

⁵⁵ Forenbaher 2008: 223-244.

⁵⁶ Casson 1967; Horden - Purcell 2000; Braudel 2001.

⁵⁷ Šašel Kos 2005: 116; Castiglioni 2008: 9-28; Kirigin - Johnston - Vučetić - Lušić 2009: 137-155.

⁵⁸ Šašel Kos 1993: 113-136.

⁵⁹ Beaumont 1936: 159-204; Cabanes 2008: 155-185.

⁶⁰ Паровић-Пешикан 2001: 335-368; Šašel Kos 2005: 124-130; Matijašić 2011: 289-316; Marković 2012: 91-92.

⁶¹ Garašanin 2008: 75-186; Prendi 2008: 187-237.

Magna Graecia, svakovrsna osnovica otrantskog trougla,⁶² a iz iste potrebe nastale su i najstarije grčke kolonije na srednjem Jadranu. Kretanje, susret, razmena dobara i prihvatanje ili odbijanje onoga što se nudilo u kulturnoj sferi, tvorili su činioce njihove kolektivne mentalne konfiguracije, a spori tok sedimentacije tih činilaca doveo je do obrazovanja ambivalentnog regionalnog identiteta,⁶³ identiteta po zakonitostima raskršća, koji je afirmaciju vlastitog postojanja nalazio u meri komunikacije sa drugima. To nije bio linearni proces jer su unutar jedne, formalno iste zajednice, uporedo pretraživale kako konzervativne tako i "liberalnije" grupacije.⁶⁴ Ali to jeste bio put kojim se išlo u susret onoj kulturi koja je u svojoj osnovi posedovala sve prerogative kosmpolitskog profila, definitivno afirmisanog u Oktavijanovo doba.

Među mnogobrojnim narodima različitog porekla i starine koji su do početka potpune rimske dominacije nad otrantskim trouglom već prešli zamašnu deonicu tog puta, Iliri se izdvajaju po tome što je i pored ne malih proučavanja, njihova stvarna istorijska uloga na ovom prostoru sve do skora bila najslabije izdiferencirana ili, preciznije rečeno, posmatrana na makro-planu koji je u jednu istu ravan sabirao veliku skupinu plemena naseljenih na teritoriji od centralne Albanije do jugoistočnih obronaka Alpa.⁶⁵ Istini za volju, takvom rakursu presudno su doprineli do nerazrešivosti komplikovana situacija u raznim ilirskim oblastima, sa kojom su se pisci u hronološkom rasponu od Polibija do Apijana nosili na različite načine, isto koliko i nedovoljan fond arheoloških nalaza koji bi barem donekle pojasnili nekadašnje stvarno stanje i stvarne odnose. Iz tih razloga nastojanja starije historiografije da u narativ izvora unese nešto više istinske istorije, uglavnom su se zadržala na nivou plauzibilnih i, istovremeno, oprečnih hipoteza vezanih za ono što se iz tekstova antičkih autora moglo naslutiti o matičnom ilirskom terenu i o ustrojstvu njihovog društva.⁶⁶ Navedena osnovna pitanja ne samo da su bila međusobno zavisna, nego se i svaki od ponuđenih odgovora, u manjoj ili većoj meri, sučeljavao sa izvorima. Ukoliko je na početku postojalo jedno eponimno pleme, odnosno ukoliko je prvobitna oblast Ilira obuhvatala isključivo prostor između Epidamnosa (Drač) i Skodre, takva situacija stajala bi u određenoj suprotnosti sa Apijanovim navodima o vrlo starim "ilirskim Enhelejima" ili Ardejcima, nastanjenim u blizini Butue i Rizona (Risan).⁶⁷ Sa druge strane, ako su ilirska plemena bila zaokružena u samo jednu kraljevinu, kako objasniti česte Polibijeve navode koji ukazuju na samovoljno ponašanje lokalnih poglavara u situacijama ključnim po zajednicu?⁶⁸ Daleko od toga da stariji istraživači nisu uzimali u obzir najrazličitije promene koje su se i znatno pre ilirskih sukoba sa Rimljanima zbivale unutar domorodnog življa duž južnog dela istočne jadranske obale i njenog zaleđa. Međutim, ukupno posmatrano, bilo je to kretanje u okvirima dvostrukog lavirinta kako navedene situacije po sebi, tako i dodatnih poteškoća proizišlih iz njene projekcije u izvorima. Stoga je ponovno preispitivanje celokupne teme bilo jedini način kojim se barem delimično moglo izići iz kruga opisanog tradicionalnim historiografskim stanovištima. Taj kapitalni poduhvat nedavno je rezultirao

⁶² Lomas 1993: 18-35.

⁶³ Lomas 1993: 172-184.

⁶⁴ Lane Fox 2011.

⁶⁵ Wilkes 1992.

⁶⁶ Papazoglou 1965:143-179; Hammond 1966:231-253; Папазоглу 1988: 173-199; najpotpunija bibliografija navedena je kod Šašel Kos 2005: 561-651.

⁶⁷ Šašel Kos 2005.

⁶⁸ Šašel Kos 2005.

obimnim kritičkim izdanjem Apijanove *Ilirike*, u kojem su sabrana i konsolidovana dosadašnja saznanja, pretpostavke i nedoumice o svim starim i novim pitanjima.⁶⁹ To je umnogome otvorilo vrata mogućnosti da se, uz najnoviju literaturu,⁷⁰ danas znatno jasnije i u širem kontekstu mogu sagledati događaji i procesi koji su odražavali ustrojstvo, ulogu i "sliku o sebi" Ilira u periodu od početka IV do prve polovine II veka p.n.e, fenomene od suštinske važnosti u obrazovanju kulturnog stratuma njihovog prerimskog profila.

Iako je u brojnim grčkim legendama jadranska akvatorija ostala upamćena kao svojevrsna *Finisterre*, nedokučiv prostor s druge strane ovozemaljskog, kojim su se kretali osuđenici na večno lutanje, prenosioci duša s ovog na onaj svet, već umrli Diomed, i na vrhuncu tog zlokobnog niza Iliri kao ovaploćenje apsolutnog divljaštva,⁷¹ istorija, u meri u kojoj se može pratiti putem pouzdanih izvora, emituje značajno drugačiju sliku, potpuno saobraženu "atinocentričnom" poretku u kome je svaka sredina po definiciji morala imati svoje varvare.⁷² Stoga se, u duhu vremena o kojem je reč, ovako nezavidna pozicija Ilira može objasniti okolnošću da im je Polibijeva *Tihe* bila odredila da vremenom postanu "varvari varvara". Takvom njihovom prepoznavanju svakako su doprinosili helenskom oku zastrašujući pejzaž planinskih venaca koji se ukazivao s mora, ali i mnoštvo zbivanja u kojima su Iliri imali značajnu ulogu. Jer, Iliri su bili ne samo prastara i bezbrojnim nitima isprepletana skupina plemena čija se teritorija u jednom posebno važnom delu prostirala u okolini grčkih kolonija i teritorija na jugu obale,⁷³ već i ozbiljna vojna sila koja je samostalno ili u sadejstvu sa manje sujevnim saveznicima permanentno delovala kako unutar tako i izvan ovog prostora. Na taj način Iliri su zasigurno već na prapočecima kolonizacije Jadrana ušli u proces integrisanja u mediteranski, posebno grčki svet. No taj svet je, intelektualnom arogancijom Atine i njenih saveznika, krajem V veka p.n.e. samom sebi podario pravo prvenstva nad tekovinama mitološkog nasleđa. To je dovelo do toga da su u vreme kada se Euripid preselio na dvor makedonskog kralja Arhelaja I, da tamo napiše *Ifigeniju* i *Bahantkinje*, njegovi novi domaćini *en bloc* proglašeni "varvarima", odakle se ta kvalifikacija prenela i na ostalo stanovništvo severnije od Korinskog zaliva,⁷⁴ odnosno na one teritorije koje su se nalazile u susedstvu sa Ilirima. Ubedljivu ilustraciju prirode tih kontakata, ali i poimanja strateškog značaja otrantskog trougla za sve što se dešavalo na Jadranu, predstavljala je istovremena akcija kojom je tiranin Sirakuze Dionisije Stariji 385.godine p.n.e. osnivanje kolonija Ise (Vis) i Farosa (Stari Grad na Hvaru) ostvario tek nakon što je na mestu današnjeg Lješa ustanovio bazu kojom je istovremeno obezbedio i sigurnu plovidbu između Sicilije i svojih novih poseda, i kontrolu nad Epirom. Neosetljiv na praznoverice, ceo poduhvat sproveo je u savezništvu sa Ilirima, uz čiju je pomoć na presto epirskog plemena Mološana doveo svog štićenika Alketu I.⁷⁵ Nakon Dionisijeve smrti Iliri su zavladali Lisosom i značajno ga izgradili.⁷⁶ Bio je to prolog zamašnom dosijeu njihovih potonjih koalicija ili sukoba sa vladarima Epira i Makedonije, razloga

⁶⁹ Šašel Kos 2005.

⁷⁰ Eckstein 2008; Dzino 2010; Čašule 2012: 205-229.

⁷¹ Cabanes 2008: 158-159.

⁷² Archibald 2000: 212-233; Davies 2000: 234-258; Hatzopoulos 2011: 51-78.

⁷³ Hammond 1966: 231; Šašel Kos 2005.

⁷⁴ Gruen 2006: 295-314; Hatzopoulos 2011: 59.

⁷⁵ Dell 1967: 344-358; Cabanes 2008: 175-177 (sa starijom literaturom). U historiografiji je zaboravljena ili se smatra prevaziđenom davnašnja rasprava o ovom pitanju, G. Novak 1940: 111-128.

⁷⁶ Cabanes 2008: 177.

zbog kojih su postali koliko "varvari varvara" toliko i osobeni *corpus separatum* helenske kulture izrastao ne samo iz aproprijacije njenih tekovina, već i iz neposrednih dinastičkih veza koje su nekoliko decenija kasnije Iliri zasnovali sa epirskom vladarskom kućom. Taj odnos, osvedočen brakom između kralja Pira (319-272.godine p.n.e.) i Birkene, ćerke Bardilisa II,⁷⁷ po svemu sudeći je u ilirski prostor južnog Jadrana uneo ne jednu kvalitativnu promenu u njihovom samoprepoznavanju.

Osnovna premisa koja se mora imati u vidu u pokušaju bližeg sagledavanja značaja ovog čina po Ilire, u potpunosti se može izraziti Polibijevom konstatacijom, vezanom za druga zbivanja ali u potpunosti primenjivom i ovde. Prema njoj su "u ranijim vremenima svetski događaji...bili nekako rasuti – svaki se od ostalih razlikovao i po ciljevima i po ishodima i po mestu događanja", dok "od ovog trenutka, međutim, istorija kao da postaje organska celina – događaji u Italiji i Libiji povezuju se sa onima u Aziji i Heladi i svi teže jednom cilju".⁷⁸ Drugim rečima, budući da su tokom Pirove vladavine (sl. 23) sve ove teritorije zaista bile poprišta međusobno povezanih dešavanja, gotovo da se ni jedan trenutak iz njegovog života ne može posmatrati izolovano od prethodnih i potonjih. Tako je, kako uostalom i Plutarh nagoveštava uz imena i poreklo četiri Pirove supruge, i brak sa Birkenom imao svoju predistoriju: Pirov otac, epirski kralj Eakid, bio je unuk Alkete I, spomenutog mološanskog dinasta koji je vlast osvojio uz potporu ilirskih trupa, tačnije *onih* ilirskih trupa na čijem se čelu nalazio Birkenin pradeda Bardilis I.⁷⁹ To bi, relativno pouzdano, moglo da ukazuje na duži period stabilnih odnosa između dve zajednice. Dodatni razlog ovoj pretpostavci nije teško naći: 359.godine p.n.e. na scenu je stupio Filip II Makedonski, čiji je vojni uspon započeo pobedom izvojevanom upravo nad Bardilisom I, kojom je prostor osvojen ili zavisao od makedonske kraljevine dosegao do Ohridskog jezera na severozapadu i do Mološana u priobalju Jonskog mora.⁸⁰ Međutim, godine posle Filipove i Aleksandrove smrti bile su doba u kojem se u okviru borbi za dominaciju nad pankontinentalnim nasleđem, Pir našao pod svetlima velike istorije, kao neposredni Aleksandrov naslednik po majčinoj liniji. Tako su, barem posredno, ista svetla pala i na južne ilirske oblasti. Kao izbeglica nakon očevo svrgnuća, Pir je detinjstvo proveo na dvoru Glaukijasa, vođe ilirskih Taulanata naseljenih u zaleđu Epidamnosa.⁸¹ Glaukijas je bio oženjen Beroom koja je poticala iz loze Pirovih predaka, što je još jedan argument u prilog zaključku da odnosi između pojedinih ilirskih i grčkih plemena nisu počivali isključivo na snazi oružja. Pirov brak sa Birkenom najverovatnije je sklopljen kao rezultat dogovora oko podele kraljevine preminulog Glaukijasa, prema kojem su Bardilisu II pripale teritorije oko Ohridskog jezera, a Piru priobalne oblasti od Epidamnosa do Lisosa. Njihov potomak, rođen oko 292.godine p.n.e, upamćen je po zanimljivom imenu – zvao se Helen i bio je

⁷⁷ Šašel Kos 2005: 258 (sa starijom literaturom).

⁷⁸ Рицл, *Полубије, Историје, I*, 1988: 43.

⁷⁹ Papazoglou 1965: 162; Cabanes (1988) 2002; Šašel Kos 2005: 257- 259.

⁸⁰ Davies 2000: 234-258; Hammond 1998: 436-443, govori o Ilirima kao o agresivnoj piratskoj zajednici, o čemu nema ideološki neopterećenih pokazatelja. Alketin primer ukazuje na uspostavljanje savezničkih ili makar mirnih odnosa između pojedinih ilirskih plemena i ličnosti poput Dionisija iz Sirakuze. Takođe, čini se da je od značaja napomenuti da je i sam Filip II u mladosti bio talac na ilirskom dvoru, up. Lane Fox 2011: 257.

⁸¹ Šašel Kos 2005: 181 (karta).

najmlađi Pirov sin.⁸² Međutim, ukoliko su hronologija vladavine Bardilisa II i vreme Helenovog rođenja verodostojni, ustanovljenje srodnštva dve vladarske kuće mora se posmatrati i kao deo znatno šireg političkog projekta čiji je Pir bio subjekat. Naime, u kovlitalcu međusobnih sukoba Aleksandrovih vojnih zapovednika (ratovi Dijadoha), Pir se 298.godine p.n.e. našao kao pritvorenik na dvoru rodonačelnika dinastije helenističkih faraona Ptolomeja I Sotira (323-283.godine p.n.e). Tamo, u Aleksandriji, odmah je oženjen Antigonom, Ptolomejevom usvojenicom makedonskog porekla, što je bio brak kojim je trebalo obezbediti savezništvo Egipta i Epira u borbi za Makedoniju, budući da se Pir već naredne godine vratio u postojbinu i njome zavladao znatno ojačan vojnom i finansijskom pomoći svog novog tasta.⁸³ Nezavisno od dva kratkotrajna intervala vladavine nad Makedonijom, kralj Epira ili, preciznije, Epirske lige, ostao je do smrti. Iako nije moguće pouzdano odrediti severne granice njegove države, izvesno je da su se i 297.godine p.n.e, a potom i 281-280, ptolomejske trupe našle na tom tlu. U drugom navratu, kao ishod saveza sa Antigoninim polubratom Ptolomejem II Filadelfiosom (283-246.godine p.n.e.), zna se da je tokom Pirove ekspedicije na jugu Apeninskog poluostrva u Epir upućen korpus zadužen za očuvanje njegove tamošnje vlasti, regrutovan od impresivnih 5000 pešadinaca, 4000 konjanika i 50 slonova.⁸⁴ Izvori potvrđuju da je Pir svoje poduhvate organizovane po osnovici otrantskog trougla započeo tek nakon što je uspostavio mir sa susedima, među kojima se, između ostalih, može prepoznati i Bardilis II.⁸⁵ Zadržavajući se za sada samo na nivou političkih okolnosti, ili preciznije, ostavljajući za naredno poglavlje njihove implikacije u sferi kulture, ono što je bitno naglasiti jeste da su južnojadranski Iliri tada došli u neposredan dodir sa još jednom udaljenijom i takođe osobenom helenskom sredinom. Taj kontakt, pokazaće se, u narednim vekovima prerastao je u kontinuiranu međusobnu povezanost dve teritorije.

Nepunih pola stoleća posle Pirove smrti, obrisi pozicije i ustrojstva južnojadranskih Ilira, ustanovljeni pre i tokom njegovog vremena, počeli su da poprimaju jasne forme tokom razdoblja koje je, posmatrano striktno hronološki, predstavljalo prolog rimske ekspanzije na Balkan. Međutim, upravo su period, dužina sukoba, njihovo ciklično smenjivanje, način na koji su vođeni, kao i odnosi koji se mogu sagledati ispod površine događaja, pokazatelji da su ratovi između 230. i 168. godine p.n.e. u sasvim određenom smislu činili celinu. Njeno se težište samo pomeralo sa ilirske na makedonsku, ili preciznije geografski govoreći, i epirsku stranu, budući da je tamošnja obala bila permanentno poprište jednog krila sukoba. To ne znači da je pred Rimljanima stajao homogen protivnik, ali iz onoga što je poznato svakako proizlazi da su ilirsko-makedonski interesi postepenom ekspanzijom Rima postajali istovetni. O tome najjasnije svedoče podaci o međusobnom savezništvu u vreme oko početka Prvog ilirskog rata, kao i činjenica da je Treći ilirski rat zapravo bio deo Trećeg makedonskog rata.⁸⁶ Jer, preduslov rimskoj ekspanziji pojavio se znatno ranije, simbolično govoreći onda kada je grčka luka Βρεντήσιον preimenovana u *Brundisium*

⁸² Erskine 2001: 123; Šašel Kos 2002: 101-120; 2005: 258-259 (sa izvorima i starijom literaturom); Greenwalt 2010: 279-305.

⁸³ Franke 1989: 459; Ellis 1994.

⁸⁴ Hammond 1988: 405-413.

⁸⁵ Hammond 1988: 406-408.

⁸⁶ Рицл, *Полибије, Историје, I*, 1988:131-132; Cabanes 1976: 208-239, 248-278, 284-328; Cabanes (1988) 2002: 137-182; Šašel Kos 2005: 252, 281-290; Dzino 2010: 44-60.

(Brindizi).⁸⁷ Suštinski podsticaj ponovo je ležao u potrebi za kontrolom otrantskog trougla, s tim što je taj prostor pojavom sile čije su aspiracije daleko nadilazile moć lokalnih despota poput Dionisija, iz regionalno važnog prerastao u globalno važan. Stoga je i formalni povod početku sukoba, kako je konstatovano, sa rimske strane po svemu sudeći mnogo više bio isprovociran no stvaran.⁸⁸

Iako je u skorašnjoj historiografiji kontekst Ilirskih ratova iznova podrobno istraživan u nekoliko navrata, sva izložena tumačenja, bez obzira na to u kojoj su meri ponudila iznijansiranije ideje i pretpostavke, usudom istorije za svoju polaznu tačku morala su imati odavno poznate izvore, odnosno ona svedočanstva u kojima je glavna uloga pripadala isključivo eksponentima bipolarno poimanog grčko-rimskog sveta.⁸⁹ I pored toga što je u navodima iz tako konstruisanih pisanih dela ne jednom prepoznata tom narativu neophodna upotreba stereotipnih kvalifikacija,⁹⁰ povest Ilirskih ratova ipak je preovlađujuće ostala povest Polibijevog i Apijanovog *doživljaja* Ilirskih ratova. Od njih se nije moglo očekivati da odgovarajuću pažnju posvete trećoj strani, "varvarima varvara", onima zbog kojih je zapravo i započeo period više od polovine stoleća dugih neprijateljstava koja su za konačni ishod imala rimsko osvajanje Grčke. Ukratko, istorija Ilirskih ratova iz ilirskog ugla nikada nije napisana, i to je još jedna od neumoljivo otežavajućih činjenica iz profesionalne sudbine proučavalaca ove prošlosti. Ona, međutim, ne implicira da se iz kontinuiranog praćenja karakterističnih pojava ne može sabrati niz Ilirima svojstvenih osobenosti kojima su oni iskazivali poruke o vlastitom unutrašnjem poretku, pretenzijama i samopoimanju.

Na prvom mestu, koliko god da su zaista bili primitivni hedonisti, poput Agrona na početku prvog rata, ili hirovito nepromišljeni, poput Teute tokom njegovog daljeg trajanja,⁹¹ Iliri su, po jednoglasnom sudu historiografije,⁹² u trenutku oko 230. godine p.n.e. predstavljali najjaču vojnu silu na južnom delu istočne jadranske obale. Takva situacija svakako nije mogla nastati preko noći. Da uistinu i nije, biva jasno ukoliko se u obzir uzmu pređašnje okolnosti, odnosno tokom barem dve prethodne generacije postojeći kontinuitet njihovih dinastičkih veza sa Epirom. Te veze su im dale direktnog potomka velikog Pira,⁹³ a time i srodstvo sa nekim od najvažnijih država u tadašnjem rasporedu figura na šahovskoj tabli otrantskog trougla i Sredozemlja. Helen je za polubrata i polusestru imao Ptolomeja i Olimpiju, Pirovu decu iz braka sa Antigonom, kao i Aleksandra II Epirskog (272-242. godine p.n.e.), čija je majka Lanasa, poreklom iz Sirakuze, donela Piru u miraz naslednu vlast nad Kerkirom.⁹⁴ Instrukтивно je za trenutak ispratiti tok potonjeg međusobnog povezivanja među pojedincima od njih. Po smrti oca Aleksandar II je nasledio epirski tron i oženio se polusestrom Olimpijom sa kojom je dobio dva sina, Pira II i Ptolomeja, i ćerku Ftiju, da bi nakon što je i on umro, Olimpija postala regent naslednicima prestola i posrednik u Ftijinom braku sa Demetrijem II (239-229. godine p.n.e.), makedonskim kraljem koji je tako postao zaštitnik Olimpijine vlasti u Epiru.⁹⁵ Po svoj pri-

⁸⁷ Šašel Kos 2005: 252; Čašule 2013: 1195-1196.

⁸⁸ Dell 1967: 344-358; Šašel Kos 2005: 252-253 (sa starijom literaturom); Dzino 2010: 44-45.

⁸⁹ Up. literaturu u nap. 69-70.

⁹⁰ Šašel Kos 2005: 261; Dzino 2010: 47.

⁹¹ Рицл, *Полибије, Историје, I*, 1988: 131-133; Šašel Kos 2005: 261.

⁹² Šašel Kos 2005: 259-260; Dzino 2010: 46; Čašule 2012: 205-229.

⁹³ Šašel Kos 2002: 101-120.

⁹⁴ Perrin, *Plutarch's Lives, IX*, MCMLIX: 368-369.

⁹⁵ Walbank 1984: 446-447.

lici da ni Helen nije ostao izvan kruga nove generacije pretendenta: iako njegova sudbina nije poznata u pojedinostima, postoje nagoveštaji da je u Pirovim planovima on trebalo da postane njegov naslednik na tronu kralja grčkih kolonija na jugu Italije. To bi značilo da je oko 278. godine p.n.e. Helen teorijski bio aktivan sudeonik u raspodeli globalne vlasti.⁹⁶ Važnije je, međutim, sledeće: šta god da se dogodilo sa Helenom, celokupna situacija nesumnjivo je bila i zadugo ostala poznata svim njenim neposrednim akterima, a svakako i Rimljanima. Iliri su, drugim rečima, posle Pira imali dobre razloge da iskazuju legitimne pretenzije u opsegu razuđenog genealoškog stabla njegovih potomaka. Iz te perspektive Polibijeva vest o Agronovoj potkupljenosti od strane Demetrija II može se tumačiti i ponešto umerenije od doslovnog odnosa civilizovanog vladara i divljeg suseda, jednako kao što su se sa ilirskog stanovišta opravdanom mogle smatrati i njihove višestruke akcije zauzimanja Kerkire.⁹⁷ U svemu tome ne mali značaj svakako je morala imati i okolnost da je Agron bio Ardejac, prvak starog i velikog plemena čije se središte nalazilo na prostoru od bokokotorskog zaliva do oblasti južno od Lisosa, preklapajući se sa nekadašnjom Glaukijasovom teritorijom i, prema Apijanu, zauzimajući oblast uz Jonski zaliv kojom su nekada vladali Pir i *naslednici njegovih poseda*, što deluje kao nedovoljno zapreteno formulisana potvrda kontinuiteta ilirskog prisustva i prava na te posede.⁹⁸ Iz toga se, sa jednim razlogom više, može konstatovati da je veoma teško nastojati na identifikovanju iole raspoznatljivih graničnih linija kulture ne samo između tamo nastanjenih ilirskih plemena, već i između južnojadranskih Ilira uopšte i epirskih Grka.⁹⁹ Način na koji su Iliri doživljavani u "civilizacijskom" poretku pripadao je domenu ideologije. Realnost koja proizlazi iz navedenih odnosa sama za sebe govori o potrebama "civilizovanih" da u svoje okrilje, onda kada su za to imali interesa, bez ustezanja inkorporiraju vlastite "varvare".

Koliko na širem političkom planu, aproprijacija uzora iz grčkih krugova jednako je prepoznatljiva i u unutrašnjoj strukturi ilirskog vladajućeg poretka, nagoveštenoj u vestima iz izvora. Opijen pobedom nad trupama Etolske Lige, izvojevanom u korist Demetrija II, Agron se razboleo i umro nedugo po početku Prvog ilirskog rata, ali tek nakon što je, po Apijanu, obnovio vlast nad delom Epira, Kerkirom, a potom i Epidamnusom i Farosom.¹⁰⁰ Nedoumica koja se nameće, proistekla iz u izvoru *neposredno prethodne* Apijanove rečenice o Agronu kao vladaru nekadašnjih Pirovih teritorija, mogla bi biti formulisana pitanjem šta je ilirski kralj trebalo da obnavlja u oblastima u kojima je već imao legitimnu vlast? Slična pitanja iskrsavaju iz više izvornih navoda. Iako bi se na njih mogli ponuditi različiti odgovori, teško je odupreti se utisku da su ovakve formulacije za svrhu imale minimiziranje ilirskih prava, odnosno namensko ideološko predstavljanje njihovog prisustva kao isključivog rezultata njihove "varvarske" prirode. No kako god bilo, od tog trenutka podaci zabeleženi kod Polibija i Apijana značajno se razlikuju kako po obimu tako i po sadržaju, odnosno po ulozi koju su prvaci Ilira imali u potonjim zbivanjima. Apijanovi iskazi mere se redovima kojima je obuhvaćen i Drugi rat, a Polibijevi stranicama posvećenim samo Teuti.¹⁰¹ Ostavljajući po strani njihovu "spoljnopolitičku" dimenziju, kroz koju

⁹⁶ Franke 1989: 479.

⁹⁷ Рицл, *Полибије, Историје, I*, 1988: 131.

⁹⁸ Šašel Kos 2005: 57, 252-263.

⁹⁹ Šašel Kos 2005: 181 (karta).

¹⁰⁰ Šašel Kos 2005: 261.

¹⁰¹ Šašel Kos 2005: 59; Рицл, *Полибије, Историје, I*, 1988: 136-140.

stalno provejava ilirsko vojno angažovanje podstaknuto savezima sa Makedoncima, pažnju treba usredsrediti na karakteristične odnose u vrhu ilirske vlasti. Po Agronovoj smrti ona je pripala njegovoj supruzi Teuti, koja je postala regent kraljevog sina Pinesa. Supružništvo Agrona i Teute potvrđuju oba antička pisca, ali Polibije Pinesa uopšte ne spominje. Apijan, pak, najpre izričito navodi da Teuta nije bila njegova majka; nešto kasnije otkriva njeno ime (Triteuta), uz podatak da se po Teutinoj abdikaciji Triteutom oženio Demetrije Farski, Agronov visoki oficir i bliski srodnik nepredvidivog ponašanja: u prvom ratu izdao je Teutu i presudno doprineo da Rimljani budu ti koji su diktirali uslove mirovnog sporazuma, a u drugom je pod patronatom Filipa V Makedonskog organizovao pomorski pohod sve do Kikladskih ostrva.¹⁰² U ovim, sasvim ukratko opisanim zbivanjima i relacijama, jasno se uočavaju konstante ilirskog društva proistekle iz pripadnosti zapadno-balkanskom grčkom svetu. Uporedo sa uređenjem vlasti oličenim *naslednom kraljevinom* (slučaj Bardilisa I, Kleita i Bardilisa II, ali i Agrona uz čije ime Polibije navodi da je "kralj Ilira, sin Pleurata"),¹⁰³ i institucija *regentstva*, koju su nad Pinesom imali najpre Teuta a potom i Demetrije Farski, bila je najneposredniji import sa epirsko-makedonskih dvorova.¹⁰⁴ Regentstvo je u osnovi predstavljalo operativni proizvod još jedne stare prakse "varvarskih" Grka, koju su Iliri, sudeći po Agronu, takođe bili prihvatili: reč je o *vladarskoj poligamiji*, odnosno pravu monarha da ima više žena, čime je obezbeđivan ne samo kontinuitet vlasti već i srodnička povezanost sa drugim politički relevantnim sredinama.¹⁰⁵ Naravno, postojanje više pretendata na presto stvaralo je nestabilne unutrašnje odnose. Uzet kao paradigma, Pines je bio samo živi "instrument" legitimiteta vlasti, čije je težište najpre prešlo na stranu Teute, da bi posle poraza od Rimljana njene ambicije nestale pod pritiskom Demetrija i Pinesove majke. Pri tome, kako u ovom tako i u drugim sličnim slučajevima, vlast ilirskih dinasta, u znatnoj meri zasnivala se na onome što se danas naziva "interesnom grupom". Polibijev navod da se Teuta "u vođenju pojedinačnih poslova oslanjala na pomoć poverljivih prijatelja"¹⁰⁶ ne samo da indicira da je i Triteuta ili bilo ko drugi na tronu bio okružen sličnim skupom, već nedvosmisleno ukazuje na podudarnost sa još jednom helenističkom dvorskom institucijom identičnog imena, *φίλοι*. "Prijatelji" su bili ne samo zvanično birani i obavezivani na lojalnost, već i nagrađivani, najčešće zemljišnim posedima. U slučaju Grka mogli su poticati sa bilo koje strane njihovog sveta, pa je razložno pretpostaviti da je sličan model "prijateljstva" postojao i kod Ilira. Teutini i Triteutini saveznici sa ovom titulom teorijski su mogli da budu jedni isti poglavari manjih zajednica, ali promena na vlasti uglavnom je podrazumevala i promenu "prijatelja".¹⁰⁷ O tome u ovoj epizodi posredno govori činjenica da su Rimljani, prepoznajući odnose koje su i sami bili ustanovili, izričito tražili da sudeonik u mirovnom sporazumu bude i Pines kao u tom trenutku najverovatnije jedini legitimni Agronov naslednik.¹⁰⁸ Konačno, Drugi ilirski

¹⁰² Рицл, *Полибије, Историје, I*, 1988: 468; Eckstein 1994: 46-59.

¹⁰³ *Za nasledne kraljevine kod zapadnih Grka i Ilira* Archibald 2000: 212-233; Davies 2000: 234-258; Hatzopoulos 2011: 51-78.

¹⁰⁴ Ogden 1995: 219-244.

¹⁰⁵ Ogden 1995: 219-244, gde je takođe pokazano da "bastardima" nisu smatrana isključivo deca rođena izvan braka, već i ona iz brakova sa "varvarskim" princezama, ali da to nije uvek imalo presudnu ulogu u nasleđivanju.

¹⁰⁶ Рицл, *Полибије, Историје, I*, 1988: 133 i nap.9.

¹⁰⁷ Strootman 2007: 119-138.

¹⁰⁸ Šašel Kos 2003: 141-166; 2005: 261-262; Burton 2011.

rat je pokazao još jednu matično grčku osobinu, koja je tada već takođe bila zaživela i među "varvarima varvara", međusobnu podelu u korist različitih jačih saveznika, odnosno pojavu prorimski opredeljenih ilirskih poglavara, personifikovanih u ličnosti Skerdilaide. Njegov otvoreni otklon od Filipa V pred kraj drugog rata,¹⁰⁹ pouzdan je pokazatelj okolnosti da je ilirski prostor južnog Jadrana krajem III veka p.n.e. predstavljao ne samo integralni deo onovremene globalne političke scene, već da je i celokupnom svojom društvenom hijerarhijom već bio i istovremeno postajao integrisan kako u stari helenski tako i u novi rimski svet koji se pomaljšao na Balkanu. Različiti vidovi te integrisanosti nosili su, međutim, u svom jezgru i premise na prvi pogled slabo vidljivih ali u osnovi dubokih transformacija unutar ustrojstva središnjih oblasti južnojadranskih Ilira, promena koje se mogu posmatrati i u svetlu karaktera pojedinih ličnosti, jednako koliko i u prostornom rasporedu snaga pre i tokom poslednjeg Ilirskog rata. Agron je, po svemu što se iz izvora može zaključiti, predstavljao vladara vremešnog ne samo po godinama već i po nazorima. Način njegovog ispoljavanja lojalnosti Grcima deluje kao odjek one vrste odnosa koja je postojala u doba najvećeg sjaja Pirove zvezde. Teuta i Tritaeta bile su ilirski ekvivalent u sferi ženskog uticaja u vladarskim poslovima odavno ustanovljenoj na epirskom i makedonskom dvoru,¹¹⁰ Demetrije Farski pripadao je večnoj kategoriji prevrtljivih najamnika, a Pines i Skerdilaida pokazivali su da je Rim klice svog prisustva na Balkanu već bio zasadio, najpre taktikom vojnih pohoda a potom i odredbama mirovnog ugovora prvog rata. Sagledane iz ovog ugla, tadašnje rimske operacije u priličnoj meri deluju kao možda ne potpuno osmišljen, ali svakako dalekosežno važan poduhvat. Ne iskušavajući proverenu pomorsku moć Ilira, Rimljani su oštricu napada usmeravali ka kopnu Epira. Takvom taktikom ne samo da su postali novi gospodari Kerkire i obalskih gradova zaključno sa Epidamnosa, odnosno novi vladari Otrantskih vrata, već su time istovremeno znatno smanjili teritoriju koja je Ilirima i Makedoncima mogla poslužiti kao prostor za ofanzivu, svodeći je samo na oblasti severno od Lisosa. Ono što je u celokupnom poduhvatu za njih bilo najvažnije jeste da se pomorskog napada s boka nisu morali bojati: i Pines i njegov najverovatniji naslednik, kralj Balajos (sl. 24), svoju vlast nad strateški vanredno važnim Rizonom sprovodili su ne kao *φίλοι* već kao *socii*.¹¹¹ Iz ovakvog odnosa snaga nastala je i situacija Trećeg ilirskog rata, u kojem je Gencije, kralj Labeata naseljenih oko Skadarskog jezera, isprva uspeo da brodovima stigne do Epidamnosa i Apolonije, ali ga je povratni udar rimske pešadije i njenih lokalnih saveznika odbacio do samog središta njegove teritorije i prestonice u Skodri. Rečju, vlast Rimljana na kopnu zauvek je obesmisllila ilirsku dominaciju na moru. Pad Skodre, a odmah potom i nedalekog Meteona (Medun kod Podgorice), refugijuma Gencijeve porodice i "prijatelja", 168.godine p.n.e. označili su ilirski krah u trećem ratu, čiji su uzroci umnogome bili proizišli iz ishoda prvog.¹¹² Međutim, za razliku od ranijih, iz ovog poraza više se nije moglo u novi savez sa Helenima – poslednji put, skoro četiri veka kasnije, ujedinio ih je Apijan, nimalo bez razloga ispisujući knjigu o Ilirima odmah uz knjigu o Makedoncima.¹¹³ Podelom teritorije preostale nakon svih sukoba na tri dela, drastično sužena oblast

¹⁰⁹ Рицл, *Полибије, Историје, I*, 1988: 474-475; Šašel Kos 2005: 270-271.

¹¹⁰ Carney 2000.

¹¹¹ Šašel Kos 2003: 141-166; 2007: 125-138.

¹¹² Dović-Kunić 1993: 205-251; Šašel Kos 2003: 141-166; 2005: 283; 2007: 125-138.

¹¹³ Šašel Kos 2005: 83-85.

južnojadranskih Ilira doživela je prvu transformaciju sprovedenu rimskim delovanjem. Mada je jedna od njih ostala nedovoljno precizno identifikovana, razložna je stara pretpostavka da je u pitanju bio region *supra Dyrrhachium*, što bi se moglo odnositi samo na Lisos sa okolinom. Drugu i treću činili su kontinentalna krajevi Labeata, odnosno primorska regija sa Rizonom, Akruvijumom, Olciniumom i njihovim susedima.¹¹⁴ Rimski garnizoni zasnovani su u Skodri, Rizonu i Olciniumu, a naseobinama i plemenima koji su pre poslednjeg sukoba iskazali lojalnost date su povlastice u plaćanju poreza.¹¹⁵ Iako je, striktno geografski posmatrano, granica putem planina bila logična i izvesno preuzeta iz mnogo davnijih vremena, masivi Rumije, Sutormana, Lovčena i Orijena (sl.25), poput grčkog Pinda, postali su kako fizičko-kulturna okosnica, tako i fizičko-kulturna barijera na spoju dva mikrosveta. Bez obzira na to što oni tada nisu dobili status rimske provincije, teritorijalna podela svakom od njih dala je različitu perspektivu. U priobalnom pojasu sa starim helensko-ilirskim trgovačkim kolonijama započeo je postepeni prelaz u okvire rimske države, obeležen obnavljanjem bezbedne plovidbe između dve strane jadranskog kopna. Bio je to prolog trajnom naseljavanju italskog življa na istočnoj obali, procesu koji je, oslanjajući se na domorodni supstrat i davnije tekovine grčkog prisustva, definitivno utemeljio i na novim osnovama povezoao niti interakcije i sinkretičkog identiteta stanovništva u trouglu oko Otrantskih vrata.

Teritorija sa druge strane planina na povlastice takvog uređenja morala je da sačeka još više od jednog stoleća. Prostor koji je 168.godine p.n.e. bio nazvan *regnum Illyricum* sredinom I veka p.n.e. ušao je u poslednju fazu sukoba kako lokalnih plemena sa Rimljanima, tako i rimskih frakcija čija je međusobna suprotstavljenost nagoveštavala definitivno gašenje poretka Republike. U to vreme Ilirik je i *de iure* postao integralni činilac rimskog političkog diskursa. Ekspedicije koje su posle Trećeg ilirskog rata neprekidno bile preduzimate prema središnjim i severnim delovima istočne obale Jadrana dovele su do ogromnog proširenja teritorija podvedenih pod tu geografsku odrednicu, obuhvatajući priobalnu zonu od Istre do oblasti između Lisosa i Durahiuma.¹¹⁶ Cezar se kao prokonzul Ilirika 54.godine p.n.e. u okolini Skodre borio protiv pobunjenih Pirusta. To je, međutim, bila tek efemerna epizoda spram turbulencija izazvanih građanskim ratovima kojima je tokom naredne decenije bio zahvaćen jadranski basen. Mirom u Brundisiumu 40.godine p.n.e, podela celokupnog tadašnjeg rimskog sveta između Oktavijana i Marka Antonija linijom koja se protezala od krajnjeg juga Apeninskog poluostrva do kopna između Skodre i Lisosa, koliko god bila rezultat kratkotrajnog sporazuma, iscrtana je po tragu Dionisija Starijeg, pokazujući svu meru globalne strateške važnosti Otrantskog moreuza, u čijem je arealu deceniju kasnije i došlo do konačnog sukoba trijumvira.¹¹⁷ Nešto pre bitke kod Akcijuma Oktavijan je u nekoliko kampanja intervenisao i u različitim krajevima Ilirika. Na pravcu jednog od tih pohoda našli su se i Dokleati, pleme koje je naseljavalo oblast od Meteona do Saltue (*Salthua*-Riječani kod Nikšića). Kako stoji u kasnijim izvorima, njihovu pokornost budući prvi rimski car morao je pridobiti uz nešto više vojnog angažovanja. Nije stoga isključeno da je potonje administrativno ustrojstvo Dokleata, podeljenih u 33 dekurije u okviru konventa Narone, delimično bilo uzrokovano i

¹¹⁴ Šasel Kos 2005: 288, (sa izvorima i starijom literaturom).

¹¹⁵ Šasel Kos 2005: 288.

¹¹⁶ Šasel Kos 2003: 141-166; 2005: 291-324; Dzino 2010: 61-79.

¹¹⁷ Šasel Kos 2005: 340-374; 2012: 93-104; Dzino 2010: 80-116.

njihovim eventualnim aktivnim učešćem u Batonovom ustanku.¹¹⁸ U svakom slučaju, ova pobuna za odgovor je imala upravnu reorganizaciju Ilirika i, krajem prve decenije I veka n.e, obrazovanje provincije Dalmacije na prostoru omeđenom Jadranskim morem i rekama Mati, Drinom i Savom. Tim činom duga etapa prošlosti teritorije koja je obuhvatala i južnojadranske oblasti bila je i formalno dovršena. Na scenu budućeg vremena stupila je sasvim drugačija istorija, istorija tihih i teško primetnih zbivanja unutar kojih su se, postepeno ali ipak vidno, stvarala nova ili iznova potvrđivala stara jemstva formalnih homogenosti i unutrašnjih osobenosti kulturnih mikrosvetova. Bila je to istorija čiji se akteri, upravo zato što su definitivno ušli u okvire jedinstvenog administrativnog sistema, nisu morali obazirati na njegove u stvarnom životu uglavnom nevažne granice. To im je omogućilo ne samo da održe davno ustanovljene kontakte, već i da dođu u dodir sa novim *drugim* sredinama ili pridošlicama sa najrazličitijih krajeva sredozemnog sveta. Otrantski moreuz tako je iz dugotrajnog poprišta hegemonističkog nadmetanja definitivno bio preobražen u mirnu sferu trgovačkih ruta obe pomorske ose na spoju Istoka i Zapada.

Osmotrena iz perspektive apsolutne hronologije, vremenska razlika u pojavi zaokruženog rimskog uređenja sa dve strane planinskog venca otvara mogućnost bližeg uvida u tokove kojima se, u srazmerno dugom periodu od Gencijevog poraza do Oktavijana, kretao život u priobalnim i kontinentalnim oblastima. Oni su važni stoga što posredno ukazuju ne samo na prirodu i praktične načine ispoljavanja rimskog prisustva, već i na vidove i domete transformacije i, što je veoma značajno, kako na rimski ugao posmatranja značaja ovog prostora, tako i na lokalne okolnosti i reakcije koje su, bez obzira na postojanje prorimski opredeljenih sudeonika, usledile u novim okolnostima. Jer, biti saveznik nije značilo isto što i biti pokoren od nekadašnjih saveznika, a to su znali i, sudeći po izvorima, na to su reagovali i stanovnici gradova i njihovi susedi koji su živeli u okolini, po svoj prilici jednako nevoljni da odavno ustanovljenu matricu vlastitih odnosa menjaju pod pritiskom treće strane. Poslednji ilirski rat se, kako je rečeno, završio podelom teritorije na tri oblasti. Međutim, ako se pogleda sve što je Tit Livije zabeležio u odgovarajućem odeljku, krajnji ishod imao je svoju kratkotrajnu ali ne i potpuno mirnu predistoriju. Naime, kako stoji u izvoru, pretor L. Anicije Gal (*L. Anicius Gallus*) je po uspostavljanju vojnih postaja u Skodri i drugim gradovima koji su bili *urbis oportunis*,¹¹⁹ otišao u Epir da bi vojsku rasporedio u zimovnike, ali se potom vratio u Ilirik. Na sastanku u Skodri, na kome su zajedno učestvovali rimski legati i poglavari koje je sazvaio *ex tota provincia*, objavio je Ilirima naređenje da će biti slobodni, odnosno da će se vojska povući iz svih gradova, citadela i utvrđenja (*praesidia ex omnibus oppidis, arcibus, castelis sese deducturum*). Prema daljem tekstu, to se odnosilo i na Rizon i Olcinijum. Tek potom je došlo do navedene podele teritorija u kojoj je treća oblast, doslovno čitano, pripala stanovnicima i susedima Agruvijuma, Rizona i Olcinijuma (*tertiam Agravonitas et Rhizonitas et Olciniatas accolasque eorum*).¹²⁰ U komentarima starijeg izdanja izvora čini se da je opravdano iskazana mogućnost da inicijative rimskog pretora nisu predstavljale proizvod sukcesivnog delovanja, odnosno da je između pobede nad Gencijem i odlaska vojske sa ovih prostora moglo proteći i nešto duže vreme, osobito stoga što je Tit Livije

¹¹⁸ Šašel Kos 1999: 255-264; 2005: 412.

¹¹⁹ Schlesinger, *Livy, History of Rome*, 1951: XLV,xxvi,334.

¹²⁰ Schlesinger, *Livy, History of Rome*, 1951: XLV,xxvi,336-337.

Galov proglas otvoreno prikazao kao ishod odluke Senata.¹²¹ Razloge za ovakvu odluku nije teško pronaći u okvirima onovremene načelne rimske politike, koja se krajnje obazrivo odlučivala na potpuno osvajanje teritorija izvan Apeninskog poluostrva. Osim nešto ranije uspostavljene dominacije nad Sicilijom, početkom II veka p.n.e. postojale su samo dve priobalne provincije na tlu Hispanije, dok su Kartagina i Makedonija taj status dobile više od dvadeset godina po svršetku Ilirsko-Makedonskih ratova. Galija Narbonensis osnovana je 121. godine p.n.e, sa klauzulom prema kojoj je grčkoj koloniji Masiliji (Marselj) samostalnost ostala zagarantovana, pa je sedište guvernera postao nešto zapadniji Narbo (Narbona).¹²² Iako se neposredna paralela svakako ne sme povući sa sigurnošću, sličan odnos kao da se može naslutiti i u Galovoj proklamaciji, prema kojoj su Rizon i Olcinijum ostali slobodni ne samo u vojnom smislu, već su u potpunosti bili lišeni i plaćanja poreza, za razliku od Skodre i gradskog okruženja, odnosno one teritorije na kojoj su se kasnije pojavili Dokleati. Kao ilustraciju nesumnjivo dugotrajnije rimske opservacije južnojadranskih Ilira, važno je napomenuti i to da je podela njihove zemlje bila sprovedena na način potpuno identičan onome koji je bio primenjen u Makedoniji. I tamo su vojskovođi L. Emiliju Paulu (*L. Aemilius Paullus*) savetnici bili poslani iz Rima, i on je sazvao sabor gradskih predstavnika da bi na njemu proglasio granice novoformiranih zona, novi raspored poreskog opterećenja, povlastice saveznicima ali i niz daleko restriktivnijih mera koje se u ilirskom slučaju uopšte ne spominju. Makedoncima je, naime, bilo oduzeto pravo ne samo da trguju, već i da stupaju u supružničke odnose unutar svojih "kantona"; rudnici su zatvoreni, a posebno simptomatično deluje akt potpune zabrane seče drveta za pravljenje brodova, kao i prava na uvoz soli. Rečju, postoje naznake da su Iliri 168. godine p.n.e. dobili povoljnije uslove budućeg života, a oni su mogli proizići ne samo iz rimskih interesa nego i iz većeg stepena ilirske odanosti.¹²³ Takođe, ako se u vidu ima činjenica da Tit Livije, a i kasniji pisci, dosledno razdvajaju ilirske gradove od njihove okoline i njenih žitelja, logično je pretpostaviti da su te fine sedimentacije bile rezultat iskustva sa obe lokalne strane. Rizon je delimičnu lojalnost Rimu demonstrirao već u prvom ratu, a istu politiku vodio je i u vreme vladavine Balajosa.¹²⁴ Definitivno ju je potvrdio istupanjem iz saveza sa vođom Labeata, koji je, po svoj prilici, bio više prisilan no dobrovoljan. Iz takve situacije proizišle su teritorijalne i ekonomske konsekvence, sabrane u elegantnoj ali zapravo jako selektivnoj rimskoj milosti. Naime, granica suštinske podele bila je povučena u domenu *budućeg* potencijala, i ona je sasvim otvoreno i navedena: Gencijeva flota od preko dve stotine lembe konfiskovana je i podeljena pouzdanom stanovništvu Durahijuma, Kerkire i Apolonije.¹²⁵ Ti brodovi, van svake sumnje, prethodno nisu bili usidreni u Rizonu ili Olcinijumu, već u Skodri i Lisosu; u suprotnom, svakovrsne povlastice prvom paru navedenih gradova ne bi imale nikakvog opravdanja. Rimljani su na taj način jednim potezom trajno eliminisali problem bezbednosti Otrantskih vrata, istovremeno ih široko otvarajući u korist trgovačkog monopola onih južnojadranskih centara koji ne samo da su im bili verni, već su u rimskim očima delovali više *helenski*. Posledice ovih pojava, koje bi se savremenim rečima mogle nazvati prerogativima razvitka priobalne i zaostalosti kopne-

¹²¹ Schlesinger, *Livy, History of Rome*, 1951: 338-339.

¹²² Wilson 1966: 64-67.

¹²³ Ando 2006: 177-192.

¹²⁴ Šašel Kos 2007: 125-138.

¹²⁵ Šašel Kos 2005: 288 (sa izvorom i starijom literaturom).

ne oblasti, još uvek je nemoguće pouzdano pratiti usled koliko bogatog toliko i neistraženog i nesistematizovanog niza arheoloških lokaliteta i nalaza na prostoru između savremenog Skadra i ostataka Dokleje. No ta, stoleće duga disproporcija, mogla je iznedriti podlogu pobunama kontinentalnih plemena u doba Cezara i Oktavijana, koje su bile neposredni povod tome što je Rim u oblast Labeata ponovo zakoračio u oklopu. Verovatno i znatno ranije, a zasigurno od mira u Brundisiumu, Skodra je trajno prešla u posed rimske vojske sa Oktavijanove strane granične linije trijumvira,¹²⁶ a sukob sa Dokleatima mogao bi biti povod pretpostavci da je istorija Dokleje svoj kratkotrajni prapočetak imala u vojnom logoru, čije je prerastanje u novi grad otpočelo od prvih decenija I veka n.e, organizovanim preseljenjem domorodnog stanovništva iz okolnih gradinskih naseobina u ravnicu. O tome za sada uslovno svedoče najstariji arheološki nalazi sa jugoistočne nekropole, po svemu značajno skromniji od onih iz kasnijeg vremena, kada je Dokleja dobila status municipijuma. Postoji, takođe, i izvesna sličnost sa dispozicijom i načinom širenja Viminacijuma, koji je sredinom veka bio obrazovan sa inicijalno vojnom funkcijom. Konačno, o tom sasvim kratkom periodu možda ponajviše govori okolnost da je Dokleja čitavu svoju istoriju živela izravno nepovezana sa pažljivo planiranom mrežom glavnih rimskih puteva.¹²⁷ Sa strateškog stanovišta, koje je uvek podrazumevalo i uvid u ekonomski potencijal, osnivanje nekog vida baze na mestu grada predstavljalo bi višestruko svrshodan poduhvat: Rim je tako postajao ne samo gospodar obimnog plodnog zemljišta u njegovoj okolini, već i neprikosnoveni nadziratelj ostataka nekadašnje ilirske kraljevine na kopnu između Skodre i Rizona. Činjenica da su temelji Dokleje postavljeni istih godina u kojima se Publije Kornelije Dolabela (*Publius Cornelius Dolabella*) u oblasti nedalekog Epidauruma (Cavtat) starao o izgradnji tamošnje trase magistralne rimske saobraćajnice duž dalmatinske obale, slikovito nagoveštava razlike u svakovrskom statusu primorske i kontinentalne oblasti.¹²⁸ Međutim, doba rata bilo je okončano. Smenilo ga je doba uređenja ratnog poprišta. U novim okolnostima nekada podeljenu teritoriju ponovo je trebalo povezati u celinu, oživljavanjem puteva koji su, stolecima ranije ustanovljeni kretanjima lokalnih i grčkih trgovaca, sa obale vodili u kopno.¹²⁹ Skodra je uzdignuta u status vojničke kolonije, a rang municipijuma Dokleja bi trebalo da je stekla u vreme za koje se vezuje upadljiva "pojava čisto italjskih formi sahranjivanja ostataka spaljenih pokojnika u kamenim urnama i olama, kao i veća brojnost priloga, često importovanih, u svim grobovima",¹³⁰ što je materijalna potvrda migracija stanovništva sa Apeninskog poluostrva koje se u severnijim dalmatinskim središtima počelo pojavljivati od sredine prethodnog stoleća.¹³¹ Rečju, od početka I veka, sve što je bilo potrebno za pokretanje Oktavijanove kulturne "mašine" u južnom priobalju Balkana stajalo je spremno. Ali, u tome i leži ovdašnji pokazatelj ambivalentne prirode njenih postignuća. Jer upravo je ona učinila da razdvojeni ilirski mikrosvetovi, koji su u međuvremenu obrazovali nova ili reaktivirali

¹²⁶ Šašel Kos 2005: 462 (sa starijom literaturom).

¹²⁷ Za nekropole, Цермановић-Кузмановић – Велимировић-Жижић – Срејовић 1975: 257-258; za nastanak Viminacijuma, Мirković 1968: 58; Спасић-Ђурић 2002: 21; za mrežu puteva, Мијовић - Ковачевић 1975: 48-62; za pregled starijih mišljenja o nastanku Dokleje, Marković 2006: 348-350.

¹²⁸ Glavičić 2008: 43-62.

¹²⁹ Паровић-Пешикан 1974: 63-72; 1980.

¹³⁰ Нохћа 2003: 159; Цермановић-Кузмановић – Велимировић-Жижић – Срејовић 1975: 258.

¹³¹ Suić 1976.

drevna obeležja vlastitog profila,¹³² u znatnoj meri ponovo postanu objedinjeni i, istovremeno, ponovo okrenuti sopstvenoj tradiciji čije svedočanstvo predstavljaju slike o kojima će biti reči. Razučena i neuniformna u svojim pojavnim vidovima, romanizacija je imala presudnu ulogu u očuvanju starih sadržaja u novoj formi.¹³³

Iako se usled nedovoljne proučenosti pojedinačne etape tog procesa mogu pratiti samo posredno i krajnje obazrivo, po rezultatima iskopavanja prostora unutar bedema Dokleje kao i po nalazima iz istraživanja njenih nekropola,¹³⁴ graditeljski ostaci i pokretni materijal pouzdano svedoče o tome da je naseobina verovatno još od Oktavijanovog doba, a sasvim izvesno od perioda Flavijevaca, predstavljala kao retko gde dobro očuvan gradspomenik romanizacije ove regije, sa svim obeležjima svojstvenim ustanovljenju i potonjem institucionalnom razvitku svakovrsnog rimskog prisustva. Ono je bilo oličeno u sferi religioznosti, arhitektonskim kompleksima, administrativnim uređenjem, kao i u intenzivnoj povezanosti sa bližim ili udaljenijim tačkama rimskog sveta. Bez obzira na to što će se prava slika grada pojaviti tek nakon budućih arheoloških poduhvata, razložno je pretpostaviti da će njena stratigrafija, makar u krupnim planovima, biti jednostavnija za razumevanje, prevashodno stoga što je Dokleja, za razliku od Rizona ili Skodre, od početka nastajala na terenu na kome za sada nisu uočeni značajno stariji tragovi urbanih struktura.¹³⁵ Dokleja je, drugim rečima, u svakom pogledu bila novi, pa odatle i najautentičniji simbol *imperijalnog* Rima u zaleđu južnog dela istočne jadranske obale, a to je činjenica koju u budućim istraživanjima nikako ne bi trebalo prevideti. U nijansama koje su u I veku n.e. obeležavale važne razlike u svakom, pa i u kulturnom domenu, njena je konfiguracija bila obrazovana putevima drugačijim od onih koje su do tada prešli susedni gradovi. Ostavljajući za naredno poglavlje likovni materijal koji govori u prilog raznorodnim odjecima fenomena romanizacije u sredinama fizički nedalekim, ali značajno različitim po vlastitoj tradiciji i načinu njenog "romanizovanja", naznake važnosti Dokleje kao rimskom voljom stvorenog centra koji je trebalo da objedini prostor iz epohe Ilirskih ratova ubedljivo odjekuju u redovima jednog izgubljenog, ali prethodno prepisanog natpisa. Sadržaj teksta odnosio se na M. Flavija Fronta (*M. Flavius Fronton*), izdanka vodeće gradske porodice u najmanje tri generacije tokom I i, možda, početkom II veka n.e. Prema ovom epigrafskom izvoru, M. Flavije Front je zajedno sa suprugom učestvovao u izgradnji bazilike, a po svoj prilici i barem dela kompleksa foruma na kojem su se nalazila znamenja uspomene njihovom preminulom sinu.¹³⁶ Sabran u celinu na osnovu podataka iz natpisa, *cursus honorum* ovog lokalnog patricija kao da je svesno bio osmišljen tako da datim mu dostojanstvima, odnosno različitim vidovima *romanitas*, i doslovno prekrije oblasti nastale posle 168. godine p.n.e. Tako je M. Flavije Front bio nadzornik kovačkog esnafa, ali i sveštenik (*sacerdos*) u kolonijama Narone i Epidauruma, vrhovni sveštenik (*pontifex*) u koloniji

¹³² Basler 1969: 5-107.

¹³³ Woolf 1995: 9-18.

¹³⁴ Prva istraživanja Dokleje, Koprivica 2010: 215-223; 2012: 515-526; za nekropole, Цермановић-Кузмановић – Велимировић-Жижић – Срејовић 1975; za istraživanja kapitolskog hrama, Baković 2011: 9-26; situaciju grada po istraživanjima do kraja XX stoleća rezimirao je Marković 2006: 351-357, čemu treba dodati niz radova potom objavljenih u časopisu Nova antička Duklja /New Antque Doclea, I (2010.)-IV (2013.).

¹³⁵ Marković 2006: 350.

¹³⁶ Martinović 2011: 126-128 (sa starijom literaturom); o mogućem vremenu izgradnje bazilike Цермановић-Кузмановић – Велимировић-Жижић – Срејовић 1975: 258.

Skodre, sveštenik kulta cara-osnivača Dokleje (*flamen Divi*), kao i *Ilvir quinquennales* u Rizonu, Skodri i Dokleji.¹³⁷ Bio je, drugim rečima, čovek koji je zbirom svojih ovlašćenja predstavljao ne samo personifikaciju Rima kao simbola uređenosti već i odraz kako zaokruženosti teritorije na kojoj je delovao, tako i svojevrsnog dvojstva autoriteta koje je činilo trajnu crtu odnosa između Dokleje i Skodre. Stoga se na ovom mestu mora postaviti pitanje koje je po svemu sudeći najvažnije za prošlost Dokleje. Vezano je i za vreme njenog uvođenja u zvaničnu hijerarhiju, ali i mnogo više, za vid administrativnog ustrojstva koji je grad stekao, ili možda pre, za *vidove koje je postepeno sticao* u doba pre, tokom i posle "renesanse Flavijevaca". Posebnu važnost ovo pitanje ima kada se u obzir uzmu činjenice da do danas ne postoji nepobitni dokaz o Dokleji kao municipijumu, da taj status u načelu nije bio jednoobrazno i globalno profilisan, i konačno, da je svaka urbana aglomeracija vremenom mogla preći sa nižeg na viši stupanj administrativnog ustrojstva, što je u praksi zavisilo od niza mikro-faktora koji se pri današnjem stepenu istraženosti grada ne mogu pouzdano prepoznati.¹³⁸ Jer, korpus sačuvanih zdanja i nalaza, kao i niz Frontovih titula, za sada se jednako daju tumačiti i na način drugačiji od navedenog, odnosno u okvirima Oktavijanove politike postepenog stvaranja nove organizacije na osvojenim teritorijama, politike koja je podrazumevala dugo očuvanje određenog stepena samostalnosti autohtone *civitas* kao upravnog središta okolnih domorodnih naseobina. Ako se u vidu ima to da je M. Flavije Front bio potomak starije loze, teško je ne pomisliti da je ona i pre njega predstavljala viđeniju lokalnu porodicu u sredini koja je prvobitno mogla imati status *civitas stipendiaria*,¹³⁹ zajednice koja je nastavljaajući život na novom mestu unutar zone starog prebivališta, plaćala porez Rimu, zauzvrat dobijajući povlastice rukovođenja nad svojim okruženjem u periodu od najmanje pedeset godina. Takva forma uprave ne samo što je bila svojstvena oblastima u kojima je mnoštvo naroda naseljenog na malom prostoru trebalo uvesti u zajednički poredak, već su se i njene svakodnevne manjkavosti u potpunosti poklapale sa situacijom spomenutog dvojstva autoriteta centara ustanovljenih na nevelikoj udaljenosti. Neosnovano je pomisliti da su se Dokleja i Skodra, bez obzira na to što su nominalno živlele po različitim zakonima, nalazile izvan dugog niza međusobno susednih gradova koji su pred više instance vlasti stalno izlazili sa različitim spornim pitanjima. Najčešće su se ona odnosila na zemljišne međe, što znači na obradive površine, manje naseobine i njihovo stanovništvo ili, rečju, porez, a upravo se popisom oblasnih žitelja bavio svaki *Ilvir quinquennales*.¹⁴⁰ Mada se o tome ne može pouzdano suditi pre temeljite prosopografske studije, način na koji je skup Frontovih nadležnosti bio izložen ukazuje da je natpis imao oficijelnu i svečanu namenu, pa se razložnom čini pretpostavka da je bio uklesan na postamentu njegove statue, što je bila uobičajena vizuelna formula kojom je zajednica svojim istaknutim pojedincima iskazivala zahvalnost za njihov udeo u sveopštem napretku. U tom slučaju moglo bi se pomišljati da je M. Flavije Front na neki način bio posebno zaslužan za promociju Dokleje u municipalni rang, čemu posredno doprinosi i činjenica da su širom Carstva ljudi usredsređeni na prosperitet vlastite sredine takvo svoje opredeljenje često iskazivali upravo graditeljskom delatnošću.¹⁴¹ No kojim god putevima

¹³⁷ Martinović 2011: 126-128 (sa starijom literaturom) Jadrić-Kučan 2012: 41-66 posebno 63-64.

¹³⁸ Sherwin-White 1996; Eilers 2002; Burrell 2004; Edmondson 2006: 250-280.

¹³⁹ Edmondson 2006: 250-280.

¹⁴⁰ Berger 1953: 446.

¹⁴¹ Stewart 2003; Munk Højte 2005; Gleason 2006: 228-249; Edmondson 2008: 250-280; Fejfer 2008.

da je grad stigao do tog statusa, dve konstatacije čine se izvesnim. Bilo da je izrasla iz vojnog logora i/ili nove *civitas*, Dokleja je nastajala postepeno, i "neopterećena" ilirsko-helenističkom prošlošću, bez obzira na to koliko je ta prošlost uistinu postojala u tradiciji i stvarnosti. Drugim rečima, nastajala je putem onog procesa koji je podrazumevao da lokalni prvaci dobrovoljno postanu svesni posebnih prednosti koju je njihovom primatu donosilo pokroviteljstvo s vrha piramide vlasti, a to je pokroviteljstvo, između ostalog, često bivalo manifestovano i doseljenjem stanovnika sa Apeninskog poluostrva.¹⁴² No, daleko od toga da je obilje pitanja vezanih za rani period grada ovim rešeno - uvedene su samo pretpostavke za njihovo dalje razmatranje. Stoga će budući odgovori, na osnovu detaljnijeg proučavanja pravne pozicije zajednice na koju upućuje lista Frontovih ingerencija, svakako učiniti jasnijom istoriju Dokleje i sva religiozna, urbanistička i graditeljska obeležja nastala tokom prvih stoleća njenog postojanja.

Putujući s kraja na kraj svoje ekumene M. Flavije Front sublimirao je, istovremeno, i fenomen *komunikacije* u lokalnom, regionalnom ili znatno širem radijusu, ključno važan instrument kojim je u klasičnom razdoblju Carstva učvršćivana podloga sinkretičkog identiteta svake manje ili veće oblasti po obodima "rimskog jezera".¹⁴³ Spojeni rimskim suvozemnim saobraćajnicama, različiti krajevi provincije Dalmacije povezivali su se u jedinstvenu regionalnu ekonomsku zonu. Ona je permanentno bila podsticana pridolicama sa Apeninskog poluostrva koji su, postepeno obrazujući lokalnu vlast u Saloni i drugim središtima, stvarali razgranatu mrežu ličnih veza kako sa maticom tako i duž celokupne istočne obale, na istu vrstu "prostornog ponašanja" upućujući svoje domorodne susede.¹⁴⁴ Iz tih neprekidnih asimilacija ponikle su karijere ličnosti poput K. Marcija Turba (*Q. Marcius Turbo*), jednog od najčuvenijih Hadrijanovih vojskovođa rodom iz Epidauruma, M. Luceja Torkvata Basijana ili Kasijana (*M. Lucceius Torquatus Bassianus/Cassianus*) koji je bio konzul u afričkoj Lambezi, ali i mnogih manje prominentnih pojedinaca, uglavnom zanatlija, na čija se porodična imena nailazi u epigrafskim spomenicima sa obe strane mora.¹⁴⁵ Ipak, trajna osnovica komunikacije priobalnih teritorija sa okruženjem ili udaljenijim oblastima ostala je položena u vodenim putevima, kako pomorskim tako i rečnim rutama, ništa manje važnim za opstanak sredine.

Osnovna pretpostavka u razmatranju ovih načina ostvarivanja kontakata sadržana je u činjenici da su i pomorski i rečni putevi oduvek činili samo jedan od preduslova kompleksnog sistema povezivanja geografskih tačaka. Zbog toga su njihove interesne sfere u tadašnjem svetu bile obrazovane prevashodno u skladu sa domašajima i profitom plovidbe, a ne po kriterijumu međusobne razdaljine. To je značilo da je određeni trgovački centar često bio bliži nekom od svojih fizički udaljenih partnera nego naseljima u vlastitom zaleđu, osobito ukoliko ona nisu raspolagala kurentnim proizvodnim potencijalom.¹⁴⁶ Zakonitosti tržišta prvima su davale mogućnost monopola, a druge konstantno navodile na potragu za putevima sopstvenog ekonomskog samoodržanja koje nije bilo zagarantovano čak ni u uslovima potpune političke i vojne uređenosti. Iz tog razloga rečni tokovi posedovali su prvorazredni značaj. Na mestima na kojima su se reke ulivale u more, roba je iz velikih

¹⁴² Edmondson 2008: 250-280.

¹⁴³ Za pomorske komunikacije u helenističko doba, Casson 1994: 512-526 (sa starijom literaturom).

¹⁴⁴ Мијовић – Ковачевић 1975: 48-63; Wilkes 1969: 250-253.

¹⁴⁵ Frézouls 1953: 247-278; Várhelyi 2010: 34-35.

¹⁴⁶ Abulafia 2011: 64.

brodova bila pretovarivana u manja plovila – njihovo uzvodno kretanje u doslovnom smislu umelo je da predstavlja zalog života mnogih antičkih gradova smeštenih u kopnu. Primer Tibra, odnosno veze između Ostije i Rima, više je no ilustrativan pokazatelj složenosti strukture celokupnog vodenog saobraćaja, koja je načelno zahtevala ispunjenje tri osnovna uslova: poznavanje najpouzdanijih plovnih puteva obezbeđenih postajama za prihvat plovila u vanrednim situacijama, postojanje manjih ili većih luka čija je izgradnja predstavljala jednu od epohalnih tekovina antičke industrijske arhitekture, i prevozna sredstva različitih svojstava, od dugolinijskih brodova, preko barži do sasvim skromnih čamaca.¹⁴⁷ Ono što se takođe mora imati u vidu jeste i bitna razlika u onovremenom i savremenom nivou mora, kao i niz promena u konfiguraciji terena koje su, pogotovo na terenima čestih izlivanja niskih rečnih delti, stvarale velike močvarne površine. Epidaurum i Rizon već su do kasne antike u znatnoj meri bili pod vodom, Lisos je zbog okolnih močvara i neplovnog Drima bio važan, ali kako izgleda, u funkciji rimskog trgovačkog saobraćaja nedovoljno funkcionalan grad, a u priobalnom delu skadarskog sela Mataguži svojevremeno je konstatovan niz fizički povezanih arheoloških lokaliteta sa masivnim ostacima zidanog vojnog logora, koji su danas delimično vidljivi samo u doba posebno niskog vodostaja jezera.¹⁴⁸ Nasuprot njima, 2,5km dug kanal južno od Ulcinja, poznat pod imenom luka "Milena", mogao bi delovati kao idealna lokacija za pristan brodova u antičko doba, ukoliko se ne bi znalo da je prokopan tek pri kraju XIX veka, sa ciljem isušivanja Zogajskog jezera i okoline isuviše bogate podzemnim vodama.¹⁴⁹ Ukratko, mesta koja se danas prepoznaju kao pogodna ili neprijemčiva za davnašnje stanice vodenog saobraćaja, nekada su i fizički i na svaki drugi način mogla posedovati sasvim drugačija obeležja, i sledstveno tome, imati sasvim različitu namenu unutar ovog sistema i načina komuniciranja.

Putevi pomorskog kretanja kako podužnim pravcima iz Jonskog mora tako i nizom poprečnih jadranskih ruta, uspostavljeni još u Staroj eri,¹⁵⁰ u klasično rimsko doba ostali su isti. Obeleženi su brojnim nalazima podmorskih arheoloških kampanja, koji se, međutim, po vrsti, okolnostima otkrivanja i specifičnom načinu očuvanosti najčešće ne mogu svrstati u okvire preciznije hronologije. Posmatrane kao paradigma, amfore tipa *Lambolja 2*, koje su odavno postale simbol jadranske nautičke arheologije, proizvodile su se u raznim kopnenim i ostrvskim središtima kako ove tako i akvatorije susednih mora. U upotrebi su bile vekovima, a posedovale su i niz morfoloških podvrsta,¹⁵¹ pa datiranja u širokom hronološkom rasponu teško da mogu pružiti podatke detaljnije od onih vezanih za hipotetički ekonomski potencijal pojedinih naseobina ili regija, odnosno za trajanje lokalne zanatsko-trgovačke delatnosti. Iako nereprezentativna, produkcija takvih i sličnih proizvo-

¹⁴⁷ Casson 1959; Adams – Laurence 2001; Kingsley 2009: 31-36; Karagiorgou 2009: 37-60; za jadranske pomorske rute, *Histria Antiqua* 21/2012; za rimske brodove, Wallinga 1964: 1-40; Houston 1987: 444-450; Houston 1988: 553-564; Wallinga 1990: 132-149; za luke i rečne transportne tokove, Casson 1965: 31-39; Blackman 1982: 185-211; Oleson 1988: 147-157; Rickman 1988: 257-267; Laurence 1999: 109-122; Royal 2008: 49-66; Malacrino 2010.

¹⁴⁸ Wilkes 1969: 355; za Mataguže prema usmenom saopštenju M. Bakovića.

¹⁴⁹ Franetović 1960: 330.

¹⁵⁰ Uporediti radove u *Histria Antiqua* 21/2012.

¹⁵¹ Slane 1989: 219-225; Lindhagen 2009: 83-108.

da, poput građevinskog materijala, kamenog nameštaja ili brodske opreme,¹⁵² srazmerno pouzdano svedoči o kontinuitetu i dometu komunikacija: u trouglu oko Otrantskih vrata i dalje su se susticali mali i veliki brodovi, a Efes i drugi gradovi Male Azije, Prokonneska ostrva ili Severna Afrika predstavljali su često dosezana odredišta,¹⁵³ izvesno i stoga što je rimska tehnologija izrade dugolinijskih plovila do II veka n.e. već uveliko bila usavršena.¹⁵⁴ S druge strane, izgradnja antičkih luka, čije se karakteristike i potrebe u osnovi ni po čemu nisu razlikovale od savremenih, podrazumevala je više no zamašan multitehnoški zadatak savladivanja prirode i funkcionalnog organizovanja neophodne infrastrukture. Teorijski, pod okolnostima koje su prirodno pogodovale podizanju luke ili ih je takvima trebalo učiniti, poduhvat je na prvom koraku podrazumevao radove na obezbeđenju priobalja zidanim valobranima, kojima je obrazovan ulaz u kompleks dugih dokova sa sidrištima. Na dokovima su se nalazila postrojenja za utovar i istovar robe, nešto dalje na kopnu dobra prispela ili pripremljena za transport polagana su u skladišta u blizini pristupnih puteva ili rečnih kanala. Svaki ovakav kompleks raspolagao je flotilom najraznovrsnijih manjih plovila, infrastrukturom za popravke na suvim dokovima, kao i sistemom kanala za dovođenje slatke vode za piće i ispiranje unutrašnjosti brodova. Uz ovo, opasne tačke u širem okruženju luka bile su obeležavane "svetionicima", velikim vatrama koje su iziskivale posadu i stalno snabdevanje drvetom. Kada se svemu navedenom pridododa niz poslova koji su obavljale posebno obučene i strogo hijerarhizovane skupine majstora specifičnih veština, poput radnika u kesonima ili čistača nataložene prljavštine, jasno je da je rimska luka predstavljala kompleksno i vrlo zahtevno središte života svake zajednice koja ju je posedovala i održavala.¹⁵⁵ Ipak, bila je to tek idealna projekcija, najpotpunije izvedena samo rečima u Vitruvijevom spisu.¹⁵⁶ U ambijentima različitim kako po prirodnim svojstvima tako i po sveukupnom privrednom potencijalu, nešto takvo često ni približno nije bilo moguće ostvariti. S jedne strane, Irod Veliki je krajem Stare ere na otvorenom moru Cezareje Maritime stvorio jedno takvo gigantsko postrojenje; s druge, samu prestonicu Carstva sve do obnove u Klaudijevo doba opsluživala je po svemu skromna i nedovoljno bezbedna luka u Ostiji. Zbog toga su manje smeli kapetani svoje brodove više voleli da usidre u staroj i mirnijoj Puteoli, koju od Rima, međutim, deli više od 250 km.¹⁵⁷ Mesto pristana velikih plovila zavisilo je od obilja mikrofaktora: postojale su manje ili više sigurne stanice, umesto zidanih konstrukcija često su konstruisane drvene, a sile vetrova i talasa gotovo da su bile opasnije za usidrene brodove nego za one na otvorenom moru. U tome, između ostalog, leži i povod navedenom grčkom doživljaju Jadrana, odnosno grčkom strahu prilikom ulaska u razučeni jadranski areal nedovoljno dubokih zatona, podvodnih hridina i stotina ostrva zloslutno oštih kontura.¹⁵⁸ Iako taj prirodni lavirint još uvek ne započinje uz južni deo istočne obale, izvesno je da je njena takođe osobena konfiguracija značajno odredila mogućnosti i vidove rimskog pomorskog saobraćaja.

¹⁵² Mihajlović – Jurišić 2010: 103-111; Miholjek – Mihajlović 2011: 215-221; Campbell 2012: 411-416.

¹⁵³ Bezeczky 2010:351-358; Miholjek – Mihajlović 2011: 215-221.

¹⁵⁴ Uporediti odgovarajuće radove u nap.147, posebno Houston 1987: 444-450.

¹⁵⁵ Blackman – Rankov et al. 2014: 30-54.

¹⁵⁶ Oleson 1988: 147-157, sa opširnom analizom Vitruvijevih načela o konstruisanju luka.

¹⁵⁷ Hohlfelder 1988: 54-62; Blackman 1982: 187.

¹⁵⁸ Zaninović 2012: 21-28.

Pitanje o lukama na prostoru između Lisosa i Epidauruma posebno je značajno u svetlu strateškog problema načina snabdevanja i, uopšte, komunikacijske infrastrukture Skodre i Dokleje. Njihova veza sa morem, uprkos njegovoj blizini, bila je zapravo sasvim posredna i prvenstveno usmerena prema teritoriji od današnjeg Ulcinja ka jugu, budući da je do bokokotorskog zaliva trebalo preći planinske masive koji ga razdvajaju od zaleđa. Gradovi su se, naravno, snabdevali i suvozemnim putevima, poput onog koji je spajao Lisos i Skodru.¹⁵⁹ Kada je reč o Lisosu, pojavljuju se nedoumice koje proističu iz nepoznanica vezanih delom za prirodu terena, a delom za nedovoljno postojanje istorijskih i arheoloških podataka. Naime, na svakoj geografskoj karti područje oko ilirsko-helenističko-rimskog utvrđenja i savremenog grada, obeleženo je simbolima za močvarno tle koje se pruža sve do utoka Drima u more, teren na kome je, bez obzira na visoki stepen rimske tehnologije, svakako bilo teško izgraditi luku. Ali, prema odredbama mirovnog sporazuma posle Teutinog poraza, grad je ostao u vlasti Ilira uz jasnu klauzulu o samo dva nenaoružana broda kojima su se oni mogli kretati dalje prema jugu. Podsećanje na ovaj podatak važno je zato što nedvosmisleno implicira da su Iliri odatle mogli pokrenuti i znatno jače pomorske snage, odnosno da se tu nalazila jedna od većih baza ilirske mornarice, čemu u prilog govore i masivni bedemi koji su utvrđenje spajali sa obalom Drima, kao i spomenuta konfiskacija Gencijeve flote na kraju trećeg rata.¹⁶⁰ Ilirski *lembi*, nevelika plovila sa jednim redom veslača, svakako, međutim, nisu zahtevala uslove potrebne značajno većim rimskim triremama ili trgovačkim brodovima čija je prosečna nosivost iznosila oko pedeset tona.¹⁶¹ Ta okolnost u vreme Carstva je mogla dovesti do promene lokacije luke, što se, možda čak i nešto ranije, najverovatnije i dogodilo: u sukobima rimskih prvaka sredinom I veka p.n.e. Cezar je svoje trupe iskrcao u Nimfeumu (*Nymphaeum*), širokoj uvali nešto severnije od Lisosa (sl.26), mestu danas poznatom pod imenom Medova odnosno Sv. Jovan Medovski (alb.Shëngjin). Stoga je razložno pretpostaviti da je upravo Medovski zaton još od kraja Republike predstavljao glavnu postaju na ovom delu južnojadranske obale.¹⁶² Blizina većeg i Otrantskim vratima bližeg uporišta u Epidamnosu-Durahiumu, učinila je da se o njenoj važnosti u potonjim vremenima još uvek može zaključivati samo posrednim putem.

Svojevremene historiografske dileme oko poistovećivanja Nimfeuma u Medovi sa lukom antičkog Lisusa za ovu temu takođe su instruktivne i stoga što im je ishodište delimično bilo vezano za sasvim određenu predrasudu, a delimično za nedovoljni uvid u mikrogeografska svojstva regije. Predrasuda, otklonjena kasnijim istraživanjima sistema rimskog pomorskog saobraćaja, ogledala se u uverenju da je jedna naseobina kroz čitavu svoju prošlost i bez obzira na prirodne i istorijske promene ostajala trajno vezana samo za jednu luku, dok poznavanje svojstava ambijenta podrazumeva poznavanje njegovog osnovnog obeležja, koje čini izuzetno obilje tekućih, stajaćih i podzemnih voda u trouglu između Lješa, Ulcinja i Skadra.¹⁶³ Mada je reč o terenu koji je često, a na pojedinim mestima i stalno poplavljen, sačuvani ostaci, koliko god bili devastirani ili nedovoljno proučeni, ukazuju na to da se u antičko doba intenzivno nastojalo na funkcionalnom

¹⁵⁹ Wilkes 1969: 363.

¹⁶⁰ Šašel Kos 2005: 253.

¹⁶¹ Wallinga 1964: 1-40.

¹⁶² Beaumont 1936: 159-204; May 1946: 48-56; Wilkes 1969: 363.

¹⁶³ Franetović 1960: 9-44.

artikulisanju ovog areala, i pretvaranju njegovih nedostataka u prednosti, pre svega u svrhu komunikacije sa zaleđem. Iako navedeni slučajevi Epidauruma, Rizona i lokaliteta u selu Mataguži upozoravaju na mogućnost da se i ovde situacija u velikoj meri mogla promeniti i znatno kasnije, iako su vođeni tokovi menjali svoje trase i u daljoj i u bližoj prošlosti, deluje izvesno da su Bojana i splet manjih priobalnih reka, u sadejstvu sa morskim strujama i skadarskom kriptodepresijom, celokupno područje još u davnim vremenima činili isuviše bogatim vodom čije je čudi trebalo regulisati. Jedna od zauvek nestalih potvrda tog nastojanja sadržana je u navodu o pronalasku delova kaldrmisanog puta i vodovodnih cevi prilikom iskopavanja kanala između nekadašnjeg Zogajskog jezera i mora, a događaj iz 1896, kada je usled obilnih kiša nivo Drima izazvao porast vodostaja u Skadarskom jezeru i, posledično, izlivanje Bojane koje je dovelo do izmene konfiguracije rečnog korita i njenih obala, skraćujući kanal luke "Milene" za čitava 2km, deluje kao slučaj pred kojim su se nalazili i antički inženjeri.¹⁶⁴ No bez obzira na čudljivo kretanje i tok obeležen retko živopisnim meandrima, ova reka oduvek je bila jedina vodena saobraćajnica između mora i Skodre, što znači da je njome morala započinjati i trasa kojom je i Dokleja bila povezana sa Jadranom (sl. 27). U srednjem veku, u neposrednoj blizini manastira Sv. Srđa i Vakha, podignutog na levoj obali na oko 30km od mora, postojalo je jedno od najvećih trgovačkih središta celokupne istočnojadranske regije. Na tom mestu je, između ostalog, obavljao prevoz robe, budući da se preostalo rastojanje do Skadra, zbog postojanja "pličina" nije moglo prelaziti vodom.¹⁶⁵ Takvo stanje, međutim, nije bilo trajno obeležje ove rute. U dokumentima iz XVI-XVII stoleća postoje podaci o galijama koje su prispevale do grada, ili o tome da je jezero bilo plovno i za velike brodove.¹⁶⁶ Pošto su do te tačke mogli doći samo Bojanom, nema razloga sumnjati da su se slične promenljive situacije dešavale i u antici. Pri tome, Rimljani su raspolagali prokušanim znanjima o načinu održavanja potrebnog vodostaja i regulisanju vodenih tokova. Prvu od ovih veština, delimično nasleđenu od Feničana odnosno Grka, razvijali su u svrhu obrazovanja lukâ, čija su dna po potrebi bila produbljivana vađenjem ogromnih količina peska ili blata, dok je druga sticana u borbama sa jednako nepredvidivim Tibrom, stalnim usavršavanjem njegovih priobalnih konstrukcija i drenažnih sistema koji su u razdoblju od 414.godine p.n.e. do 398.godine n.e. u preko četrdeset prilika sa manje ili više uspeha štitili Rim od poplava.¹⁶⁷ Takođe, onda kada su mogućnosti uzvodne plovidbe bile otežane, prenos robe obavljao je ili vučom plovila sa obale ili njenim pretovarivanjem u barže i čamce. Njihovu vrstu i namenu pokazuju sačuvani likovni izvori, upečatljiv dokument o pojedinačnim fazama, postupcima i dinamičnim procesa plovidbe i istovara brodova, i daljeg transportovanja dobara koja su nosili (sl.28-30).¹⁶⁸ Imajući u vidu značajno različite karakteristike Morače, njen srazmerno stabilan ali nizak vodostaj, najverovatnije je da je upravo ova vrsta prevoznih sredstava predstavljala okosnicu trgovačke komunikacije sa Doklejom. To posredno potvrđuju i izvori u kojima je navedeno da je Morača završavala u moru, odnosno da je Bojana činila njen prirodni nastavak, a u najnovije vreme i ostaci pristana za

¹⁶⁴ Franetović 1960: 31, 329-330.

¹⁶⁵ Мишић 2010: 250-251.

¹⁶⁶ Franetović 1960: 33, 37.

¹⁶⁷ Oleson 1988: 147-157; Hritz 2010:184-203; Aldrete 2006: 13-14.

¹⁶⁸ Casson 1965: 31-39; Laurence 1999: 109-122.

čamce identifikovani na obalama Zete.¹⁶⁹ Ipak, mera složenosti sistema rimskog pomorsko-rečnog saobraćaja na malom uzorku najubedljivije se dá sagledati u odnosu ušća Bojane, zbog talasa i promena vodostaja česte prepreke većim plovilima, i Medovskog zaliva, čiji se severni rt doslovno oslanja na mesto utoka reke u kopno. Svaki put kada je bilo opasno direktno uploviti u Bojanu, roba sa velikih brodova mogla je biti pretovarena i privremeno uskladištena u znatno bezbednijem zatonu. Tako je prirodna blizina dve tačke na transportnom putu po potrebi prerastala u njihovo funkcionalno jedinstvo, koje je obezbeđivalo kontinuirano snabdevanje Skodre i Dokleje.¹⁷⁰

Iako detaljno mapiranje arheološke karte antičkih vodenih puteva i postaja duž južnog dela istočne obale Jadrana predstavlja poduhvat budućnosti, stariji ali i sasvim nedavni nalazi pružaju fond podataka na osnovu kojih se mogu prepoznati pojave karakteristične za sistem ovog vida saobraćaja na širem prostoru Mediterana. Teorijski, svaka obalska naseobina morala je imati mogućnost komunikacije sa okolinom i izlaska na otvoreno more. Međutim, okolnost da će precizne ubikacije pojedinih naselja, pa samim tim i njihova urbanistička svojstva, još dugo biti povod arheološkim razmatranjima, pobuđuje na opreznost ne samo u nastojanju lociranja odgovarajućih mesta, već i prilikom detaljnijeg objašnjenja mogućnosti obrazovanja pomorskih stanica, njihove vrste, funkcije i načina uzajamne povezanosti.

Situacija između Ulcinja i Bara instruktivan je primer prirode nedoumice. Ispod drevnog ulcinjskog akropolja nalazi se zaštićeni usek gradske luke koja, međutim, zbog svoje veličine nikada nije mogla da primi veće brodove, pa je njihovo manevrisanje ili usidravanje u novijoj prošlosti preusmeravano u obližnju uvalu Valdanos. Tamo su im, pak, zapadni vetrovi često nanosili fatalnu štetu.¹⁷¹ Pošto se ta situacija nije promenila od antičkog doba, proizilazilo bi da je naselje na samoj obali svoja plovila prepuštalo ćudima vremena i morskih struja. Treba, međutim, skrenuti pažnju na to da brdo koje se pruža od grada do Valdanosa nosi naziv "Mendra".¹⁷² Ovaj toponim mogao bi svoje poreklo imati u grčkoj reči *μαίανδρος* (meandar), terminu primarno vezanom za izrazito krivudave vodene tokove koji nisu uvek morali biti delo prirode. Za potrebe navodnjavanja takvi kanali postojali su još u Mesopotamiji, a u Rimu su služili za potrebe usmeravanja Tibra.¹⁷³ Stoga bi se oprezno moglo pretpostaviti da je ravnim terenom podno Mendre nekada prolazila prokopana vodena komunikacija između grada i luke, čijoj su nameni dodatno pogodovali izvori slatke vode u neposrednoj okolini.¹⁷⁴ Dalje na zapad od Valdanosa, prva veća uvala poznata je pod imenom Kruče. Na njenom rtu su 1984.g. pronađeni ostaci antičke vile, devastirani pre kraja iskopavanja.¹⁷⁵ Uprkos tome, ovakva pozicija ne ostavlja razloga sumnji da je vila činila jedan od beočuga u lancu istočnojadranskih obalskih rezidencijalnih kompleksa koji su imali i ekonomsku funkciju, ali i sasvim određenu namenu u pomorskom saobraćaju, kao mesta za vanredni prihvata brodova, njihovo dodatno snabdevanje i

¹⁶⁹ Franetović 1960: 29; Iković 2014: 99-106.

¹⁷⁰ Franetović 1960: 89.

¹⁷¹ Franetović 1960: 319,324-325. Мијовић - Ковачевић 1975: 29-35,42.

¹⁷² Sekcija "Ulcinj 170-1-2" 1:25000

¹⁷³ Hritz 2010: 184-203; Aldrete 2006.

¹⁷⁴ Franetović 1960: 326.

¹⁷⁵ Mijović 1987: 116-117.

obezbeđivanje plovnog puta na određenoj deonici.¹⁷⁶ U susjedstvu vile u Kručama sledeća stanica najverovatnije se nalazila u blizini naseobine čiji su tragovi otkriveni na lokalitetu Veliki Pijesak, 6km južno od Bara, a najnovija istraživanja u neposrednoj okolini barskog zaliva rezultirala su otkrićem brojnih pokretnih nalaza i pravih ostataka lučke infrastrukture u uvali Bigovica (sl.31), kao i majdana eksploatacije krečnjaka koji se nalazio u nešto severnijoj uvali Maljevik.¹⁷⁷ Na ovaj način, kretanjem od jedne do druge danas poznate tačke, zaključno sa lukom i ostacima dve rezidencije koji se nalaze u blizini nekadašnjeg Epidauruma,¹⁷⁸ hipotetički je moguće rekonstruisati idealnu sliku rute i infrastrukture pomorskog puta uz južni deo istočnojadranske obale. Preciznija saznanja o svim njihovim obeležjima i promenama tokom perioda od nekoliko stoleća svakako zahtevaju dalja detaljnija proučavanja.

Bez obzira na to što se sa aspekta postojećih podataka istorijske geografije ne može pouzdano tvrditi da je Boka Kotorska bila obuhvaćena administrativnim granicama kasnoantičke provincije, njena je teritorija i mnogo pre i znatno posle tog vremena, zajedno sa Skadarskim jezerom činila svojevrsnu tranzitivnu oblast između mora i kontinenta, zonu intenzivnog dodira i razmene tekovina autohtonih i novopridošlih kulturnih matrica, koje su odatle prenošene u oblasti sa druge strane planinskih venaca.¹⁷⁹ Fizička obeležja areala Boke Kotorske (sl.32) od protoistorijskih vremena učinila su je mestom susretanja ljudi sa najrazličitijih strana sveta, oblašću koja je već do 168.godine p.n.e. predstavljala teren sedimentiranih slojeva kulture, obeleženih mitom o Kadmu, nalazima egejske i kritsko-mikenske civilizacije, tumulima iz vremena pre Teute, česticama čije je dugo taloženje obrazovalo tamošnje osobene činioce sporog i dugotrajnog fenomena kulturne transfuzije i postepenog konstituisanja pravog regionalnog identiteta.¹⁸⁰ Na toj podlozi imale su da budu zasnovane prve klice *romanitas*. Mlađa i heterogenija, ona se nizom svojih manifestacija najpre morala prilagoditi zatečenoj situaciji, "dešifrovati" je i prevesti u sistem svojih kodova, na način sličan Tacitovom susretu sa Naharvalima. Tek nakon toga bilo je istinski moguće upustiti se u poduhvat implantiranja vlastitog kulturnog modela. No, taj proces uvek je, kao i u epizodi iz Germanije, sadržavao poznavanje tradicije domorodnog supstrata, i kontinuirano je, sve do znatno kasnijih prelomnih promena, u određenoj meri morao poštovati njena obeležja. Rim se u Boki zapravo pojavio i kao rasadnik novih religiozno-kulturno-umetničkih sadržaja, ali i kao novi transmitor starih refleksa fizičke i kulturne interakcije sa drugim teritorijama. Tamošnjem stanovništvu odavno je bilo poznato iskustvo komunikacije sa znatno udaljenijim prostorima no što je bio onaj unutar otrantskog trougla; prema sadašnjim znanjima, to nije bio slučaj sa zaleđem. U kojoj je meri taj pradaavno ustanovljeni refleks kretanja imao udela u političkom ponašanju "varvara", pitanje je na koje će se možda moći odgovoriti nakon što arheološka slika o Boki u osvit i tokom rimske dominacije postane kompletnija, odnosno manje fragmentarna no što je danas. Ipak, izvesno je da je Boka već tada bila mesto kosmpolitskog pogleda na svet.

¹⁷⁶ Begović - Schrunk 2002: 113-130; 2003: 95-112; 2012a: 175-186; 2012b: 327-344; Begović-Dvoržak – Dvoržak-Schrunk 2004: 65-90.

¹⁷⁷ Загарчанин 2010: 97-141; 2012; 2013: 67-120.

¹⁷⁸ Begović - Schrunk 2002: 125.

¹⁷⁹ Паровић-Пешикан 1980.

¹⁸⁰ Мартиновић - Ковачевић 2005: 27-30; Jovanović 2007: 43-63.

Pravci puteva bokokotorske antičke komunikacije prema materijalnim ostacima srazmerno se jasno prepoznaju tamo gde je ljudska ruka oduvek ređe dosezala - na dnu mora. Uprkos svim prirodnim silama koje su ga učinile drugačijim no što je bilo nekada, na preko petnaest lokacija u zalivu utvrđeno je postojanje brodskih konstrukcija, opreme i amfora koji potiču sa Kerkire, iz južnoapeninskih odnosno sicilijanskih centara, ili iz Severne Afrike. Još oko deset sličnih nalazišta locirano je od ulaska u fjord do susednog zaliva Trašte, koji je oduvek činio neodvojivi deo prostorne i istorijske celine Boke.¹⁸¹ Upravo na tom potezu, jedina do sada sprovedna sistematska podmorska ispitivanja već na prvom koraku rezultirala su višestruko važnim nalazima: na sredini deonice između ulaza u Boku i grbaljskog zaliva, na 1km od litica Luštice, otkriven je kompaktni skup ostataka broda dužine oko 25m i nosivosti 45-55t. Na osnovu neznatno oštećenih uzoraka tegula i *imbrices*, utvrđeno je da je prevezio tovar iz nekog od italjskih centara proizvodnje ovog graditeljskog materijala. Prema veličini bio je to prosečan rimski trgovački brod, ali to je najveći brod do sada otkriven u vodama Jadrana. Tek nešto dalje prema zalivu Trašte, istovetna sudbina zadesila je i manji transporter amfora *Lambolja 2*. Za razliku od prvog, koji se kretao poprečnom pomorskom rutom, drugi brod je, po svoj prilici, dolazio iz severnijih jadranskih emporija, poznatih izvoznika ovog tipa sudova namenjenih prevozu vina. Oba broda stradala su tokom I veka p.n.e, s tim što se inventar drugog hronološki nešto bliže može vezati za sredinu stoleća. Prema poziciji na kojoj su nađeni krajnje odredište im je, kako izgleda, bilo u lukama unutar Boke.¹⁸² Striktno govoreći, reč je o još uvek usamljenim otkrićima u ovom arealu akvatorije, no sasvim je dopušteno posmatrati ih kao konkretne pokazatelje ekonomskog potencijala: u Boki se i u tom, u rimskoj istoriji prilično burnom razdoblju, i proizvodilo i imalo sredstava za uvoz namenjen monumentalnim graditeljskim poduhvatima. Takođe, uza svu opreznost koju nalažu ovi, za sada još uvek izolovani nalazi, nije isključeno da je brod koji je dolazio iz Italije za sobom ostavljao isti trag na koji se u pisanim izvorima nailazi nekoliko decenija kasnije, u Plinijevoj *Naturalis Historia*. U sadržaju znamenitog spisa, posle dužeg vremena iz kojeg nema podataka o južnom delu jadranske obale, Rizon, Akruvijum, Butua, Olcinium, Skodra i Lisos spomenuti su kao *Oppida Civium Romanorum*.¹⁸³

Navedeni zbirni termin koji je rimski učenjak zabeležio uz ovu i još dve skupine mediteranskih naseobina, u historiografiji je proizveo čitavu malu biblioteku napisa. Njihov je cilj po pravilu bio usmeren ka tumačenju pozicije ovih naseobina unutar rimskog administrativnog poretka u periodu krajem Republike i početkom Principata. Bio je to istraživački poduhvat koji je, posle svega, doveo da samo jednog pouzdanog saznanja, odnosno zaključka da se problem ne može rešavati uniformno, i da se istovetna Plinijeva nomenklatura odnosila na različite situacije koje se moraju razrešavati isključivo putem pojedinačnih analiza. Rezultati proćavanja generalno su iznedrili dva tumaćenja: pristalice prvog zastupale su tezu da se iza navedene sintagme kriju udruženja rimskih građana u domorodnim *civitates*, dok su zagovornici drugog smatrali da je Plinijeva odrednica predstavljala neku vrstu "opisa" statusa odgovarajućeg oficijenom terminu *municipia*. Međutim, kada su sprovedene analize *Oppida Civium Romanorum* na tlu Iberijskog poluostrva i Severne Afrike, kao rezultat se pojavio zbir novih prepreka čija je priroda,

¹⁸¹ Karović 2007-2008: 425-459.

¹⁸² Royal 2012: 405-460.

¹⁸³ Rackham, *Pliny. Natural History*, 1961: III.xxii.144 -145, 106.

međutim, u dobroj meri učinila jasnijim razloge koji su Plinija naveli da u svom delu primeni navedenu formulaciju. U slučaju gradova na tlu Hispanije utvrđeno je da je Plinije svoja znanja crpeo iz starijih, nedovoljno preciznih i po karakteru delimično oprečnih izvora, topografskih opisa u najužem smislu reči s jedne, i administrativno-poreskih dokumenata s druge strane, ponegde konfrontiranih do te mere da su se u njegovom spisu našle zabeležene čak i naseobine koje ili uopšte nisu postojale na navedenim lokacijama ili su bile poznate pod značajno drugačijim imenima.¹⁸⁴ Nešto kasnija proučavanja severnoafričke skupine negirala su mogućnost postojanja *municipia* na naznačenim mestima. Kao jedino rešenje preostalo je ono koje je Plinijeve *oppida* tumačilo izvan striktno upravnog sistema, odnosno kao deskriptivni izraz za gradove u kojima je živio značajan broj stanovnika sa rimskim pravom građanstva. U novijoj literaturi to je potvrđeno i sa aspekta generalne strukture Plinijevog spisa i njegove namere da čitav svet predstavi kao tekovinu nastalu sadejstvom volje cara i snage *humanitas* Rima.¹⁸⁵

U skladu sa izloženim, postavlja se pitanje na koji način i u okviru kojih posebnih koordinata treba posmatrati naseobine na južnom delu istočne obale Jadrana. Osim što je praktično istovetno poimanje ovih *Oppida Civium Romanorum* u istoriografiji saopšteno još 1976,¹⁸⁶ nepoznati su ostali ne samo njihov precizniji upravni status, već i mesto na kojem su se pojedini nalazili, jednako kao i detaljniji podaci o njihovoj istoriji u periodu od kraja Ilirskih ratova. Pri tome, neophodno je naglasiti da status naseobina unutar rimskog administrativnog uređenja izvesno nije bio istovetan: Skodra je do vremena nastanka Plinijevog spisa dobila rang veteranske kolonije, a istovetne indicije postoje i u slučaju Rizona, s tim što ih je teško smestiti u okvire apsolutne hronologije. Nasuprot tome, presudni materijalni argumenti u korist ubicacije Akruvijuma još uvek nisu utvrđeni, a o onovremenoj prošlosti Butue i posle najnovijih istraživanja može se zaključivati samo krajnje posrednim putem.¹⁸⁷ Takođe, pokušaj da se na osnovu Plinijevog iskaza dobije ma kakav celovitiji uvid u upravnu hijerarhiju bokokotorskih gradova, u ovom trenutku do nerazrešivosti je otežan i zbog još dve činjenice potekle iz izvora i istoriografije. Plinije je, naime, naveo da su posle rimskog osvajanja Ilirika mnogi grčki opidumi na južnom delu obale propali i zaboravljeni, što je podatak sličan onome na koji se nailazi i u spisima generaciju starijeg Strabona. U ponovnoj načelnoj analizi termina *oppidum* ukazano je na postojanje širokog dijapazona njihovog prostornog koncepta, koji je mogao ali ne i morao trajno ostati vezan isključivo za gradinske naseobine. Ukupno uzev, to ukazuje na dve realne mogućnosti: 1) da su preživeli gradovi zalag vlastitog identiteta, ranga ali i *fizičkog položaja* temeljili i na tradiciji ugaslih zajednica, i 2) da se termin *oppida* u neslužbenim narativnim izvorima zadržao dugo nakon što su preživele zajednice nadišle svoje stare prostorne okvire.¹⁸⁸ Najkraće rečeno, dokle god ne bude postojao dovoljan broj epigrafskih ili pisanih vrela striktno pravne sadržine, ovo će pitanje morati da ostane otvoreno. Međutim, podsticaj koji je izvesno doveo do potrebe za administrativnim uređenjem

¹⁸⁴ Hoyos 1979: 439-471.

¹⁸⁵ Shaw 1981a: 424-471; Sherwin-White 1996: 344-349; Domić Kunić 2004: 119-171; Murphy 2004.

¹⁸⁶ Suić 1976: 29.

¹⁸⁷ Za Skodru, Hoxha 2003: 159-160; za Rizon, Мијовић - Ковачевић 1975: 36-37; Ковачевић 1999: 103-118; Jovanović 2007: 50; za Akruvijum, Врзић 2005: 69-96 (sa starijom literaturom); za Butuu, Marković 2012: 267-268.

¹⁸⁸ Woolf 1993: 223-234.

bokokotorske teritorije bila je izgradnja kopnenih saobraćajnica, kako trase koja je uz more spajala Epidaurum sa Skodrom, tako i nekolicine vojničkih puteva kojima je obala povezana sa zaleđem.¹⁸⁹ Ti infrastrukturni zahvati zahtevali su jasnu raspodelu nadležnosti održavanja, odnosno uređen sistem okolnih urbanih središta, osobito od trenutka kada su legije krajem stoleća definitivno napustile Dalmaciju. Simptomatično je da se upravo sa tim periodom poklapa pojava kako niza proizvoda izrazito italske provenijencije, tako i naznaka o prerastanju nekadašnjih gradina u razvijenija naselja. Uz navedeni brodski tovar graditeljskog materijala, u red najznačajnijih arheoloških tragova spadaju besprekorno klesane Domicijanove glave pronađene u Kumboru i Risnu (sl.33), osobene forme grobnih obeležja i nalaza u najstarijim slojevima rimskih nekropola Budve i Risna, a možda i monumentalni ulomci venaca korintskog reda sa prostora nekadašnjeg risanskog Foruma (sl.34.), koji rasporedom motiva i načinom izrade umnogome podsećaju na istovetne arhitektonske elemente Cezarovih, Oktavijanovih i nešto kasnijih prestoničkih hramova.¹⁹⁰

Sa druge strane, posebno vredna svedočanstva o postepenoj transformaciji domorodnih *oppida* dobijena su analizom lokaliteta na uzvišenju Sv. Luka u Gošićima, u blizini južne obale tivatskog zaliva (sl.35). Reč je o naseobini u čijim su slojevima pronađeni pokazatelji neprekinutog življenja od IV veka p.n.e. do rimskog naseljavanja u I-II veka n.e. Dolazak novih žitelja doveo je do širenja ka nižim pojasevima terena, i kultivisanja zemljišta potrebnog za opstanak zajednice. Problem nedostatka slatke vode rešen je obrazovanjem kaptaža na prostoru današnjeg sela Šišići. Vodovod se pružao do sela Brda na samom početku tivatske Prevlake, u čijem su ataru posvedočeni ostaci još jedne antičke naseobine, kao i tragovi rezervoara koji su naselje na mestu takođe Sv. Luke snabdevali vodom. Osnovicu ekonomskog napredovanja činila je eksploatacija soli sa potesa "Solila" u dnu uvale Krtole, a okolni teren pogodovao je zasadu maslina i uzgoju domaćih životinja. Razvitak ovog značajnog središta bio je praćen i markiranjem njegovog prostora nauštrb susednih lokacija, pa je tako obližnja "Gomilica", sa ulomcima keramike iz II-I veka p.n.e, postepeno pretvorena u nekropolu.¹⁹¹ Zanimljiva je i situacija nedaleko na jugoistok od Gošića, gde se nalazi lokalitet "Pjaca", sa tragovima života koji se kontinuirano protežu od intenzivnijih iz VI-V veka p.n.e. do sporadičnih iz II veka n.e, nakon čega je najpre nastala *villa rustica* u III veku, a potom i zdanje nedefinisane namene okvirno datovano u V-VI stoleće. Potencijalna važnost ovog nalazišta naslućuje se već u njegovom imenu koje ukazuje na prostor okupljanja, odnosno trg, pogotovo ako se ima u vidu da je istovetnu funkciju u antičko doba imao i istoimenu lokalitet u današnjoj varoši Grahovo iznad Risna.¹⁹² Pojednost koja takođe privlači pažnju u slučaju grbaljskog lokaliteta očituje se u činjenici da kod "Pjace" protiče potok Koložunj, tu su i tragovi starog puta, dok se veoma blizu nalazi zaselak Bigova u uvali Trašte, prostoru koji je odavno identifikovan kao pristanište sa ostacima zidanih postrojenja i pokretnim arheološkim nalazima.¹⁹³ Naselje u Gošićima ne samo da se prostiralo na strateški idealnoj poziciji, već

¹⁸⁹ Mijović - Kovačević 1975: 48-62; Паровић-Пешикан 1974: 63-72; 1980.

¹⁹⁰ Za portrete Domicijana, Николајевић 1953: 1-6; za grobne nalaze u Budvi i Risnu, Marković 2012: 103-198; Ујес 1996: 148-158; Kovačević 2005: 105-110; o vencima hramova s kraja Republike i početka Principata, Strong 1963: 73-84; Wilson Jones 1989: 35-70; 1991: 89-150; Stamper 2005: 68-104.

¹⁹¹ Паровић-Пешикан 1979: 19-68, posebno 30-38; Врзић 2005: 69-96.

¹⁹² Паровић-Пешикан 1979: 45-49; 1980: 36, нар.75.

¹⁹³ Милинковић 2005: 31-54; Каровић 2007-2008: 442.

je kopnenom trasom ka Butui i spletom vicinalnih puteva bilo povezano i sa nekoliko obalskih postaja i sa "Pjacom", ruralnom tržnicom, institucijom naročito karakterističnom za rano doba Carstva u provincijama, odnosno za period pre no što je težište poljoprivredne proizvodnje u potpunosti bilo preneto na latifundije.¹⁹⁴ Ukupno uzev, u svemu navedenom postoje sasvim jasne indikacije organizovanog života, čija je prostorno-ekonomska matrica iz ilirsko-helenističke vremenom bivala transformisana u rimsku, a upravo ta vrsta uređenja u očima Rimljana delovala je kao jedan od ključnih manifestacija *humanitas*.¹⁹⁵ Poredak ustanovljen na maloj teritoriji, stalno podstican migracijama italskih kolonista, predstavljao je zalag postepene integracije nerimskog življa. Integracija je nužno vodila uvreženju osećaja homogenosti zajednice, njenoj "romanizaciji".¹⁹⁶ Beskrajnim umnožavanjem ovakvih, istovetno organizovanih prostornih čestica od Britanije do Mesopotamije, Rim ne samo što je u realnosti održavao stabilnu makro-strukturu svoje teritorije, već je takvo ustrojstvo prevodio u prvorazredno važan "svakodnevni ideološki" instrument vlastite superiornosti. Iako su procesi vezani za upravnu, demografsku, svojinsku, trgovačku, religioznu, graditeljsku i svaku drugu dimenziju egzistencije pojedinačne zajednice, uzete u najopštijem smislu reči, prolazili kroz različite etape i posedovali osobenosti primerene njenim osobenostima, iako *colonia* nije živela po istim regulativama spram često nedaleke *municipiae*,¹⁹⁷ kultivisanost ruralnog i javno izloženo arhitektonsko bogatstvo gradskog ambijenta na svim meridijanima rimskog sveta u doba Principata poimani su kao vidljive objave *auctoritas* koje su reflektovale *Imperium*.¹⁹⁸ I, što je najvažnije, njihova akumulacija već je do kraja I veka n.e. posedovala upečatljivost sasvim dovoljnu za dobrovoljni prelazak domorodnog stanovništva u okvire novog poretka, pogotovo na onim prostorima koji su već nosili sinkretički pečat prethodnih kultura: severnoafričke provincije upravo od tog vremena krenule su putem svakovrsne ekspanzije nezamislive bez Rima, a oko 96.g.n.e. Dion Hrizostom je u maloazijskoj Prusi držao govor osude onima koji su praktikovali "varvarski" način života u selima, pretpostavljajući ga najrazličitijim slastima koje je pružao grad.¹⁹⁹ U određenoj meri bio je to društveno nekorektan stav.²⁰⁰ Jer Rim se, sve do velike krize u III veku, prilježno trudio da čuva jasno profilisane forme obe strane tog novčića koji je predstavljao monetu prosperiteta. Na njegovoj stabilnoj vrednosti počivala je moć imperije da celokupni svet kreira kao sliku idealnog staništa.

¹⁹⁴ Suić 1976: 209-226; MacMullen 1970: 333-341; Shaw 1981b: 37-83.

¹⁹⁵ Woolf 1994:116-143; Laurence 1999: 148.

¹⁹⁶ Woolf 1995:14.

¹⁹⁷ Ando 2007: 429-445.

¹⁹⁸ Laurence 1999: 149.

¹⁹⁹ Mattingly 1997: 117-142; Ando 2012:109-124, posebno 109-111.

²⁰⁰ Suić 1976: 209-226.

II PRE PREVALISA: SLIKE KLASIČNOG DOBA ANTIKE

Rimsko carstvo obuhvatalo je ogromnu skupinu raznorodnih društava objedinjenih, između ostalog, oficijelnom obavezom da vizuelnom ekspozicijom permanentno saopštavaju načelne i trenutne konstitutivne elemente globalnog uređenja. Takvo sveopšte ustrojstvo za jedan od rezultata imalo je masovnu pojavu ne samo slika koje su objavljivale tekovine *romanitas*, već i onih čije se ishodište nalazilo u repertoaru tradicije svake pojedinačne zajednice, što je po sebi podrazumevalo i likovni odjek duhovnih tvorevina njene interakcije sa drugim sredinama. *Grosso modo*, umetnost rimskih provincija stvarana je po kriterijumima "ograničene autonomije"; postojanje lokalnih sadržaja dopušteno je ukoliko su oni bili inkorporirani u fizički i semantički prostor simbola univerzalne religioznosti i carske dominacije, i pri tom ispoljavani "pravilnim" umetničkim slogom, adekvatnim rangu iskazivanog. Jedino tako bilo je moguće da se Trajan u Egiptu pojavi predstavljen u pozi i odori faraona, ili da se na forumu Londiniuma jedni pored drugih nađu hramovi zvaničnih kultova i keltskih božanstava.²⁰¹ Na taj način, prihvatanjem *posebnog* u okviru *opšteg*, odobrenim konstituisanjem ponešto proširenog božanskog kora koji je, zauzvrat, emitovao uverljivi utisak zaštićenosti svakog pojedinca, funkcionisala je horizontalna osa religijsko-ideološke vizuelne stratigrafije post-Avgustovog doba.²⁰² Neodvojiva od nje, vertikalna lestvica verovanja stajala je u najneposrednijoj vezi sa kategorijom *prošlosti*: njeni božanski predstavnici pozivali su svoje privrženičke na veliki povratak vlastitim korenima, u ona vremena u kojima su delovali pre no što ih je Oktavijanova "naprava" okupila i temeljito reartikulisala njihove božanske moći na prvom pravom pannebeskom samitu. Sa tog izvorišta permanentno je bio napajan onovremeni religiozni "lokalpatriotizam". Svoj vizuelni apogej doživeo je pojavom "Drugog Sofizma", programskim opredeljenjem careva da budućnost rimske planete pronađu ponovnim beleženjem prošlosti, ovaj put starim pismom helenske umetnosti. Njeni "dijalekti" od kraja I v.n.e postali su svemoćni garant novog talasa integracije.²⁰³

Grčka, Mala Azija i Egipat, u kojima su bogovi već odavno nosili toge, mirno su posmatrali revoluciju koja je u dobroj meri svet vraćala u okvire njihovog davnašnjeg religioznog poretka, a ceo Zapad je, sa razlikama u lokalnim nijansama, sebe mogao prepoznati na mestima poput londiniumskog foruma.²⁰⁴ Provincijski centri, nekada naseljeni domorodnim stanovništvom u stadijumu "tranzicije", već su najmanje jednu generaciju unatrag posedovali neophodne prerogative koji su njihove kulturne matrice prevodili u autentičnu sliku rimske ideologije. Različiti statusi, odnosno različiti stepeni autonomije kojima ih je Rim darivao, u pravoj liniji odjekivali su i u sveopštem reaktiviranju njihovih vlastitih Panteona.²⁰⁵ Istovremeno, takav odnos rezultirao je nadmetanjem međusobno susednih središta za religiozni primat oličen osnivanjem novih hramova univerzalnih

²⁰¹ Hölscher 2004; Capponi 2010:190; Revell 2009: 67-73.

²⁰² Van Andringa 2007: 83-95.

²⁰³ Elsner 1998: 167-211.

²⁰⁴ Van Andringa 2007: 86-87.

²⁰⁵ Frateantonio 2003; Cadotte 2007; Van Andringa 2007: 83-95.

božanstava, činom kojim bi jedan grad postajao važniji, odnosno bogatiji od drugog. Ključni argumenti u tom takmičenju traženi su u njihovim istorijskim agendama.²⁰⁶ Mito-loška prošlost, opredmećena grčkim dletom u rimskoj ruci, pokazala se kao instrument dovoljno istančane osetljivosti i svrsishodnosti u procesu logičnog i pre svega Rimu potrebnog dovršetka Oktavijanovog projekta.

Na prvi pogled, na teritoriji južnog dela istočne obale Jadrana otkriveno je obeshra-brujuće malo materijalnih ostataka rimske umetnosti.²⁰⁷ Međutim, podrobniji uvid u njihov sadržaj pruža dovoljno podataka za analizu načina, tokova i karakterističnih odnosa presudnih u postepenom generisanju kulturnog prostora potonje kasnoantičke provincije. Jer, koliko u materijalnom/vidljivom, sakralnost svakog, pa i ovog ambijenta, prethodno je morala biti koncentrisana i jasno definisana u sferi kolektivnog mentalnog, u svesti svake sredine da živi pod zaštitničkim okriljem plejade univerzalnih ali i sopstvenih bogova. Ovim drugima pradavna povezanost sa zajednicom davala je posebno upečatljiv autoritet i vrednost ultimativnih simbola njenog identiteta. Tokovi njihove dugotrajne afirmacije, satkani od usmenih, a potom zabeleženih predanja, na ovom prostoru bili su oformljeni mnogo pre "Drugog Sofizma", ali je izvesno da je to razdoblje, potenciranjem "pogleda unatrag", značajno doprinelo pretrajavanju religioznih "antikviteta" poput mita o kralju Kadmu.²⁰⁸ Iako za sada ne postoje slike koje bi se sa sigurnošću mogle tumačiti kao predstave njegovog delovanja na ovom tlu,²⁰⁹ samo konstruisanje ambijenta "ponovnog" Kadmovog prisustva u borbi Enheleja i Ilira, u kolektivnoj svesti funkcionisalo je na dva međusobno isprepletana nivoa: u istorijskoj ravni Kadmo je mogao biti trag izravnih kontakata stanovnika ove teritorije sa Feničanima početkom Bronzanog doba,²¹⁰ ali je čin njegovog *prihvatanja* u okvirima lokalnog religijskog miljea proisticao iz kasnijih veza sa znatno bližim regionima jonskog basena. Ti dodiri su, što je veoma važno, sobom nosili ne samo inicijalni stratum, već i mnogobrojne potonje nadgradnje legende. Prema ovim predanjima Kadmo je prerastao u velikog sredozemnog putnika, nadarenog gotovo božanskim poreklom i bogatog mnogim mestima prebivanja i najrazličitijim znanjima: isprva je Helene upoznao sa Dionisovim kultom u Egiptu, potom je postao Dionisiov deda, odatle se pojavio i kao stanovnik egipatske Tebe, a žiteljima istoimenog beotijskog grada preneo je veštinu pisanja.²¹¹ Sve to odavno je bilo poznato južnojadranskim Ilirima, ali sve to moglo ih je zauvek ostaviti ravnodušnim, u korist poštovanja njihovih vlastitih ili nekih drugih zaštitnika, *da i oni sami nisu bili integralni deo Kadmovog sveta*. No, pošto su po svemu izloženom tom svetu pripadali celokupnim svojim habitusom, jasno je zašto je Kadmo postao njihov "praotac", dobivši u starosti sina po imenu Ilirius. Takođe, jasno je i zašto je Iliriusovo poreklo baš u doba Dionisija Starijeg "izmešteno" u ljubavnu priču Polifema i Galateje na Siciliji. Konačno, jasno je i zašto je upravo u II veku ime Butue "protumačeno"

²⁰⁶ Woolf 1994:132.

²⁰⁷ Мижовић - Ковачевић 1975: 36-63; Мижовић 1987: 95-117; Врзић 2003: 199-212; Марковић 2006: 337-428; Hohxa 2003.

²⁰⁸ Za izvore, verzije i rasprostranjenost mita na Mediteranu, Edwards 1979; West 1999; Dowden - Livingstone 2011; za mit u jadranskom prostoru, Šašel Kos 1993: 113-136; Vrzic 2004: 135-143.

²⁰⁹ Šašel Kos 2005: 125-126 i sl. 26-27 donosi reprodukciju bronzane kopče pojasa za čiju se scenu pretpostavlja da prikazuje borbu Kadma - zmiје sa vojnicima u helenističkoj vojnoj odori. Kopča je otkrivena u severnoj Albaniji.

²¹⁰ Parović-Pešikan 1976: 77-88; Šašel Kos 1993: 113-136.

²¹¹ Edwards 1979: 17-44.

kao izvedeno iz naziva Kadmove volovske zaprege (βοός - vo), a Kadmov sin istovremeno naveden kao eponimni osnivač Teutine prestonice.²¹² Pošto je očigledno da su se mitološki preci južnojadranskih Ilira kroz vreme i prostor kretali po tragu znatno kasnijih događaja, navedeni "podaci" mogli su poteći jedino iz lokalne sredine. Objedinjavanjem Iliriusovih uloga, širom Mediterana rasprostranjeni mit dobio je svoju "ilirsku redakciju" i tako opisao pun krug svoje načelne funkcije, postajući pečat "višnje" izvornosti identiteta ilirske zajednice, ili još pre, "višnjih" razloga koji su opravdavali njeno postojanje na ovim prostorima.²¹³

Uza sve opštepoznate i prilježno poštovane članove univerzalnog božanskog skupa, nebo iznad Rizona odnosno Risinijuma u II veku bilo je nastanjeno ne samo senima prada-vnih predaka već i drevnim čuvarem koji se starao o gradu i njegovim žiteljima ma gde da su se nalazili. Tako su jedine vesti o njegovom imenu, prirodi i izgledu ostale sačuvane samo u natpisu otkrivenom na sasvim drugom kraju Carstva. Zvao se Medaur. Pre nekoliko godina izloženi pregled proučavanja ovog zagonetnog božanstva mogao je samo potvrditi konstataciju da se o Medauru praktično ništa ne bi znalo da 168-169. godine spomenuti senator M. Lucej Torkvat Basijan (Kasijan?) u Asklepijevom svetilištu u numidijskoj Lambezi nije ostavio votivni natpis u kome je Medaur naveden kao *lar* Risinijuma i dedikantovog naroda.²¹⁴ Drugi spomen Medaura, otkriven na obali južne Italije, odnosio se na ime jednog broda, što je podatak na osnovu kojeg bi se znatno uzdržanije moglo razmišljati o njegovom natprirodnom karakteru.²¹⁵ U starijoj literaturi preovladavalo je mišljenje da se tekst natpisa iz Lambeze sastojao od dva dela klesana u različitim vremenima. Tome je nesumnjivo doprinela okolnost da je u korpusu latinskih natpisa početak bio objavljen u drugom, a preostali sadržaj tek u osmom tomu, pa je to najverovatnije bio i razlog njegovog delimičnog publikovanja, kao i analizi isključivo onih stihova koji jesu veoma važni, ali ne i jedini.²¹⁶ Sasvim nedavno, međutim, pokazano je da razdvojeni ulomci tvore istovremeno nastalu celinu.²¹⁷ Budući da je tako dobijena celina prvobitnog sadržaja natpisa, potrebno je navesti ga u tom čitanju i prevodu:

Moenia qui Risinni Aeacia, qui colis arcem
 Delmatiae, nostri publice lar populi,
 sancte Medaure domi e(t) sancte hic, nam templa quoq(ue). ista
 vise, precor, parva magnus in effigia,
 succussus laeva sonipes cui surgit in auras,
 altera dum letum librat ab aure manus.
 Talem te consul iam designatus in ista
 sede locat venerans ille tuus [nomen erasum]
 notus Gradivo belli vetus ac tibi, Caesar
 Marce, in primore clarus ubique acie.

²¹² Šašel Kos 1993: 121-122; 2004: 493-504; 2005: 124-130.

²¹³ Dowden 1992: 53-66.

²¹⁴ Jovanović 2007: 46-47.

²¹⁵ Rendić – Miočević 1989: 523-530 (sa starijom literaturom).

²¹⁶ Гарашанин 1967: 27-36, posebno 27; Jovanović 2007: 46.

²¹⁷ Várhelyi 2010: 34-35; ime dedikanta identifikovao je G. Alföldy 1965:141.

Adepto consulatu [nomen erasum]
tibi respirantem faciem patrii numinis,
hastam eminus quae iaculat refreno ex equo,
tuus, Medaure, dedicat Medaurius.

Ti (koji živiš) u eačkim zidovima Risinijuma,
Dalmatinske citadele, laru našeg naroda
Medaure, poštovan kod kuće i poštovan ovde
i u ovim hramovima se pokaži
molim (te) velikog u malom liku,
koji obuzdavaš levom rukom
konja koji se propinje u vazduh,
dok drugom rukom smrt bacaš iza uha.
Već proglašen konzulom tvoj [izbrisano ime] postavlja
obožavajući (te) na ovom mestu odavno poznatom
Marsu bogu rata i tebi Cezare Marko, svuda
znamenitom u prvoj borbenoj liniji.
Prihvativši konzulat [izbrisano ime]
tebi udahnjujućem liku božanstva domovine,
koji koplje bacaš iz daljine sa zauzdanog konja Medaure,
posvećuje tvoj Medaurijanac.²¹⁸

Tekst natpisa u historiografiji je razmatran sa različitih polazišta. Prva tri reda, u kojima se spominju "eački zidovi" Risinijuma, podstakla su Milutina Garašanina na arheološku analizu najstarijih delova gradskih bedema (sl.36). Njihova donekle osobena konstrukcija prepoznata je i u ostacima utvrđenja od Meteona i Olciniума do Skodre, Lisosa i okolnih ilirskih gradina, pa je termin "moenia aeacia" predložen kao zajednički imenitelj defanzivnih graditeljskih struktura naseobina iz vremena Agrona i njegovih naslednika. Osvrćući se sasvim ukratko na poreklo prideva "eački", M. Garašaniн je upozorio da ga treba tražiti u imenu epiрske dinastije Eacida, koje je poteklo od njihovog mitskog rodonačelnika Eaka, loze kojoj je pripadao i Pir. "Из овога произлази дакле да су Еациди имали тесних веза са илирским владарима и да су делом владали и њиховом територијом. У таквој ситуацији постаје разумљиво да се и илирски владари желе јаче везати традицијом за стари владарски род Еацида. Назив Moenia Aeacia означава према томе врло стари зид, чије је подизање везано за Еациде, свакако посредством повезивања илирске династије са њима. Назив није плод случајне учености дедиканта натписа из Ламбезе, већ његовог познавања старог илирског предања."²¹⁹

²¹⁸ Za proveru prevoda teksta natpisa zahvalnost izražavam dr Olgi Špehar, docentu na Odeljenju za istoriju umetnosti Filozofskog fakulteta u Beogradu.

²¹⁹ Гарашанин 1967: 33.

Nešto kasnije, Duje Rendić-Miočević je sa određenom rezervom iskazanom povodom "dokumentarnosti" Medaurovog opisa, u risinijumskom božanstvu prepoznao ilirsku interpretaciju Asklepija.²²⁰ Konačno, Aleksandar Jovanović je attribute Medaura uz razumljivu uzdržanost povezo sa kultom "Tračkog konjanika", čije su predstave odražavale ijatričko-soteriološka verovanja, što se može zaključiti prema njegovom poštovanju na mestima isceljenja i čestom poistovećivanju sa Asklepijem, Apolonom ili Heraklom. Na osnovu ove pretpostavke, kojoj je najznačajniji argument predstavljala činjenica da je natpis iz Lambeze pronađen u Asklepijevom hramu, izložena je ideja da je Risanska Banja činila sakralnu okosnicu Risinijuma, odnosno da je na gradskom forumu Medaur najverovatnije bio poštovan u hramu ili edikuli, a da mu se svetište sa lečilištem i termama možda nalazilo u Banji.²²¹

Mada su izloženi zaključci i hipoteze bili zasnovani na razložnoj argumentaciji, smisao natpisa ostao je neprotumačen u svojoj vrednosti koju ima kako za poznavanje mitološko-istorijske dimenzije slike koja je o Risinijumu bila projektovana kroz spomen zidina i božanstva, tako i za podsticaje iz kojih je ta slika stvorena znatno pre no što je svoje materijalno i pisano obličje dobila u afričkom vojnom logoru. U vreme kada je Garašaninov rad objavljen, podaci iz izvora već su bili proučeni dovoljno za produbljeniju analizu teksta senatorovog zavetnog dara,²²² ali do toga nije došlo. Da jeste, tumačenje je moglo biti uvedeno u šire i istorijski verodostojnije okvire, jer M. Lucej Torkvat Basijan (Kasijan?) ne samo da je bio učen, već je imao obilje razloga da u odgovarajućoj formi saopšti ključne istorijske kodove tradicije mesta iz kojeg je poticao. Time je ostavio mogućnost uvida u meru u kojoj je Risinijum u idejnom domenu, odnosno u onovremenim koordinatama poimanja prošlosti, spadao u red onih gradova koji su, nasuprot novonastalih centara poput Dokleje, svoje poreklo baštinili iz najsvetije, mitske agende. Eak, naime, nije bio samo koren epirske loze; bio je i Ahilov deda,²²³ ali i jedan od graditelja kula na bedemima Troje.²²⁴ Bez obzira na "tok događaja" Trojanskog rata, zidine Risinijuma već su simbolikom Eakove delatnosti posedovale prerogative drevnosti, svetosti i nerazrušivosti, posredovane ponajpre ličnošću Pira, koji je, uobičajeno za tadašnje suverene, otvoreno iskazivao vlastito mitološko poreklo. Po uzoru na svoje prethodnike u Epiru, ime, odnosno identitet, preuzeo je od Ahilovog sina Neoptolema, a svaka povezanost sa Ahilom kao personifikacijom nenadmašivog ratničkog i moralnog primata, vodila je i aluziji na Aleksandra Velikog, što je predstavljalo ideološku osnovicu Pirovih pretenzija na nasleđe najvećeg makedonskog vladara.²²⁵ Za takve Pirove zahteve postojali su, kako je navedeno, i stvarni istorijski razlozi, ali slika koju su o sebi generacijama pre rimskog senatora negovali stanovnici grada izrečenim se nikako ne iscrpljuje. Jer, eacidsko samopoimanje, vekovima nakon legendarnog sukoba, podrazumevalo je i aproprijaciju trojanskih prvaka, pošto je i Eneja posle svega utočište našao upravo među Mološanima. Zato se Pirova sestra zvala Troa, a njegov sin sa Birkenom dobio je ime po Prijamovom potomku.²²⁶ Mit je,

²²⁰ Rendić – Miočević 1989: 523-530.

²²¹ Jovanović 2007: 47.

²²² Παπαζογλου 1965: 143-179.

²²³ Гарашанин 1967: 33.

²²⁴ Срејовић - Цермановић-Кузмановић 1979: 123.

²²⁵ Срејовић - Цермановић-Кузмановић 1979: 282-283; Erskine 2001: 123.

²²⁶ Erskine 2001: 123.

rečju, imao ulogu sakralne podloge objašnjenja stvarnosti, kao i u Kadmovom slučaju kroz uobičajeni mehanizam reartikulacije njegovog sadržaja proizišle iz potreba drugog vremena. Jer u Pirovo doba Troja više nije bila paradigma *arhetipskog razdora* već simbol *zajedničke istorije* Grka, u kojoj su se Eneja i Odisej nalazili na istoj strani.²²⁷ Prisustvo Eneje u skupu božanskih predaka Eacida, kako u doba nastanka natpisa tako i znatno ranije, usmeravalo je misao i ka predanju o osnivanju Rima, činu u kojem je utemeljenje i osvećenje bedema takođe bilo jedan od kulminativnih događaja. To je tvorilo drugu osovinsku polugu kolektivnog identiteta Risinijuma - nakon Trojanskog rata mnoštvo mediteranskih urbanih središta pozivalo se na svoju neposrednu povezanost sa legendarnim herojima, ali je sasvim mali broj njih takvu povest mogao i "opravdati" argumentima kojima je od kraja IV veka p.n.e. u svom mitološko-istorijskom dosijeju raspolagao Rizon/Risinijum. "Eački zidovi" sublimirali su, i kroz svakogodišnja praznovanja njihovog podizanja kroz vreme pronosili ne samo opštu ideju antičkog grada kao osvećenog staništa božanstva koje su čuvali i koje je njih čuvalo,²²⁸ već i spoj dve najsnažnije tradicije starog mediteranskog sveta, zakonomerno objedinjene na mestu susretanja i prožimanja grčkog, italčkog i domorodnog stanovništva.

Pokušaj da se Medaur vizuelizuje rečima zabeleženog opisa sastoji se u postepenom sužavanju niza nepoznanica i dilema, po prirodi različitih ali međusobno povezanih. One proističu kako iz samog teksta tako i iz geografsko-istorijskog ambijenta u kome je natpis pronađen, ali i iz sredine na koju upućuje. Šta je manje ili više izvesno, šta je nepoznato a šta nejasno? U najnovijoj studiji o verskim opredeljenjima visokih rimskih činovnika, posebno je istaknut neuobičajeno naglašeni prizvuk lične pobožnosti kojim se dedikant obraćao božanstvu svog grada i naroda, iskazujući posrednu želju da i njega samog, na službi daleko od domovine, Medaur zaštiti svojim moćima.²²⁹ To je tačno, ali ne samo što rasuđivanje ni za korak ne usmerava u bilo kojem određenijem pravcu, već možda i udaljava od razrešenja problema, budući da se sadržaj natpisa sa rezervom da uvrstiti u repertoar uobičajenih epigrafskih formulacija kojima je sasvim otvoreno izražavana nada u spasenje.²³⁰ Pre potpunije razrade ovog pitanja, treba ponoviti da je ikonografsko jezgro slike Medaura činila predstava jahača na propetom konju i u zamahu kopljem, zbog čega se u literaturi i pojavila pomisao o vezi sa "Tračkim konjanikom".²³¹ Međutim, razložno je pretpostaviti da je u tekstu naveden samo taj primarni Medaurov znak raspoznavanja, pa nije poznato koji su još simboli postojali kao neizostavni delovi celokupne kompozicije. No, kako god da je izgledala celina predstave, mora se imati u vidu činjenica da je na osnovu analize više od dve hiljade sličnih spomenika sa teritorije Trakije, ustanovljeno da je reč o ikonografski veoma razgranatom repertoaru osnovnog motiva, koji se pojavljuje na nadgrobnim belezima ili votivnim pločama posvećenim najrazličitijim antičkim božanstvima. Odatle je njihova preciznija identifikacija moguća isključivo tamo gde su se uz predstavu očuvali zavetni natpisi. Iz analize tako brojnog i heterogenog materijala proistekao je i zaključak da je arhetipska predstava konjanika u Trakiji, počev od helenističkog doba, imala funkciju konvencionalnog simbola uglavnom soterioloških

²²⁷ Dowden 1992: 53-66; Erskine 2001: 159-161.

²²⁸ Rykwert 1988; Woolf 2007: 71-83.

²²⁹ Várhelyi 2010: 35-36.

²³⁰ Moralee 2004: 55-76.

²³¹ Jovanović 2007:47.

božanstava. Njihova raznorodna ikonografska i likovna rešenja svoje inicijalne izvore crpla su iz slika grčkih heroja.²³² Time je nepobitno dokazano da formula "Trački konjanik" predstavlja samo *terminus technicus*, odnosno da se celokupni problem mora istraživati u znatno užim okvirima. Ali, za problem samog Medaura, od posebnog je značaja skupni nalaz tri stele otkrivene u bugarskom gradu Perniku (sl.37). Dedikant je bio izvesni Publije Kalpurnije Milo (*Publius Calpurnius Milo*), čovek čiji je *cursus honorum* ostao nepoznat. Ipak, na osnovu kvaliteta izrade stela, njegovog imena i jezika natpisa na spomenicima, pouzdano se moglo utvrditi da je bio imućni rimski građanin-pridošlica iz južnijih grčkih oblasti. Na votivnim pločama koje je naručio isklesan je istovetni osnovni motiv jahača sa različitim pratećim atributima, koji sa propetog konja desnom rukom baca koplje. Na prvog je to zmija obavijena oko drveta, na drugoj zmija koja puzi ka oltaru, a na trećoj vepar. Sve tri stele pronađene su, kao i Medaurovi natpisi, u ostacima Asklepijevog hrama, u Perniku sa epitetom "Kiliden". No, za razliku od brojnih drugih dedikanata i njihovih zavetnih darova iz istog svetilišta, Publije Kalpurnije Milo ni na jednoj od svojih stela nije tražio, ili tačnije, *nije želeo* da se taj lokalni epitet nađe uz teonim. Za njega, privrženog otadžbini, ime grčkog boga sa svim primerenim značenjima bilo je dovoljno.²³³ Na isti način razmišljao je i M. Lucej Torkvat Basijan (Kasijan?) kada je naložio da se uz reči "poštovan kod kuće i poštovan ovde", ime zaštitnika njegovog grada i naroda ukleše onako kako ga je on poznao. Jer, prema dosadašnjim podacima o antičkim kultovima južnog Jadrana, na teritoriji koja je činila jezgro ilirske kraljevine u ratovima sa Rimom, ne postoji ni jedan koji bi se mogao odrediti kao autohton. Od Kadma do kasne antike, po pravilu je reč o poštovanju ili importovanih helenskih božanstava, poput Artemide Elafbole u Olciniumu, ili članova rimskog Panteona, ponekad podstaknutom autoritetom regionalnih svetilišta, kao u slučaju Dijane Kandavijske u Dokleji (*Augustae Candaviensis*).²³⁴ Posmatrana sa ovog aspekta, posebnost Medaura koncentrisana je u okolnosti da putem natpisa znamo ime kojim je bio nazivan u Risinijumu. Ipak, njegova božanska priroda mogla je biti poznata i na znatno širem prostoru, ali možda pod nekim za nijansu drugačijim imenom. Ono što se može utvrditi kao činjenica Medauru nikako ne oduzima već, naprotiv, daje na značaju. S obzirom da su konkretni tragovi provincijskog načina ispoljavanja kako lične tako i univerzalne religioznosti u antici u načelu retko očuvani, tek uz više arheoloških podataka u budućnosti bi se moglo podrobnije govoriti o praktičnim vidovima poštovanja Medaura "kod kuće".²³⁵ Do tada treba dalje tragati za bližom identifikacijom njegovog vizuelnog identiteta. Time, nakon malo poznatog i nedostajućeg, zalazimo u sferu onoga što nam je o Medauru nejasno. Naime, na kraju natpisa u kome je prethodno dva puta bilo uklesano njegovo ime, senator je dao da se zabeleži da poruku bogu "dedicat Medaurius". Nije nemoguće da je time želeo da se predstavi i u drugoj svojoj nadležnosti, kao sveštenik Medaurovog kulta.²³⁶ Nije nemoguće, ali nije ni izvesno, i to iz razloga koji čitavu priču

²³² Dimitrova 2002: 209-229 (sa starijom literaturom).

²³³ Boteva 2007: 75-89, posebno 77-80; Dontcheva 2002: 317-324.

²³⁴ Marković 2006: 357-360.

²³⁵ Millar 2004: 249-264; Woolf 1995: 9-18; 2007:71-83; o modelima i kontekstu proslavljanja "indigenih" kultova, koji to nisu uvek morali biti u svojoj religiozno-idejnoj podlozi, Fracchia – Gualtieri 1989: 217-232.

²³⁶ Várhelyi 2010: 78-90. Reč je o *ad hoc* okupljanju senatora u svojevrsna "karitativna bratstva", koja su za cilj imala pomoć pojedincu u slučaju bolesti od strane ostalih članova skupine, putem njihovog prisustva

čine dodatno složenom, opravdavajući hipotetički ton ove analize. Naime, nedaleko od Lambeze, u Numidiji su i pre II veka postojala još dva prostorno bliska urbana središta zanimljivih imena. Jedan je bio Amedara (*Amaedara*, *Amedara*, *Amedera*), što je u latinskoj verziji čitano i kao Ad Medera ili Ad Madura, na mestu današnjeg gradića Hajdra (Haïdra) u zapadnom Tunisu, a drugi Madauros ili Madaura, danas M'Dauruh (M'Daourouch) u istočnom Alžiru.²³⁷ Već su prvi istraživači istakli da identifikovanje njihovih tačnih naziva izrazito otežava činjenica da su im imena u rimsko doba predstavljala transkripciju sa paleoberberskog jezika, budući da je poreklo ovih naselja sezalo u daleku prošlost stare ere. Stoga je "Medaurius" u natpisu iz Lambeze, čitano i tumačeno kao "Madaurius", odnosno kao urbonim žitelja Madaura.²³⁸ M. Lucej Torkvat Basijan (Kasijan?) je, dakle, navedenim epitetom sebe možda nastojao da prikaže ili kao pripadnika neformalne ali visoko pozicionirane i, važno je istaći, izrazito individualizovane skupine privrženika kultovima isceljenja, što je sasvim u relaciji sa Asklepijem, ili, jednostavno, kao čoveka koji je privremeno boravio u Madauru. Teorijski, obe pretpostavke ostaju validne, ali najverovatnijom se zapravo čini treća, prema kojoj bi "Medaurijanac" bio pripadnik naroda koji je živio pod zaštitom Medaura. Ovakav personalni vid povezivanja autohtonog stanovništva sa vlastitim božanstvima iz prerimskih vremena predstavljao je pojavu karakterističnu upravo za stoleće iz kojeg potiče natpis. Zbog toga su i urbana središta tog življa neretko dobijala nazive izvedene iz imena njihovih zaštitnika.²³⁹ Očigledno je da se u korenu svih varijanti naziva afričkih gradova pojavljuje reč veoma slična imenu zaštitnika Risinijuma. Međutim, pošto je ono samo po sebi sa lingvističkog stanovišta ostalo nedovoljno razjašnjeno,²⁴⁰ Medaur se ne sme pouzdano uzimati kao pokazatelj mogućnosti da su Amedara, odnosno Madauros, u osnovi predstavljali teonime. Ali, jednako se ne može prevideti ni činjenica da su oba grada, kao i Lambeza i niz drugih na granici sredozemnog priobalja i pustinje, svoj rimski profil stekli viševekovnim prisustvom *Legio III Augusta*, odnosno vojske koja je bila najvažniji činilac u procesu očuvanja starih ili prihvatanja novih, u oba slučaja izvorno nerimskih bogova. Odatle bi ipak mogao proizlaziti razlog zbog kojeg je M. Lucej Torkvat Basijan (Kasijan?) zabeležio da je Medaur "poštovan ovde".²⁴¹ Konačno, da zagonetka bude potpuna, severnoafrički gradovi nisu jedina mesta čija imena, ne samo u lingvističkom smislu, stoje u potencijalnoj vezi sa Medaurom. U italijanskoj regiji Marke i danas postoji reka Metauro (lat. *Metaurus*, *Mataurus*, gr. *Μέταυρος*), poprište bitke u kojoj je odlučujućom zaslugom konjice rešen ishod Drugog Puskog rata. S druge strane, na istočnom kraju evropskog kopna, na visoravni Madara u oblasti Šumena, uz višeslojne nalaze među kojima su identifikovani tragovi tračke naseobine i potonje rimske vile, ostala je sačuvana gigantska predstava konjanika naoružanog kopljem, uklesana u liticu stene u ranom srednjem veku.²⁴²

uz bolesnika, pomoći i zajedničkog religioznog delovanja. Podrazumeva se da su članovi mogli biti isključivo najviši činovnici carske administracije.

²³⁷ Raven 1993; Whittaker 2000: 516 (karta 4).

²³⁸ Piganiol - Laurent - Vibert 1912: 71-72, 148.

²³⁹ Van Andringa 2007: 83-95; Rendić - Miočević 1989: 527 daje stariju literaturu o mogućem teonimnom poreklu afričkih naselja.

²⁴⁰ Rendić - Miočević 1989: 529 (sa starijom literaturom).

²⁴¹ Hilali 2007: 481-492, posebno 482-486.

²⁴² Talbert 2000: 610, karte 42D1 i 46C5; za Madaru, Stepanov 2010: 56-57; Sophoulis 2012: 84-85.

Koliko izloženi poznati podaci, nepoznanice i nejasnoće pomažu u pokušaju približavanja izgledu slike, odnosno identitetu Medaura? Odgovor na ovo pitanje teško je dati stoga što je celokupni problem očigledno satkan od lančano povezanih nedoumica, a svaka ponaosob je iz kategorije onih koje se pre mogu razrešavati osetljivošću i obazrivošću istraživačkog nerva, a znatno manje putem neporecivih argumenata. Stele iz današnjeg Pernika, a naročito lični stav njihovog dedikanta prema božanstvu, deluju kao najprimamljivije rešenje zagonetke, osobito stoga što im je moguće pridružiti još dokaznog materijala iz epigrafske građe i pisanih izvora samog Rima. Nedavno proučavanje tamošnjih tragova Asklepijevog kulta dovelo je do višestruko važnih rezultata i zaključaka. Svakako najznačajnije su konstatacije da je Asklepije, tokom stoleća njegovog "prisustva" u prestonici, bio poštovan ponajviše od strane stanovništva pristiglog sa grčkog govornog područja, a u doba Carstva posebno su mu bili naklonjeni pripadnici i veterani elitnih jedinica.²⁴³ Takav zaključak izveden je, između ostalog, na osnovu natpisa koji je u svojoj kasarni ostavio odred pretorijanaca poreklom iz Trakije. I oni su, kao stranci u Rimu, evocirali uspomenu na vlastitog Asklepija, zbog čega natpis započinje rečima "In honore(m) domus divinae Asclepio Zimidreno cives Philippopolitanorum", pri čemu je "Zimidrenos" (*Ζυμωδρηνος*) označavao epitet Asklepijevog hrama otkrivenog u blizini Filipopolja.²⁴⁴ Svako na svoj način, i Publije Kalpurnije Milo, i M. Lucej Torkvat Basijan (Kasijan?), i trački pretorijanci iskazivali su istovetni religiozni "lokalpatriotizam", pa se stoga sada može pouzdano suditi o pobudama koje su činile delimičnu idejnu osnovicu spominjanja Medaura u Lambezi. Ostaje nepoznato u kojoj je meri "romanizacija" učestvovala u kreiranju svih pojedinosti Medaurovog likovnog izgleda do II veka, ali izvesno je da je senator iz Risinijuma načelno sledio jednu drevnu i rasprostranjenu praksu, nedvosmisleno potvrđenu Varonovom beleškom o najstarijem Asklepijevom rimskom svetilištu, u kojem je on video *slike lakih konjanika (ferentarii eqvites)*.²⁴⁵ S druge strane, Medaur nije bio niti apsolutni niti specifično ilirski ekvivalent Asklepiju.²⁴⁶ I pored toga što je zmija gotovo izvesno predstavljala motiv u okviru celine ikonografije božanstva, u religioznom ambijentu Rizona/Risinijuma njeno prisustvo razložno je tumačiti u relaciji sa njenom pojavom u mitu o Eaku,²⁴⁷ korenu iz kojeg su iznikli *besmrtni* preci, tačnije oni koji su svojim ovozemaljskim delom stekli besmrtnost i tako se približili pravim bogovima, ili rečju – grčki heroji.²⁴⁸ Koliko je dugo, bez obzira na sve transformacije, ideja predaka, odnosno samosvojnosti vlastitog identiteta, žilavo opstajala, i kakvu je religiozno-vizuelnu ekspoziciju jednako trajno čuvala, najubedljivije svedoči situacija Madare, jedinstvenog prostora enkapsuliranog paganstva bugarskih plemena, čiji su prvaci krajem VII i početkom VIII veka na latici stene sa predstavom konjanika sagradili hram približno kružne osnove, inkorporirajući u sakralno jezgro i obližnju pećinu. Izvori svedoče da je

²⁴³ Renberg 2006-2007: 87-172.

²⁴⁴ Renberg 2006-2007: 117, 150 – 151.

²⁴⁵ Renberg 2006-2007: 101.

²⁴⁶ Rendić - Miočević 1989: 526; zanimljivo je napomenuti da je i sam Pir ostao upamćen po svojim isceliteljskim svojstvima, koje je poprimio nakon spomenutog boravka na dvoru Ptolomeja ili, preciznije, u tamošnjem Serapisovom hramu, što razmatra Henrichs 1968: 51-80, posebno 68.

²⁴⁷ Срејовић - Цермановић-Кузмановић 1979: 123; Šašel Kos 1993: 113-136, posebno 123-124, o različitim tumačenjima kulta zmije u vezi sa mitom o Kadmu; Jovanović 2007: 45.

²⁴⁸ Medini 1984: 7-23, posebno 22, o Medauru kao božanstvu *umrlj* predaka, što bi sugerisalo njihovu "istorijsku" dimenziju.

kompleks bio poznat po isceliteljskim svojstvima, ali i kao mesto apoteoze vladara-konjanika, oličene njegovim procesionalnim uspinjanjem ka vrhu brda sa kojeg je osluškivao glas bogova.²⁴⁹ Pogled na do sada identifikovanu situaciju akropolja iznad Špilje²⁵⁰ dovoljan je za uvid kako u sve fizičke sličnosti tako i u meru aktivnog trajanja ovako ustrojenih svetišta u "zatvorenim" društvima poput starog i religiozno polivalentnog Risinijuma, ili došljaka na Balkan prispelih iz evroazijskih stepa.

Predstava o izgledu Medaura ostaće nepotpuna sve do novih arheoloških nalaza, određenijih no što je ulomak posude sa predstavom konjanika otkriven tokom arheoloških istraživanja u Risnu 2010.g.²⁵¹ Ipak, i prema mitološkom kontekstu u kojem je zabeležen, kao i prema istorijskim podacima, čini se mogućim proniknuti u period u kojem je Medaur postao sveti pokrovitelj južnojadranske naseobine, odnosno u puteve kojima je i pre sredine II veka u nekom ikonografskom vidu mogao biti poštovan i u Lambezi, ali i drugde. Drugim rečima, ako se u obzir uzme moguće teonimno poreklo afričkih gradova, postavlja se pitanje ko je i pod kojim okolnostima u znatno ranijoj prošlosti povezoao dve udaljene oblasti. Prema prethodno izloženom, samo jedna ličnost – Pir. Jer, najrazličitiji "mali bogovi", odreda prikazivani konjaničkom figurom, bili su neizostavni sudeonici ptolomejskog Panteona. Vodili su poreklo kako iz tradicije egipatskog Novog Kraljevstva, tako i iz intenzivnih kontakata sa Trakijom, pa je upravo u borbama za Aleksandrovo nasleđe došlo do još jednog talasa njihovog međusobnog susretanja i prožimanja. To je rezultiralo pojavom nove generacije "nebeskih konjanika", obdarenih novim sinkretičkim svojstvima, različitim ulogama, pa time i različitim ikonografskim nijansama u okviru osnovnog vizuelnog koda. Prema izvorima i arheološkim nalazima, Egipat je tada postao mesto poštovanja barem pet takvih božanskih "pridošlica" iz Male Azije i Trakije. Zauzvrat je pouzdano "izvezao" vlastite verzije istog motiva, nastale prefiguracijama u osnovi istovetne Aleksandrove predstave iz njegovih svetišta u prestonici Ptolomeja, one iste koja će se u obilju varijacija pojavljivati i kao simbol mnogih rimskih careva.²⁵² Ako se izrečenom pridoda poznata činjenica da je udarnu iglu Pirove vojske činila legendarna "tarantska konjica", koja je po definiciji posedovala i religioznu konotaciju (sl.38),²⁵³ kao i okolnost da je sve do poodmaklih vekova hrišćanstva verski sinkretizam severne Afrike bio iskazivan jezičkom simbiozom latinskog, grčkog, sirijskog, koptskog i punskog,²⁵⁴ razložno je pretpostaviti da je Medaur, potekavši iz Pirovog doba i onovremene plejade sakralnih konjanika, od tada stekao primat zaštitnika Rizona/Risinijuma, ali, možda upravo u isto vreme, i poštovanje i na znatno udaljenijim teritorijama, primereno božanstvu ratničko-isceliteljskih prerogativa. Izvesno je da je postao paradigma sedimentiranog sinkretizma kulture jedne zajednice koja je, smeštena na granici dva sveta, kao i kroz ličnost Kadma, čuvala svoju prošlost prihvatanjem i usaglašavanjem tekovina drugih sa jemstvima vlastitog identiteta.

²⁴⁹ Stepanov 2010: 56-57.

²⁵⁰ Мијовић - Ковачевић, сл.17; Dyczek 2013: 57,122.

²⁵¹ <http://www.pasthorizonspr.com/index.php/archives/09/2012/coin-hoards-and-pottery-bring-new-insights-to-an-ancient-illyrian-stronghold> (oktobar 2013.); Dyczek 2013: 113.

²⁵² Lewis 1973: 27-63, posebno 32-45; Palagia 2000: 167-206; za uticaje na rimsku carsku ikonografiju, Zanker 1988.

²⁵³ Coleman Carter 1970: 125-137; Fields 2008.

²⁵⁴ MacMullen 1990: 32-40.

Ne može se sa sigurnošću govoriti o razmerama uticaja koje je helenističko razdoblje ostavilo u Gencijevim kontinentalnim oblastima. Međutim, za sada skroman fond arheoloških nalaza iz razdoblja oko Trećeg ilirskog rata, upućuje na to da je osnivanje Dokleje u istorijskom smislu zaista predstavljalo njen "nulti čas", trenutak od kojeg je sva pređašnja prošlost gradskog areala počela da biva ispisivana isključivo rimskim perom, što znači da su pojedina poglavlja mogla ostati i izostavljena. Osvedočena materjalnim tragovima, ekonomska komunikacija sa morskom obalom trajala je stolicima unatrag, ali ne treba zaboraviti podatak da je Oktavijanovo osvajanje zemlje Dokleata bilo praćeno njihovim čvrstim otporom, što, ukoliko nije reč o retorskoj figuri, svakako nije ostalo bez posledica.²⁵⁵ Uz to, u domenu religioznosti Dokleja se i nezavisno od dubine otiska rimske čizme, nije mogla ravnopravno nositi sa nasledem znatno starijeg primorskog suseda, koje je neometano živelo i pre renesanse risinijumskog i okolnih božanstava omogućene kulturnim ambijentom "Drugog Sofizma". Za novi grad stoga je trebalo pronaći mesta ne samo u prostoru, nego i u vremenu. Prvu potrebu ilustruje spomenuta zbirka titula M. Flavija Fronta, čija su ovlašćenja ozbiljno zalazila u sferu unutrašnjih poslova Risinijuma i Skodre; druga je, barem za sada, obeležena natpisom oskudne sadržine, u kojem se Dokleja spominje samo kao *Res publica*,²⁵⁶ što joj je iz ugla carske hegemonije isprva jedino i pripadalo. Međutim, osim što je i realno postojala u nekom vidu, istorija je jednako činila i zupčanik neophodan za puni pogon Oktavijanove "naprave", pa je stoga ona upravo u Dokleji morala biti konstruisana, ili preciznije, u doslovnom smislu sagrađena obrazovanjem monumentalnog arhitektonskog ambijenta u čijem se centru nalazio forum (sl.39). I Risinijum je, naravno, do kraja I veka takođe imao definisano urbanističko središte, po veličini i kvalitetu sačuvanih ulomaka plastike obeleženo ništa manje reprezentativnim hramovima, ali delom potopljen, a delom pod savremenim naseljem, tamošnji forum još uvek se ne može pouzdano rekonstruisati.²⁵⁷ S druge strane, nedovoljno stručno izvođena najranija iskopavanja, kojima je usledilo dugo razdoblje devastacije Dokleje, rezultirali su situacijom da je veliki deo njenog graditeljskog sadržaja tek nedavno postao predmet obnovljenih sistematskih istraživanja, što znači da će veliki broj podataka biti poznat tek u budućnosti. No, čak i na sadašnjem stepenu proučenosti, forum grada je morao biti mesto posebno izražene emanacije sakralnih znamenja koja su činila zbirku "višnjih" garanta njegovog postojanja, odnosno fizičko srce njegovog identiteta. Stoga je dodatno zanimljiva arhitektonska forma kojom je odgovarajući sadržaj bio vizuelno artikulisan.

Rezimirajući rezultate iskopavanja Pavla Rovinskog i, potom, uzorne arheološke analize lokaliteta od strane Pjera Stikotija,²⁵⁸ Dragoslav Srejović je 1966. godine saopštio da postoje razlozi koji "pobuđuju sumnju da je ovaj arhitektonski ansambl prvobitno izgrađen po uzoru na klasičan tip rimskoga foruma. Na osnovu novih ispitivanja izgleda verovatnije da je ovde sagrađen jedan prostran četvorougao ni temenos, sa hramom na severnoj i grobnom eksedrom na istočnoj strani, koji je sa severa, istoka i juga oivičen porticama, dok je na zapadnoj strani izgrađena bazilika. To znači, da se forum prvobitno nije mnogo razlikovao od temenosa I i II hrama otkrivenih sa južne strane glavne ulice, ali

²⁵⁵ Паровић-Пешикан 1980; za Oktavijanove akcije, uporedi u prethodnom poglavlju nap. 113.

²⁵⁶ Sticotti (1913)1999: 160; Wilkes 1969: 259.

²⁵⁷ Dyczek et al. 2005:101-118; Dyczek et al. 2009: 121-140; Herbich 2009: 95-109.

²⁵⁸ Sticotti (1913) 1999.

njegove monumentalne dimenzije sa prostranim porticima i tetrapilonom na južnoj strani približuju ga jednom posebnom arhitektonskom tipu, koji je označen...kao Kajsareon, odnosno Cezareon. Ovaj arhitektonski ansambl, koji je nastao u Egiptu, namenjen je imperatorskom kultu naročito razvijenom u istočnim provincijama carstva", čemu su kao primeri navedeni forumi u egipatskoj Kireni, odnosno u Palmiri i Antiohiji.²⁵⁹ Sumirajući navedeno, D. Srejović je konstatovao da "značaj ovih nalaza znatno prevazilazi okvire lokalnog".²⁶⁰ Nepunu deceniju kasnije, nakon sistematskih iskopavanja nekropola Dokleje, predstava o životu grada značajno je produbljena, mnogim pokretnim nalazima iz Afrike i Male Azije osnažujući pretpostavku o intenzivnim vezama sa istočnim provincijama carstva, vezama iz kojih je po svoj prilici i proizišao prostorni koncept gradskog foruma.²⁶¹

I pored nesumnjivo ispravne direkcije u razmišljanjima D. Srejovića, izgled foruma Dokleje ostaje otvoreno pitanje arheologije i istorije arhitekture sve dok ne budu prezentovani svi nalazi, sve pojedinosti i sve okolnosti koje su pratile njegov nastanak i transformacije u periodu od osnivanja grada do Dioklecijanovog doba.²⁶² Takva situacija ne proizlazi samo iz činjenice da P. Rovinski nije bio dorastao izazovu prve arheološke kampanje u Dokleji.²⁶³ Treba, naime, imati u vidu da su i u literaturi koju je koristio D. Srejović bile izložene mnogobrojne nedoumice o istorijskom toku i vidovima razvitka arhitektonske artikulacije prostora namenjenih proslavljanju carskog kulta. Te nedoumice kasnijim su se istraživanjima samo dodatno uvećale, proizilazeći kako iz ustanovljenog postojanja neuporedivo većeg broja struktura sa ovom namenom, tako i iz njihove upadljive međusobne graditeljske različitosti, prisutne čak i na religijski srazmerno homogenim teritorijama, poput Male Azije.²⁶⁴ Kao vrlo rani primer ove vrste arhitektonskih organizama, datovan u prve decenije I veka n.e, Cezareon u Kireni za svoj nepobitni uzor imao je svetište po ptolomejskim modelima podignuto u čast Cezara u Aleksandriji (sl.40). Ali, arheološkim istraživanjima i sadržajem otkrivenih natpisa, utvrđeno je da se u prvobitnom sloju sklop u Kireni sastojao samo od dva ulazna tetrapilona i temenosa u obliku kvadriportika, sa malim hramom podignutim približno u njegovom središtu. Tek u drugoj, hronološki nedovoljno jasnoj fazi,²⁶⁵ istočna kolonada stubova pretvorena je u sastavni deo fasade velike bazilike koja je dograđena duž celokupne podužne strane kompleksa. Ta konstatacija je proučavaocima poslužila kao najvažniji argument u prilog stavu da je tako organizovan kompleks zapravo proistekao iz zapadne rimske prakse izgradnje bazilika neposredno uz forum, opšterasprostranjene do II veka n.e.²⁶⁶ Sa izuzetkom malog hrama i različite dispozicije objekata, forum Dokleje uistinu se sastojao od skupine identičnih objekata: ulaz na južnoj strani bio je naglašen tetrapilonom u čijoj se osi, u okviru odaja na severu, nalazila "glavna...kvadratna prostorija od 8m koja je izdignuta za oko 1,50m iznad nivoa dvorane sa stubovima i u nju se može ući samo kroz 2,40m široka monumentalna vrata", sa ostacima postamenata za pilastre uz dovratnike,

²⁵⁹ Srejović 1967: 69-74, 73.

²⁶⁰ Srejović 1967: 74.

²⁶¹ Цермановић-Кузмановић – Велимировић-Жижић – Срејовић 1975: 258.

²⁶² Marković 2006: 349-357.

²⁶³ Sticotti (1913) 1999: 105.

²⁶⁴ Yegül 1982:7-31; Price 1984.

²⁶⁵ Ward-Perkins – Balance – Reynolds 1958: 137-194; Yegül 1982: 18.

²⁶⁶ Ward-Perkins – Balance – Reynolds 1958: 176,180 (sa starijom literaturom).

tragovima "bogatog mozaika" na podu i malterne oplata na spoljašnjim licima zidova.²⁶⁷ Preostali prostor takođe je bio organizovan u vidu tri trema "između kojih su se otvarale različite prostorije nalik sobama",²⁶⁸ a zapadnu stranu zauzimala je podužna fasada bazilike sa četiri velika prolaza prema središtu kompleksa.²⁶⁹ Međutim, ukoliko se prihvati mišljenje da je odnos bazilike i foruma u Kireni nastao sekundarnim objedinjavanjem simbola arhitektonske ikonografije različitih sredina, i forum Dokleje mogao je imati istovetno "kompozitno" izvorište, koje ne bi podrazumevalo isključivo istočne uzore. Ipak, potvrda takvom njegovom poreklu srazmerno uverljivo proizlazi iz relacije koja se može uspostaviti između ustrojstva kasnije proučenih kompleksa, i svih zdanja čiji se ostaci danas nalaze u neposrednoj blizini forma, u antičko doba zasigurno čineći njegov integralni deo.

Sužavajući veliku i posebno složenu temu rimskog carskog kulta i vidova njegovog poštovanja²⁷⁰ u okviru graditeljskih ostvarenja nastalih za potrebe odgovarajućih obreda, uputno je podsetiti se davnašnjeg "medievističkog" upozorenja Ričarda Krauthajmera, omiljenog među savremenim istraživačima antičke arhitekture, prema kojem bi bilo pogrešno smatrati da je u stara vremena prepoznavanje simbolike u određenoj arhitektonskoj formi predstavljalo inicijalni razlog njenoj primeni na pojedinačnom zdanju.²⁷¹ Razmišljajući u globalnim koordinatama tokova ove vrste stvaranja, R. Krauthajmer je, drugim rečima, vertikalnu, hronološku dimenziju ikonografije arhitekture video kao proizvod akumuliranih sakralnih značenja vremenom pridavanih određenom prostornom ili konstruktivnom rešenju. To bi značilo da trenutne "apriorne" simbolike nije bilo, ili preciznije, da su njeni prerogativi izrastali tokom veoma dugih procesa formiranja i interakcije koliko religiozno-kulturnih toliko i tehnoloških dometa: Cezareon u Kireni svoje pradavne idejne pretke zapravo je imao u svetilištima egipatskih faraona.²⁷² Horizontalna, prostorna ravan graditeljskog delovanja, satkana od dugog niza formalno različitih ali po pravilu simboličkih arhitektonskih oblika nastajalih tokom određenog perioda u sredinama objedinjenim granicama jednog ustrojstva, pouzdani je pokazatelj istorijske utemeljenosti ovakvog rasuđivanja. Jednu od svojih mnogobrojnih potvrda ono je dobilo upravo u teško sagledivom repertoaru arhitektonskog izražavanja privrženosti carskom kultu. Naime, proučavanje odgovarajućih spomenika na tlu istočne obale Egejskog mora rezultiralo je prepoznavanjem Cezareona na preko osamdeset lokaliteta, od Efesa, Mileta i Pergamona do neuporedivo manjih gradova, kao i u graditeljskom rasponu od impozantnih posebnih objekata do krajnje skromnih struktura koji bi se teško dale funkcionalno identifikovati da u njima nisu pronađeni tragovi rituala carskog kulta. Jedan od zaključaka koji je mogao biti izveden na osnovu tako heterogenog skupa, bio je da se graditeljsko inkorporiranje poštovanja divinizovanog vladara u već postojeće urbanističke matrice odvijalo postepeno, u najtešnjoj povezanosti sa kultovima bogova zvaničnog Panteona, i često u potpunoj zavisnosti ne samo od situacije svakog mesta ponaosob, već, ukoliko je u pitanju bio živi

²⁶⁷ Sticotti (1913) 1999: 110-112.

²⁶⁸ Sticotti (1913) 1999: 105-106; Srejskić 1967: 73.

²⁶⁹ Sticotti (1913) 1999: 107-108, 135-138; Suić 1976: 155-156.

²⁷⁰ Fishwick 1987/2005; Price 1984; Gradel 2002.

²⁷¹ Krautheimer 1942: 9; Yegül 1982: 20; Thomas 2007: 55-69.

²⁷² Ward-Perkins – Balance – Reynolds 1958: 180.

car, i od njegovog ličnog stava prema ovoj vrsti dostojanstva.²⁷³ Ipak, za pitanje arhitektonskog uobličavanja prostora carskog kulta znatno važnija ostala je konstatacija da su mnogi monumentalni sklopovi Cezareona mnoštvo svojih posebnih motiva i rešenja zapravo dugovali regionalnoj tradiciji svetišta obogotvorenih vladara. To je sasvim razumljivo kada se u obzir uzme činjenica da je reč o teritoriji na kojoj su se posle Aleksandrove smrti borili živi božanski izdanci dinastija Ptolomeja, Atalida i Seleukida. Njihovi sakralni kompleksi neizostavno su, između ostalog, sadržavali portike u obliku kvadrata ili pravougaonika, strukture koje su u funkcionalnom pogledu predstavljale Gimnazijume ispunjene oltarima, statuama bogova, heroja i atletskih pobednika, ili, rečju, idancima jednog krila vizuelne retorike religioznosti kao simbola nadzemaljskih garanta vladavine suverena. Njegova božanska priroda posebno je isticana u odajama poput onih koje su se iz III i II veka p.n.e. očuvale u Pergamonu i Kalidonu (sl. 41), svetištima kvadratne osnove sa palestrama uokvirenim prostorijama različite namene u kojima je obavljano i kupanje.²⁷⁴ Programski osmišljen zbir ovakvih zdanja ne samo da je najneposrednije emanirao ideju opšte i vladarske svetosti, već je predstavljao i graditeljski nukleus arhitektonske ikonografije Cezareona. Od Oktavijana, ovi kompleksi počeli su da zauzimaju znatno veće površine, i poprimaju nebrojene varijacije u strukturi prostora. Na osnovu arheoloških ostataka i nalaza mogli su biti prepoznati i u Kireni i u brojnim maloazijskim centrima, među kojima je retko dobro očuvan organizam na gornjem trgu u Efesu ostao najupečatljiviji primer rimske interpretacije i višegeneracijske graditeljske ekspozicije vladarskog kulta (sl.42). U Oktavijanovo doba na tom mestu je uz objekte gradske uprave najpre stvoren prostor za dva manja hrama, da bi se nešto kasnije na južnoj strani pojavio gigantski kvadriportik, čiji je severni deo zauzimala trobrodna helenistička bazilika posvećena Artemidi, Avgustu i Tiberiju, sa figurama cara i njegove supruge. U središtu otvorenog prostora nalazio se Avgustov hram, a istočno od bazilike izgrađene su terme. Nekoliko decenija kasnije kompleks bio proširen još jednim monumentalnim svetištem u čast Domicijanovog *genija*, vladara koji je na ustanovljenje vlastitog božanskog kulta uspeo da sačeka čitave tri sedmice od trenutka kada je došao na presto.²⁷⁵

Iako u ponešto manjim dimenzijama, sva zdanja najpreciznije sagledana u Kireni i Efesu, tvorila su neizostavni ansambl celine arhitektonske ikonografije ovih svetišta u istočnim provincijama. Prepoznaju se i u Dokleji, ali samo ako se ranije definisanom prostoru foruma pridodaju ostaci građevina sa suprotne strane *via principalis*, u kojima su već prvi istraživači prepoznali tragove nekadašnjih termi sa palestom-gimnazijumom.²⁷⁶ Bez ovih objekata Cezareon jednostavno ne bi bio graditeljski i simbolički zaokružen. Takva situacija, međutim, u nesaglasju je sa još uvek važećom zvaničnom arheološkom interpretacijom. Prema njoj, glavna ulica Dokleje se kontinuirano pružala između dva kompleksa, ali i Munroov tim, a potom i P. Stikoti, naveli su njima vidne tragove brojnih pregradnji u ovom arealu. Engleski arheolozi zabeležili su da su "prodavnice...sa severne i

²⁷³ Price 1984: 134.

²⁷⁴ Yegül 1982: 13.

²⁷⁵ Yegül 1982: 18-19; Price 1984: 140; Gradel 2002: 159-161. Podatak o brzini Domicijanove divinizacije ima važnost ne samo kao ilustracija "duha vremena" u kojem je Dokleja možda stekla municipalni rang, već bi se njime potencijalno mogle objasniti i pojave portreta ovog cara u Kumboru i Risnu, up. Цермановић-Кузмановић – Велимировић-Жижић – Срејовић 1975: 258; Николајевић 1953: 1-6; Dyczek 2013: 53.

²⁷⁶ Munro et al. (1896) 2013: 7; Sticotti (1913) 1999: 98-104.

istočne strane foruma...najvećim delom sagrađene od fragmenata sa ruševina bazilike".²⁷⁷ Iako sasvim hipotetično, takve intervencije odgovarale bi periodu nakon što je objekat izgubio svoju funkciju. Neuporedivo je, međutim, važniji Stikotijev sud, proistekao iz detaljne prospekcije i rekonstrukcije enterijera bazilike (sl.43). Prema njegovoj oceni, i danas prepoznatljiv prostorni koncept, upoređen sa peristilom Dioklecijanove palate u Splitu, poseduje obeležja koja navode na pomisao da je "stvaralac carske palate u Splitu pohađao školu u Dokleji".²⁷⁸ Stoga se nameću pitanja vremena nastanka očuvane bazilike (sl.44), odnosno mere u kojoj je ona eventualno bila prepravljena krajem III i početkom IV veka, kao i nedoumica da li se u njenoj substrukтури nalaze ostaci nekog starijeg objekta? Kada se navedeno dopuni iskazom iz neobjavljenih izveštaja sa revizionih iskopavanja na prostoru termi-gimnazijuma, prilikom kojih su se "pored ranije otkrivenih zidova....pojaviли novi, koji su u većini slučajeva pripadali nekim ranijim fazama gradnje", iz čega se "moglo zaključiti da su velike terme Dokleje građene u nekoliko faza, odnosno da su na pojedinim mjestima nadziđivane ili doziđivane",²⁷⁹ očigledno je da će arheološki obrisi stratigrafije foruma i načina na koji su kompleksi razdvojeni ulicom nekada bili objedinjeni, tek dobiti svoju preiznu sliku. Do tada, iz ugla istorije arhitekture, zaključak D. Srejovića o hramu posvećenom divinizovanom caru na severnoj strani temenosa ne samo da dobija na težini već, komparacijom sa navedenim prostorima poznohelenističkog doba, svedoči o tome da su naručilac i graditelj foruma ostvarili jednu veoma tradicionalnu formu arhitektonsko-ikonografskog koncepta prostora namenjenog poštovanju vladarskog kulta, koja je sa istim značenjem prenetu u rimsko doba Egipta i Male Azije. Takođe, kako je Edmund Tomas naglasio uzimajući za primer upravo slučaj Dokleje, institucija podizanja javnih građevina do epohe Antonina već je jasno bila "personalizovana", vezana za uticajne lokalne pojedince, pa su M. Flavije Front i njegova supruga iza sebe imali ne samo pravo već i opšteraspostranjenu praksu u trenutku kada su pristupili podizanju bazilike u spomen na preminulog sina.²⁸⁰ S druge strane, još je od P. Stikotija implicitno nagoveštena nedoumica da li je to, i u kojoj meri, bazilika čiji su se ostaci očuvali. Tom pitanju neminovno se pridružuje još jedno, vezano za eventualnu Frontovu ulogu u kreiranju celokupnog arhitektonskog ansambla. Prema sadržaju spomenutih natpisa, on jeste uživao dostojanstvo carskog sveštenika, ali pošto nije precizno poznato kada je živio, nema osnova smatrati da je bio prvi čovek sa ovom titulom u gradu. Drugim rečima, moguće je da je M. Flavije Front bio samo jedan u nizu ovih dostojanstvenika, svakako bliže početku proslavljanja carskog kulta u Dokleji, ali ne i patron prostorije namenjene proslavljanju divinizovanog cara. Štaviše, podsećanjem na to da je M. Flavije Front predstavljao prvorazredno uspeli "proizvod" romanizacije, rimska dimenzija odnosa bazilike i foruma lako je mogla biti plod njegove inicijative ili naloga njegovih nadređenih. To posledično znači da je struktura Cezareona u Dokleji prvobitno mogla biti i drugačija, potencijalno još više ustrojena prema istočnim uzorima. Ukupno uzev, ko god da se starao o nastanku fizičkog središta slike-emanacije imperijalnog prostora Dokleje, bio je na neki način povezan sa tim krajevima carstva, našavši u njima potreban i pre svega u domenu simbolike sebi razumljiv uzor. To, međutim, ne znači da je idejni tvorac foruma morao neposredno poticati sa istočnih strana

²⁷⁷ Munro et al. (1896) 2013: 7.

²⁷⁸ Sticotti (1913) 1999: 122.

²⁷⁹ Marković 2006: 353-354.

²⁸⁰ Thomas 2007: 201.

ili, poput senatora u Numidiji, boraviti tamo. Možda je bilo dovoljno da poznaje i u nekom vidu preuzme odgovarajuće forme koje su postojale u Risinijumu, na čijoj je nekropoli pre desetak godina otkriven niz karakterističnih grobova inhumiranih pokojnika, kao srazмерно pouzdani nagoveštaj da je u gradu i okolini dugo živela brojna i visoko pozicionirana kolonija grčkog stanovništva sa teritorije Male Azije.²⁸¹ Čineći sve da najpre politički uspostavi, a potom najdublje utemelji vlastiti društveni poredak na čitavom svom prostoru, Rim je istovremeno permanentno doprinosa održavanju relacija ustanovljenih davno pre nego što je postao gospodar sveta.

Uporedo sa oficijelnim vizuelnim simbolima imperijalne dominacije, umetnost epohe "Drugog Sofizma" nastavila je stvaranje bogate galerije predstava koje su održavale kako ličnu pobožnost u užem smislu reči, tako i sasvim ovozemaljske ljudske potrebe i sklonosti, ispoljavane u privatnim prostorima i tematski često vezane za motive izrasle iz ideologije filhelenstva i njoj primerenog novog talasa rimske redakcije grčke mitologije. Od ulaznih vrata u kuću roba, prosečnog građanina ili patricija, preko odaja u kojima je prebivao, do taverne ili liminalnih zona susretanja živih i mrtvih na grobljima, slika je činila neizostavni "identifikacioni kod" pripadnosti pojedinca jednom od mnogobrojnih nivoa društvene hijerarhije.²⁸² Elita, koja je uglavnom živela na odstojanju od gradske vreve, nominalno je morala otvorenije ispoljavati vlastitu privrženost zvaničnim bogovima, pa iako je reč o slučajnom nalazu, postoji izvesno "više objašnjenje" okolnosti da je na lokalitetu "Sige" kod Danilovgrada, među brojnim neistraženim tragovima luksuznih građevina podignutih na rimskom privatnom posedu, najbolje ostao sačuvan upravo ulomak sa reprezentativno klesanim glavama sudeonika nekog od dramatičnih događaja večno aktuelne prošlosti (sl.45).²⁸³ Istovetna vrsta simbolike, ostvarena aluzivnim saglasjem sadržaja slike sa mestom na kojem je bila izvedena, znatno bolje je očuvana, pa se i njena poruka znatno jasnije prepoznaje, u središnjoj kompoziciji mozaičkog ansambla u Risnu, u zdanju poznatom pod imenom "vila Hipnosa".

Gotovo jedan vek dug istorijat istraživanja kompleksa risanskih mozaika rezultirao je otkrićem nekoliko odaja ukrašenih podnim ukrasom sa različitim geometrijskim i vegetabilnim motivima izvedenim crnim i belim teserama (sl.46). Glavni deo sobe br. 5 ostao je pokriven kvadratnim poljima sa stilizovanim stabljikama i cvetovima maka izvedenim po njihovim dijagonalama, i medaljonom oivičenim meandrom. U medaljonu je na beloju pozadini izvedena mlada muška figura u poluležećem stavu, sa krilima na leđima, desnom rukom oslonjena na jastuk, i sa prekrštenim nogama pokrivenim odorom od pojasa naniže (sl.47). Kao Hipnosa prepoznao ju je Dušan Vuksan. Potom je Čedomir Marković pažnju posvetio arheološkim slojevima objekta i zaštititi mozaika, a prvu detaljniju analizu predstave sagledane u celini ambijenta izložio je Pavle Mijović, načelno podržavajući navedenu identifikaciju ali uz trajno vredne zaključke da je reč o "čistoju personifikaciji...bez trunke naturalizma...do te mere lišenoju sadržine da se samo po refleksiji personifikacije može prepoznati kao bog sna...", a mnogo više kao na rimski način "adaptirana" slika, svesno prilagođena ukusu naručioća vile.²⁸⁴ U najnovijoj historiografiji Pjotr Diček pokušao je da pronikne u određenije ikonografske uzore mozaika, prepoznajući

²⁸¹ Kovačević 2005: 105-110, posebno 109.

²⁸² Elsner 1998: 35-52; Clarke 2003.

²⁸³ Žižić – Šaletić – Iković 2011: 34-41.

²⁸⁴ Mijović 1987: 96-112 (sa starijom literaturom), citat na str. 102.

u njemu spoj dva motiva često prisutna u punoj plastici - zaspale Nimfe i Hipnosa kao usnulog dečaka.²⁸⁵

Iako je zdanje u kome je predstava otkrivena van sumnje nastalo u podmaklom rimskom razdoblju istorije grada, Mijovićeve ideja da uporedo sa mozaikom jednaku pažnju posveti i njegovom arhitektonskom okruženju i u metodološkom smislu i u pogledu istorijske interpretacije ne samo da je bila potpuno opravdana, već se umnogome nalazila ispred dometa vremena u kojem je bila izložena, a danas dodatno dobija na težini kada se zna da svi prostorni kompartimenti kuće nikada nisu otkriveni. Ipak, zaslugom Č. Markovića, do kraja šezdesetih godina prošlog veka konstatovano da je zdanje bilo izvedeno na pravilnoj kvadratnoj osnovi u čijem se središtu nalazio peristil sa četrnaest prostorija i prostorno kompaktnim izduženim organizmom na istočnoj strani, koji je predstavljao predvorje soba sa mozaicima.²⁸⁶ U ovakvoj dispoziciji s pravom je prepoznata jedna od brojnih varijacija nastalih ugledanjem na znatno starije klasične grčke i helenističke objekte stambene i/ili posebne namene. To se može dodatno potkrepiti poređenjem situacije risanske kuće sa rezultatima sistematskih istraživanja naselja na helenskom i na izvorno rimskom prostoru, u unutrašnjem odnosno funkcionalnom rasporedu pojedinih kuća Olinta na Halkidikiju ili u Ostiji (sl.48).²⁸⁷ U kojoj se meri pojava upravo ovakvog, svakako privatnog objekta sme smatrati pretrajavanjem tradicionalnog načina života potomaka ako ne prvih a ono svakako najvažnijih generacija koje su, kako je pokazano, dolazeći iz nešto južnijih oblasti stvorile pretpostavke kasnijeg prosperiteta Risinijuma, pitanje je koje mora ostati otvoreno. Izvesno je da je presudnu reč u svim segmentima nastanka i sadržaja svakog ovakvog zdanja uvek imao njegov investitor. Stoga je posebno zanimljivo primetiti da su risanskom kompleksu najsličniji oni prepoznati u Ostiji kao mesta okupljanja pripadnika različitih esnafa, odnosno kao svojevrsni "klubovi zatvorenog tipa", u koje su pristup imali samo članovi odgovarajuće ekonomsko-društveno-religiozne grupe.²⁸⁸ Takvom mestu i, vrlo moguće, takvom profesionalnom skupu, mogao je biti potreban ne samo objekat već i donekle izdvojena prostorija u kojoj je izvedena opisana figura, što težište analize prevodi u domen njene kompleksne ikonografije, odnosno akumuliranih značenja koja su dovela do pojave ovako jedinstvenog, hibridnog likovnog rešenja.

Hipnos u grčkoj, odnosno Somnus u rimskoj mitologiji, bio je, kako je poznato, bog sna i brat zloslutnog Tanatosa. Stoga je i način njegovog prikazivanja kao otelotvorenja posebnog, liminalnog stanja svesti oduvek zavisio od krajnje ambivalentnog odnosa koji je antička misao imala prema ovom činu. Njegovim moćima nisu se mogli odupreti ni olimpijski bogovi, pa je Hipnos veoma rano postao jedan od važnih aktera u nekim od najpoznatijih mitova.²⁸⁹ San je doživljavan na "pozitivan" način, kao stadijum u kojem je ljudska duša privremeno napuštala svoje okruženje da bi jačala spone sa prirodom i božanskim,²⁹⁰ ili kao *incubatio* bolesti, zbog čega je spavanje u Asklepijevom hramu činilo neizostavni deo terapije isceljenja. U arealu mitoloških implikacija, Hipnos je

²⁸⁵ Dyczek 2009:51-64; 2013: 82-87.

²⁸⁶ Марковић 1964: 103-116.

²⁸⁷ Cahill 2002: 137, 201,231; Hermansen 1982.

²⁸⁸ Hermansen 1982: 55-124.

²⁸⁹ McNally 1985: 152-192; Mylonopoulos 2010.

²⁹⁰ Bremmer 1983.

uspavao Arijadnu ne zato da bi je Tezej napustio, već da bi je Dionis našao i darovao joj život na Olimpu.²⁹¹ No poimanje sna u bliskoj vezi sa smrću predstavljalo je onu mračnu relaciju koja je permanentno je pulsirala u onovremenoj mentalnoj sferi, imajući svoje implicitne ili nedvosmislene vizuelne odjeke. U najstarijim grčkim predstavama ritualnog prenošenja tela preminulog Hipnos i Tanatos su često semantički poistovećivani slikanjem dve iste figure bez ispisanih imena, a na "Eufronijevom krateru" (sl.49) razlika je uspostavljena time što Tanatos drži glavu likijskog kralja, dok je Hipnos prikazan kod njegovih nogu.²⁹² Likovno izražavanje različitih vrsta sna, onog koji odmara, okrepljuje i prosvetljuje dušu, kao i onog koji pojedinca izdvaja iz ovozemaljskog u negativnom smislu, značajno mu narušavajući ili mu oduzimajući mogućnost samokontrole, vizuelno je bilo definisano preostalim elementima svake kompozicije ponaosob. To znači da je Hipnosa uloga vizuelno bila nagoveštavana ne toliko obeležjima njegove figure, koliko kontekstom u kojem je od slučaja do slučaja predstavljan.²⁹³ Pri tome, ono što je od suštinske važnosti za razumevanje svake pojedinačne slike jeste činjenica da su se ti konteksti, odnosno smisaoni supstrati mitova, menjali odnosno prožimali i tokom vekova i u skladu sa različitim regionalnim tradicijama i verovanjima. Upravo je ta komponenta, nimalo konstantna već kod Grka i značajno nadograđena rimskim shvatanjima, proizvela nesagledivo veliki repertoar predstava koje su personifikacije različitih stanja podvodile pod kategorije Dobra ili Zla/ Života ili Smrti. Sinkretizam mitova, suštinski prožet aluzivnim karakterom, bio je jezgro i, istovremeno, smisao ikonografskih rešenja koja za cilj nisu imala emisiju "dokumentarnih" epizoda iz života bogova i ličnosti u njihovom okruženju, već podsećanje na konačnu sudbinu prvenstveno ovih potonjih, sudbinu koju su određivali prvi. Samo iz ovog ugla moguće je pokušati proniknuti u autentični sadržaj složenih kompozicija sjedinjenih aktera različitih mitova, poput one na atičkom krateru iz Sirakuze, na kojem su zajedno, i svaka u svojoj prepoznatljivoj ulozi, predstavljene ključne ličnosti iz priče o Arijadni: Tezej sa brodom, Posejdon, Atina i Dionis koji kruniše glavnu junakinju (sl.50). Sve bi bilo razumljivo da Arijadna očigledno nije budna u trenutku dok prima božansko znamenje, i da se iza nje ne nalazi Afrodita sa krilatim dečakom u kome je, sledstveno celini, razložno prepoznati Erosa, a ne Hipnosa.²⁹⁴ Ključ za tumačenje ovih scena nalazi se upravo u Arijadninom stanju budnosti. Ono *najavljuje nadolazeće*, determinisano kako Dionisovom ljubavlju tako i Afroditinim posredovanjem u tom odnosu, čime je dvodimenzionalna slika sublimirala prošlost, sadašnjost i budućnost, obrazujući trodimenzionalni hronološko-smisaoni sklop. Istim putem ide se i ka razumevanju pojedinačnih figura, poput Hipnosa, čija je pojava takođe zapremala semantički prostor različitih mitoloških narativa. Stoga je on na "Eufronijevom krateru" u telu bradatog ratnika, u Endimionovom snu uzima obličje zaljubljenog mladića, a kao usnulo dete vlastite attribute često razmenjuje sa Erosom, attribute koji su, poput buketa maka, ključni distinktivni činilac njegove funkcije u svesti naručioca predstave. To je razlog zbog kojeg je među oko 180 otkrivenih ovakvih rimskih skulptura moguće prepoznati barem tri

²⁹¹ Срејовић – Цермановић-Кузмановић 1979: 50-51; McNally 1985: 159-164.

²⁹² Mylonopoulos 2010; Garland 1988: 56.

²⁹³ McNally 1985: 164.

²⁹⁴ McNally 1985: 163.

različita značenja.²⁹⁵ Generalno govoreći, dok se u klasično i helenističko doba odnos prema ovoj mentalnoj liminalnoj zoni još uvek kretao srazmerno uravnoteženom linijom između mita i filozofskog promišljanja bića u njegovim različitim pojavnim vidovima,²⁹⁶ Rimljani su pod uticajem stoičkih mislilaca, tekovina "Drugog Sofizma" i intenzivnog upliva istočnjačkih ideja o zagrobnom životu, razvili obimnu "hijerarhiju sna". Njeno je težište ubedljivo naginjalo na stranu relacije sa smrću, pa je i Plutarh, brižljivi antikvar tradicionalne helenske mudrosti, poklekao pred naslagama tog pritiska: zapisao je da je san samo priprema za smrt, "vežbanje" razdvajanja tela od duše koje će, u snu privremeno, u odsudnom času preći u trajno stanje.²⁹⁷ Iz takvog ambijenta izravno je ponikla prava renesansa mitoloških predstava koje su se našle na sarkofazima ili stelama: Endimion kao gospodar nad vlastitom smrtnošću, usnulo dete, pa čak i Arijadna kojoj je sujeverje "ukinulo" besmrtnost, čime je i njen san stekao sasvim drugačiji smisao (sl.51), postali su vizuelni simboli ne toliko rimskog stava o smrti koliko istočnjačkim idejama inspirisane rimske radoznalosti o potonjoj sudbini duše, odnosno zagrobnim putevima kojima ona može dosegnuti izmenjeno, ali u nekom vidu ipak postojeće trajanje.²⁹⁸

Činjenica da je obimni korpus mitološkog nasleđa i njegove razgranate interpretacije ne samo bio dobro poznat u vreme nastanka risanskog mozaika, već i da su njihovi akteri, poput Dionisa, direktno ili posredno već odavno bili utkani u sakralnu mapu antičkog grada,²⁹⁹ na različite načine odjekuje u pokušaju bližeg određenja kako ikonografske forme tako i značenja figure poznate pod imenom Hipnosa. Sa jedne strane, predstave koje su simbolizovale svojevrsno "poigravanje" sa smrću postojale su u prostorijama privatnih kuća u kojima su obavljani obredi inicijacije u brojne mistične kultove.³⁰⁰ Međutim, sa izuzetkom motiva maka, koji bi se mogao tumačiti kao slika opijata korišćenog u svrhu dosezanja transa, o tome u ambijentu u kojem se predstava nalazi nema drugih specifičnih nagoveštaja. S druge strane, neposredna aluzija na smrt, čak i u slučaju da je shvatana kao "dobra", ona koja je dolazila u snu,³⁰¹ deluje još udaljenije od sadržaja koji se nastojao saopštiti ovom slikom, jer tamo gde je Hipnos nedvosmisleno bio prisutan u toj funkciji, kao na nadgrobnom spomeniku Klaudiji Matrini i Klaudiju Pomfiliju otkrivenom u blizini Grotaferate (sl.52), prikazan je u sličnom položaju tela, ali kao nag krilati dečak u snu.³⁰² Risansko božanstvo, međutim, ne samo da je mladić u medaljonu na podnom mozaiku, već je izveden tako da mu je leva ruka "smerno prineta grudima, glava sa punim obrazima, nemirnom tamnom kosom i *radoznalim, pozivnim pogledom*", dok "roze i bordo nijanse draperije, prebačene preko donjeg dela tela, naglašavaju svetlu putenost i *lascivnu mekoću tela*", a "krila spuštena, prizivaju počinak", pa Hipnos "*budnih, otvorenih očiju* dočekuje namernika", zbog čega je "*spokoj mirnog sna...pred iskušenjem čežnje i tajne*".³⁰³ Budući da ovako intoniran opis zapravo najverodostojnije odslikava figuru i njenu auru, Mijovićev

²⁹⁵ Garland 1985: 56; za odnos Hipnos - Endimion, Stafford 1991-1993: 105-120; za odnos Hipnos - Eros, Sorabella 2007: 353-370.

²⁹⁶ Stafford 1991-1993: 114-119, posebno 117.

²⁹⁷ McNally 1985: 184; Hope 2007.

²⁹⁸ Koortbojian 1995; Elsner 1998: 145-166; Hope 2007: 212-247.

²⁹⁹ Dyczek 2013: 61.

³⁰⁰ McNally 1985: 184-188; Beard - North - Price 1996: 247.

³⁰¹ Van Hooff 2004: 975-985; Hope 2007: 39-45.

³⁰² Posèq 1987: 27-31, posebno 29.

³⁰³ Jovanović 2007: 45-46 (kurziv I. Stevović).

sud o pukoj personifikaciji u potpunosti lišenoj autentične sadržine svakako je u ponečemu bio preoštro sročan, ali jednako stoji da celokupni način likovnog iskaza suštinski odudara od rimskog poimanja i predstavljanja boga sna kao prenosioca duše sa ovog na onaj svet. Drugim rečima, risanski Hipnos ipak ima svoju mitološku i likovnu genealogiju, ali nju treba tražiti u drugom domenu, u kojem je on implicitno bio prisutan još u ostvarenjima poput kratera iz Sirakuze, da bi se po zakonitostima sinkretizma i aproprijacije vekovima kasnije u Risinijumu pojavio pre kao sublimacija no kao personifikacija sadržaja vezanih za pradávni simbiotski odnos Arijadne i Afrodite. Jer, iako je naglašeno da je *budna Arijadna* Dionisovim krunisanjem stekla prerogative božanstva, taj čin, kao jezgro opisane kompozicije, ne bi bio ostvariv da Arijadna prethodno nije bila u stanju sna, odnosno u vlasti Hipnosa, što je uostalom neuporedivo češće prikazivana epizoda iz njenog života.³⁰⁴ Prevedeno u hermeneutičke koordinate, ni Afroditino delovanje ne bi rezultiralo njihovim brakom, iz čega sledi da je Hipnos predstavljao važnu sponu između drevnih junakinja, iskazujući istovremeno vlastite dobre osobine, oprečne onima primerenim njegovom bratu. U celokupnom izlaganju mora se imati na umu to da su u svesti antičkog čoveka Hipnos i Tanatos uprkos svemu poimani kao neodvojivi, predstavljajući možda i najstariju mitološku dijadu ove vrste, čiji je identitet, shodno neodoljivim moćima obojice, veoma rano poprimio personalizovana svojstva.³⁰⁵ Bivajući svojevrsnim gospodarima bogova i ljudi, Hipnos i Tanatos su postali primordijalni uzor ustrojstvu potonjih personifikacija ambivalentnih sila skrivenih u čovekovoj prirodi. Tako je došlo i do uspostavljanja semantičke paralele između njih dvojice, i Afroditinih pratilaca Erosa i Himerosa koji su vremenom prerasli u njene sinove sa Aresom. Kao bog ljubavi, Eros se našao u relaciji sa "pozitivnim" stranama Hipnosa, što je i bio razlog kreiranju njihove često nerazlučivo slične ikonografije, dok je Himeros postao otelotvorenje nekontrolisane erotske žudnje, i putem tih svojih "sposobnosti" najneposrednije utičući na svest i čula drugih bogova i ljudi, sasvim sličan Tanatosu. U tako ustanovljenom poretku ipak su postojale i značajne razlike: iako se i Afrodita uspela na Olimp, njen tamošnji boravak bio je praćen najrazličitijim dogodovštinama i pre svega neverstvima, pa su Eros i Himeros zapravo predstavljali personifikacije *načina* kojima je ona ostvarivala svoje ciljeve, dok su bogovi sna i smrti odlučivali o mnogo važnijim stvarima, *trenutnim* ili *konačnim stanjima*.³⁰⁶ Uprkos razlikama, suštinska značenja pojava i implikacija činova ovaploćenih Hipnosom i Erosom u potpunosti su se podudarala. Ni na nebu ni na zemlji niko im se nije mogao odupreti, niti u susretu sa njima ostati zatočenik razuma, a povrhu svega, Erosovo delovanje zakonomerno je okončavano u spokojnim predelima Hipnosovog sveta. Na tom spoju nastala je kompozitna ikonografija risanskog božanstva, koje se, očigledno, samo uslovno može nazvati Hipnosom, ali ne stoga što je predstava izgubila značenje, već zbog činjenice da se inicijalni predložak izvođenju diskretno zaodnutog *tela* odrasle figure svakako nalazio u brojnim predstavama usnule-*pasivne* Arijadne. Poluležećim stavom uzor je morao biti prilagođen potrebi istovremenog prikazivanja *glave budnog-aktivnog* božanstva. Samo u preplitanju ovih stanja, poimanih kao simbola, sredstvima vizuelnog izražavanja bilo je

³⁰⁴ McNally 1985: 152-192.

³⁰⁵ Breitenberger 2007: 82; Mylonopoulos 2010: 185.

³⁰⁶ Breitenberger 2007: 82-86.

moгуће u svim nijansama iskazati supstrat mitova o boginjama čiji su se putevi toliko puta ukrštali i čije se središte poštovanja stoga nalazilo u zajedničkom hramu na Kipru.³⁰⁷

Prema današnjem dosijeju spomenika teritorije o kojoj je reč, risanski mozaik predstavlja hronološki poslednje ostvarenje nastalo iz impulsa klasične rimske umetnosti. Drugim rečima, period duži od jednog stoleća, koliko je proteklo između okvirno ustanovljenog vremena nastanka predstave Hipnosa i zvaničnog formiranja samostalne rimske provincije na jugu istočne jadranske obale, još uvek se mora sagledavati prevashodno na osnovu arheološkog materijala u užem smislu, koji je gotovo po pravilu lišen svog izvornog okruženja. Na celokupnom prostoru, jedina sistematska istraživanja koja pružaju srazmerno pouzdanu sliku o svakovrsnim vidovima života i kulturnih interakcija u toj, za Mediteran prelomnoj epohi, svojevremeno su sprovedena na nekropolama Dokleje. Nalazi su ukazali na kontinuitet kontakata sa Makedonijom i Grčkom, ali i na činjenicu da čak polovinu stoleća od vladavine Aleksandra Severa do Aurelijana ne prati ni jedan pouzdanije datovan grobni prilog. "Од Аурелијана, а посебно од времена прве тетрархије, ситуација се из основа мења. На основу гробова овог периода може се закључити да Доклеја у раздобљу од Диоклецијана до Констанса II доживљава ренесанс који се може мерити са оним из времена Флавијеваца. Највећи, најсолидније грађени, и по прилозима најбогатији гробови на југоисточној некрополи потичу из овог доба. Предмети нађени у овим гробовима показују да Доклеја опет интензивно тргује, и то не само са рајнском облашћу, Македонијом, Грчком и Истоком, већ и са северном Африком....Мада нема епиграфских споменика који би илустровали структуру становништва Доклеје овог раздобља, гроб број 281 поуздано показује присуство нових досељеника, у конкретном случају припадника неке јеврејске заједнице. Јевреја је у Доклеји вероватно било и раније, али јасно истицање верске припадности...знак је нове, космополитске атмосфере која је испуњавала Доклеју овог времена."³⁰⁸ Na koje je sve načine "novi kosmopolitizam" vizuelno bio iskazivan za sada je nepoznato. Sudeći po spomenutom nalazu inhumiranih pokojnika u Risnu,³⁰⁹ takva duhovna klima zahvatala je sve oblasti provincije Prevalis, kako pre tako i nakon njenog osnivanja. Iako poznate samo po staroj dokumentaciji, rudimentarne hrišćanske predstave izvedene na gotovo dvadeset gema koje je Artur Evans prikupio prilikom obilaska tada još uvek neuporedivo očuvanijih risanskih ruševina, od kojih su u njegovom izveštaju priložene samo dve,³¹⁰ bez obzira na vreme u kojem su izrađene i bez obzira na to da li su nastale u samom Risinijumu ili su predstavljale import, svedoče o neprekinutoj komunikaciji grada sa severnoafričkim oblastima, komunikaciji koja dodatno dobija na razložnosti i težini ako se u vidu ima poznata Dioklecijanov "egiptomanija".³¹¹ Istoj skupini najpre dislociranih, a potom izgubljenih obeležja nekada raskošnog i uistinu kosmopolitskog prostora ovog dela obale, pripada možda i najzagonetniji, a zasigurno najupečatljiviji pokazatelj kulturnih interakcija iskazanih slikom. Reč je o fragmentu podnog mozaika vile čiji su ostaci odavno identifikovani u Mirištima kod Petrovca, skromnom po fizičkoj veličini ali vanredno zanimljivom po motivu predstave tri ribe sa zajedničkom

³⁰⁷ Breitenberger 2007: 84.

³⁰⁸ Цермановић-Кузмановић – Велимировић-Жижић – Срејовић 1975: 260.

³⁰⁹ Kovačević 2005: 105-110.

³¹⁰ Evans 1883: 5-8; Spier 2007: 143-144.

³¹¹ Selem 1997: 98-104; Tadinac 2011: 371-400.

glavom (sl.53). U historiografiji nije bilo dvoumljenja oko tumačenja u okvirima hrišćanskog učenja o Trojstvu,³¹² ali ako je simbol zaista i nosio to značenje, ostaje činjenica da je semantičku transformaciju doživeo prožimanjem sa najmanje jednom, a moguće i dve religije, budući da se na identičan vizuelni kod najpre nailazi u doba XVIII egipatske dinastije, a potom i u budističkoj ikonografiji (sl.54), pa ostaju neizvesni i izvorno značenje motiva u Mirištima i religiozna pripadnost posednika kompleksa.³¹³ Konačno, istovetne nedoumice pojavljuju se i u slučaju svakako najpoznatijeg obrednog umetničkog predmeta sa ovih prostora, od kraja XIX stoleća poznatog pod pojednostavljenim imenom "Podgorička čaša" (sl.55). Ovaj slučaj nalaz sa nekropole severno od Dokleje, redak i reprezentativan, van svake sumnje zavređuje posebnu studiju i novo tumačenje. Iako su mahom starozavetne scene oslikane na staklenoj pateri tumačene u kontekstu isključivo hrišćanskog rituala,³¹⁴ s pravom je ukazano da su njihov izbor i način prikazivanja predstavljali apsolutni vizuelni pandan jednoj od najstarijih poznatih molitvi, koja se pojavljuje u okviru *Ordo commendationis animae*. Njeno je poreklo u jednakoj meri moglo biti koliko grčko toliko i jevrejsko, izvesno potičući iz dugog perioda u kojem se hrišćanska ikonografija nalazila u formativnom stadijumu.³¹⁵

Iz svega navedenog kao jedini utemeljeni zaključak može se navesti to da je više od milenijuma pre no što je na balkanskom delu južnog Jadrana obrazovana kasnoantička provincija Prevalis, njen kulturni prostor duboko i stalno iznova bio temeljen u intenzivnoj komunikaciji sa regionom Otrantskih vrata i istočnog i centralnog Sredozemlja. Zbog toga je i pretpostavljeno da su se istinski povodi formiranju Prevalisa kao samostalne administrativne jedinice barem delimično mogli nalaziti u njenoj dugoj geostrateškoj, ekonomskoj i kulturnoj povezanosti sa ovim oblastima, u interakciji možda i produktivnijoj no što je bila ona ostvarivana sa starom, za prilike kasnoantičkog doba isuviše velikom, i u svojim severnijim krajevima po mnogo čemu značajno različitom provincijom Dalmacijom.³¹⁶

³¹² Николајевић 1955: 159-161; Мано-Зиси 1958-1959: 83-101.

³¹³ Dunn Friedman 1998: 211; Yonglin – Hiaoling 2009:92-94 (dostupno na <http://ipub.cqvip.com/doc/7ef33eca5a494bd4b94a8ce395516ecf.html>, oktobar 2014.).

³¹⁴ Ljubinković-Ćorović 1967: 85-92; Mijović 1970: 92-95. Mijović 1980:

³¹⁵ Levi 1963: 55-60; Nibley 1979: 41-78; Corby Finney 1994: 284-286.

³¹⁶ Цермановић-Кузмановић – Велимировић-Жижић – Срејовић 1975: 260.

III PREVALIS: SLIKE KASNOANTIČKOG DOBA

Nešto više od tri stoleća nakon što su zabeležena imena poslednjih poznatih episkopa Dokleje,³¹⁷ u kancelariji vizantijskog cara Konstantina VII Porfirogenita (905-959.g.) nastao je spis poznat pod kasnijim nazivom kao *De Administrando Imperio*. U poverljivom dokumentu namenjenom da nasledniku na prestolu predoči prilike u carstvu kojim će vladati, Dokleja, ili preciznije *Dioklija* (Διόκλεια) je spomenuta tri puta. Na početku 29. glave navedeno je da je grad podigao (ώκοδόμησεν) Dioklecijan, "због чега су становници те земље названи Диоклицијанима (Διόκλητιανοί)",³¹⁸ u 30. glavi stoji da "Дукља лежи према кастелима Драча, тј до Љеша, Улциња и Бара и иде до Котора";³¹⁹ konačno, 35. глава, насловљена "О Дукљанима и земљи у којој сада обитавају", започиње рећи да су "и Дукљу раније држали Романи, које је преселио цар Диоклецијан из Рима...и налазила се под влашћу Ромеја. Авари су поробили и ову земљу и она је остала пуста, и за цара Ираклија поново је насељена", а наставља се исказом да се Дукља "назива по граду у овој земљи који сагради (έκτισεν) цар Диоклецијан, а сада је то пуст град и до данас се зове Дукља. У земљи Дукљи су насељени градови Градац (τό Γράδετα), Новиград (τό Νουγράδε), Лонтодокла (τό Λοντοδόκλα)."³²⁰

Упоредо са старијим изворима на основу којих су, уз познавање савремених прилика, carski činovnici definisali granice i prostor tada već dukljanske arhontije,³²¹ u središtu pažnje u okviru ovih iskaza nalaze se dva navoda objedinjena Dioklecijanovom ličnošću. U prvom, kojim започиње излагање историје провинције Далмације, нарације која несумњиво потиче из архива дворске kancelariје, римски цар означен је као градитељ Доклеје, али термином (ώκοδόμησεν) који се не мора односити искључиво на *osnivača* grada.³²² То значи да се и у Порфиrogenитово доба у Константинопољу знало да је Диоклецијан имао некакву, али не обавезно и главну улогу у историји Доклеје. Nasuprot tome, u okviru поглавља чији је садржај био исписан од стране неког византијског чиновника који је пребивао у "земљи Дукљи" или у њеном суседству,³²³ појавила се карактеристична поједностављена верзија локалне легенде према којој је Диоклецијан, дословно преведено, "створио" (έκτισεν) Доклеју. Редактори Порфиrogenитовог spisa из неког разлога повели су се за сличношћу имена становништва и римског цара, али, на срећу или с намером, jezički nisu "ujednačili"

³¹⁷ Д. и М. Гарашанин 1967: 262.

³¹⁸ Moravcsik – Jenkins, *Constantine Porphyrogenitus De Administrando Imperio*, 1967: 122-123; Ферјанчић, *Византијски извори за историју народа Југославије II*, 1959 (2007): 10.

³¹⁹ Moravcsik – Jenkins, *Constantine Porphyrogenitus De Administrando Imperio*, 1967: 144-145; Ферјанчић, *Византијски извори за историју народа Југославије II*, 1959 (2007): 34.

³²⁰ Moravcsik – Jenkins, *Constantine Porphyrogenitus De Administrando Imperio*, 1967: 164-165; Ферјанчић, *Византијски извори за историју народа Југославије II*, 1959 (2007): 63.

³²¹ Ферлуга 1957: 68-86; Поповић 1984:182-185; Новаковић 2012: 75-86; Basić 2014: 149-196, посебно 189-190.

³²² Lampe 1961: 233.

³²³ Ферјанчић 1991: 9-22; Basić 2012: 175-196; Новаковић 2012: 75-86.

Dioklecijanovu ulogu u prošlosti grada, obrazujući tako dva iskaza koji tvore jedinstvenu ali smisaono umnogome neodređenu celinu.

Navedene rečenice iz znatno kasnijeg izvora čine ako ne jedini a ono najkoherentniji skup podataka o zbivanjima na ovom prostoru u periodu dužem od polovine milenijuma. To dovoljno govori o meri u kojoj je istoriju Prevalisa, čak i u najgrubljim obrysima, nemoguće pratiti isključivo iz ugla ovih i nekolicine drugih, sadržajem još fragmentarnijih i difuznijih vesti. Stoga nužni preduslov za njeno bliže sagledavanje u budućnosti na prvom koraku mora predstavljati rezimiranje nepoznanica iz različitih domena, pred kojima se istraživači nalaze već gotovo jedno stoleće.

Na osnovu sporadičnih navoda imena kasnoantičke provincije u dokumentima poznog rimskog odnosno ranog vizantijskog carstva, historiografija se može pohvaliti činjenicom da zna za njeno postojanje i promenljivi administrativno-crkveni status do osnivanja arhiepiskopije Justinijane Prime. Međutim, govoriti o tom periodu znači obuhvatiti vreme od kraja III – početka IV veka do 535.g, što je veoma dugo razdoblje koje je na teritoriji Balkana bilo obeleženo kako implikacijama globalnih promena, tako i svakovrsnim regionalnim turbulencijama. O njihovim pojavnim vidovima i konkretnijim odjecima na prostoru Prevalisa izvori ne pružaju ni približno jasnu predstavu.³²⁴ Uz navedene nedoumice oko teritorijalnog prostiranja provincije, nedovoljno su ostali razrešeni i drugi osnovni problemi, poput etimologije njenog imena,³²⁵ tačnog vremena i konkretnih razloga koji su doveli do njenog uzdizanja u istovetni rang sa neuporedivo većom Dalmacijom i drugim okolnim provincijama,³²⁶ kao i onaj potencijalno najvažniji, vezan za istorijsku vezu Dioklecijana sa Doklejom. U novijoj historiografiji ona je jednoglasno protumačena mogućnošću da je car bio rođen u gradu ili u njegovoj okolini.³²⁷ Ova pitanja čine, međutim, tek prvi stratum istorijskih nepoznanica u užem smislu, budući da je provincija Prevalis trajala i dugo nakon Dioklecijana. Bila je poprište najrazličitijih političkih sukoba, kretanja gotskih plemena koja su se neko vreme zadržala na njenoj teritoriji, Teodosijevog zauzimanja Ilirika, Justinijanove rekonkviste istočne obale Jadrana u okviru pohoda na Apeninsko poluostrvo, i konačno, pojave prvih talasa Avara i Slovena, čiji su prodori do druge polovine VII veka prouzrokovali razgradnju praktično svih prerogativa države na velikom delu Balkanskog poluostrva, pa i na ovom prostoru.³²⁸ O svemu tome gotovo da nema ni jednog određenijeg i opširnijeg izvornog podatka.

Drugi segment razloga zamućenom istoričarskom pogledu na horizont epohe na ovom terenu predstavljaju zbivanja matično proistekla iz okrilja institucije crkve. Sabrana su, ili tačnije, rasuta u teško sagledivom dosijeju ispunjenom praktičnim ishodima legalizacije hrišćanstva: u registru brojne skupine hrišćanskih mučenika koji su u svakoj sredini strelovitom brzinom prerastali u njene svete zaštitnike; u različitim regionalnim vidovima bogoslužbene prakse u najširem smislu reči; u bespoštednom takmičenju velikih ili lokalnih središta za religiozno-dogmatskim primatom; u razmiricama i otvorenim sukobima pojedinačnih hrišćanskih grupacija, počev od Rima i Konstantinopolja ka jugu i

³²⁴ Д. и М. Гарашанин 1967: 241-280; Поповић 1984: 181-243; Поповић 1988: 201-250.

³²⁵ Novaković 2007: 121-128.

³²⁶ Lo Cascio 2005: 170-183; Wilkes 2005: 212-268.

³²⁷ Имамовић 1975: 499-508; Cambi 2002:31-55.

³²⁸ Ferluga 1957: 7-37; Д. и М. Гарашанин 1967: 241-280; Goldstein 1992; Cameron 1993; William-Friell 1994; Grant 1998; Odahl 2004; Potter 2004; Mass 2005; Rousseau 2009.

istoku; u pojavama najrazličitijih jeresi ili novih crkvenih organizacija koje su postajale nadređene znatno starijim; u vaseljenskim i mitropolitskim saborima i praktičnim reperkusijama odluka ili raskola njihovih sudeonika; u hroničnim razdorima unutar crkvene hijerarhije na makro-planu, u kojima su i car i episkop, kao paradigme novoovozvaničenog monoteističkog društva, morali sebi ostvariti poziciju dostojnu njihovog autoriteta; u po svojoj prirodi sasvim sličnim trvenjima svojstvenim manjim sredinama u kojima je nova hrišćanska elita čuvala svoje duboko ukorenjene pozicije delujući u opoziciji spram zvaničnih verskih dostojanstvenika, ili pak u saglasju koje je padalo na teret vernika iz nižih staleža.³²⁹ Globalne transformacije koje su zahvatile kasnoantički svet posle 313. godine ostale su daleko od akademskog ophođenja najvećih Hristu posvećenih učenjaka, aktivno angažujući sve slojeve stanovništva. To su bili procesi čiji su tragovi sačuvani u prepisci poput one između pape Siricija i prvih poznatih prelata Skodre oko 392. godine, u upozorenju pape Celestina I upućenom arhiepiskopu Prevalisa povodom njegovog odbijanja da prizna rimski primat, u akciji kanonski zbačenog episkopa Dokleje, kojom je on uz pomoć sekularne vlasti proterao svog naslednika.³³⁰ Svaki od tih događaja mogao je biti uzrokovan bilo lokalnim odnosom snaga i verskih ubeđenja, bilo proglašima sa vrha hrišćanstva kao razgranate i izrazito heterogene društvene institucije, i svaki je imao svoje očigledne posledice: u Prokopijevim spisima ostao je zabeležen ilustrativan podatak o pobuni stanovništva Ulpijane povodom zabrane tzv. "Tri Poglavlja" (*Tria Capitula*), zbog čega je glavovina velike romejske vojne jedinice morala da bude stacionirana u gradu znatno duže no što je bilo predviđeno.³³¹ Ovakve i slične epizode s jedne strane upečatljivo svedoče o tome koliko je religioznost, i pored promenjenog predznaka, ostala deo svakodnevnog životnog miljea, dok sa druge, upravo takav njihov kontekst često ograničava mogućnosti njihovog autentičnog objašnjenja u određenom ambijentu i vremenu, osobito tamo gde je, kao u Prevalisu, kasnoantičko doba živelo iznad neprekidno pulsirajućih akumuliranih naslaga i do tada međusobno uveliko sraslih tekovina starih kultura.

Navedena konstatacija vodi ka narednom korpusu nepoznanica, vezanih za arheološka otkrića. Pomalo paradoksalno, na prostoru o kojem je reč ona su najoskudnija upravo iz ranog razdoblja Prevalisa. Dioklecijan i Galerije bili su ličnosti povezane mnogobrojnim nitima.³³² Sebe su, poznato je, u pravom smislu reči doživljavali kao božanstva. No, za razliku od Galerija koji je tu stranu svoje prirode na najmonumentalniji način iskazao upravo u kraju iz kojeg je potekao,³³³ iza Dioklecijana za sada nije otkriveno ništa što bi materijalno potvrđivalo njegovu vezu sa Doklejom, iako je on na različitim tačkama sveta ostavljao upečatljive vizuelne simbole vlastitog autoriteta, podižući čitave gradove i monumentalne palate, ili sjedinjavajući se sa pradavnim bogovima nerimskih civilizacija.³³⁴ Stikotijev zaključak o povezanosti kasnoantičke restauracije bazilike na forumu Dokleje sa peristilom njegove palate u Splitu mogao bi biti usamljeni trag Dioklecijanove

³²⁹Зелер (1918) 2005; Brown 1981; 1993; Curran 2000; Esler 2000; Jensen 2000; Clark 2004; Rapp 2005; Roldanus 2006; Norton 2007; Casiday – Norris 2007.

³³⁰ Д. и М. Гарашанин 1967: 257-262.

³³¹ Milinković 2003: 144.

³³² Leadbitter 2009: 48-80; Johnson 2009:74-81.

³³³ Srejović 1995: 294-310.

³³⁴ Leadbitter 2009 (sa starijom literaturom); Johnson 2009: 59-70 (sa starijom literaturom); Kalavrezou-Maxeiner 1975: 225-251; Dey 2014: 25-64.

ovdašnje graditeljske delatnosti, ali je ta veza mogla ići i u suprotnom pravcu, od carske rezidencije ka Dokleji, i nikako nije podrazumevala carsko angažovanje isključivo na obnovi javnog objekta. To, jednostavno, ne bi bio dovoljno upečatljiv odraz prisustva boga na mestu njegovog rođenja. No budući da veliki deo nekadašnjeg gradskog areala tek treba da bude sistematski istražen, moguće je da će se unutar bedema ili u njihovoj blizini naići na imperijalni sloj ovog vremena. Takođe, iako krajnje hipotetično s obzirom na stepen proučenosti, pažnju još jednom treba skrenuti i na velike ostatke arhitekture na lokalitetu Mjace u selu Mataguži. Rekonstruisani su kao utvrđenje kvadratne osnove sa zidom dužine preko stotinu metara. Po dimenzijama i nameni, ovaj kompleks mogao bi nalikovati monumentalnom kastrumu sagrađenom uz jedan sakralni objekat – Amonov hram u Luksoru, u kojem su u XIX veku još uvek postojale freske sa predstavama Dioklecijanove carske procesije (sl. 56).³³⁵ Bedemi na lokalitetu Mjace danas se uglavnom nalaze pod vodom, a nekada su, kako je spomenuto, činili deo znatno složenijeg graditeljskog organizma koji se prostirao duž tadašnje obale Skadarskog jezera. Da li je ovaj kompleks predstavljao rezidenciju cara koji je, imajući u vidu ne samo eksplicitne navode u izvorima, viševjekovno pretrajavanje tradicije i osobenu "konstrukciju" njegovog punog imena, iz nekih razloga zasigurno bio povezan sa Doklejom, tek je jedno od važnih pitanja na koje će arheologija eventualno moći da pruži preciznije odgovore.

Nedoumice koje takođe delimično proističu iz ukupne arheološke situacije na prostoru provincije Prevalis, odnose se na načelni problem transformacija koje su se kao posledica rastrojenosti armature carstva, između ostalog zbivale i na polju organizacije gradova, odnosno njihovog izmenjenog urbanističkog profila. Novine u tom domenu proizlazile su iz nestabilnih prilika i poreskih opterećenja izazvanih urušavanjem političko-ekonomskog i administrativnog poretka, koji gradu ne samo da više nije garantovao stabilan život, već je od vremena Tetrathije hipertrofirani državni aparat upravo iz gradskih prihoda crpeo sredstva potrebna za sopstveni opstanak.³³⁶ Isto toliko važna bila je i činjenica da je nova vera zahtevala nove vlastite prostore obrazovane unutar postojećih urbanih struktura,³³⁷ značajno menjajući dotadašnji profil svakog grada, koji je, kao kategorija, od 313. godine u religiozno-arhitektonskom smislu predstavljao izrazito ambivalentnu celinu. Budući da je klasični rimski grad samo na ideloškom nivou postojao kao univerzalni, na svim meridijanima manje-više jednako ustrojen organizam, postepene promene mogle su biti ustanovljene u okviru pojedinačnih regija, odnosno analizom onih obeležja koja su i tokom prethodnih vekova razlikovala urbane zajednice na zapadnim i istočnim teritorijama.³³⁸ Uz to, uporedo sa restrukturiranjem prostora *intra muros*, isti proces stvarao je novu sliku ambijenta i izvan zidina, u prostoru koji je aktivnim funkcionisanjem poseda elite zapravo činio najpouzdaniju osnovicu gradske egzistencije. Taj ambijent takođe je u kasnoantičko doba zakoračio u dugi period konceptualnih i praktičnih preuređenja, obeleženih pojavom novog talasa monumentalnih vila u čijoj su blizini vlasnici sada podizali svoje privatne crkve. U atmosferi sveopšteg nastojanja na

³³⁵ Kalavrezou-Maxeiner 1975: 225-251.

³³⁶ Liebeshutz 1992: 1-49.

³³⁷ Cantino-Wataghin – Ermini-Pani – Testini 1989: 5- 87; Suić – Marasović 1989: 327-344; Reekmans 1989: 861-916.

³³⁸ Suić 1976: 227-252; Mango 1985; Rich 1992; Dunn 1994: 60-80; Brogiolo – Ward-Perkins 1999; Wickham 2004: 591-692; Henning 2007 (I-II); Grig – Kelly 2012.

očuvanju i eksploataciji uspomene na lokalne hrišćanske stradalnike, autoritet ovih hramova, odnosno njihovih ktitora, često je znao da preraste u ozbiljnu konkurenciju primatu gradskih svetišta.³³⁹ Konačno, menjali su se i javni prostori agera. Veliki kompleksi hrišćanskih nekropola obrazovani oko martirijuma ili cemetirijalnih crkava, u čijim je enterijerima položaj i izgled počivališta mrtvih verno sledio demarkacione linije društvene stratifikacije živih, predstavljali su nove fokuse i konstituente sakralne topografije svake zajednice. Prisustvom i gromoglasnom promocijom smrti kao presudnog koraka ka vaskrsenju, oni su trajno preoblikovali idilične antičke pejzaže zaštićene prisustvom mnoštva bogova.³⁴⁰ Smrt je u kasnoj antici na svojevrsan način i oficijeno postala ultimativni religiozno-ideološki pokrovitelj života.

O arheološkim ostacima kasnoantičkih središta Skodre, Lisosa i Risinijuma još uvek se ne može zaključivati čak ni sa najvećim stepenom opreznosti.³⁴¹ Istovetna konstatacija odnosi se i na zbir ne toliko oskudnih koliko nedovoljno proučenih, hronološki i kontekstualno heterogenih nalaza otkrivenih na drugim mestima duž morske obale (sl.57).³⁴² Stoga je Dokleja sa svojom okolinom jedini centar čiji materijalni tragovi predstavljaju relativno pouzdano, ali najpodrobnije svedočanstvo o istorijskim tokovima kojima su lokalni odjeci globalnih procesa vodili postepenim, ali zahvaljujući dubokim korenima sinkretičkog identiteta, nikada fundamentalno preoblikovanim osnovicama kulturnog prostora Prevalisa. Relativna vrednost podataka o hrišćanskim lokalitetima na prostoru grada i u njegovoj neposrednoj blizini proističe iz okolnosti da su ti lokaliteti, svojevremeno istraživani, zapravo bili podvrgnuti parcijalnim, nedovoljno preciznim i nikada dovršenim iskopavanjima. To je za posledicu imalo njihovu trenutnu devastaciju. Stoga je osnovni izvor podataka o crkvama u samoj Dokleji i dalje sveden na skup informacija zasnovan na staroj i nepotpunoj dokumentaciji, odnosno na odgovarajuće pretpostavke i sudove koji se na toj osnovi mogu formirati.³⁴³ S druge strane nalaze se srazmerno dobro očuvana zdanja, poput velikog kompleksa u Doljanima koji, međutim, nikada nije dotaknut instrumentima savremene arheologije.³⁴⁴ Treću kategoriju u najnovije vreme čini brojna skupina ranohrišćanskih lokaliteta prepoznatih isključivo na osnovu tradicije i ponovne prospekcije terena.³⁴⁵ Proučavaocima okrenutim potrazi za egzaktnim rezultatima i rešenjima problema u domenu pozitivističke metodologije, ovakvo stanje istraženosti svakako da deluje obeshrabrujuće. No, ukoliko se svojstva navedenih spomenika sagledaju izvan okvira formalističkih klasifikacija, kao zbir ikonografskih kodova proizišlih iz religiozne prakse i toj praksi primerene vizuelne manifestacije, materiji se može pristupiti i sa drugačijih polazišta. Ukoliko se njihova arhitektura analizira kao graditeljski "jezik" koji je za cilj imao saopštavanje sasvim određenih simboličkih poruka, samo na prvi pogled skroman fond podataka dobija supstancijalno drugačiji interpretativni

³³⁹ Bowes 2008: 125-188.

³⁴⁰ Spera 2003: 23-43; Bowden – Lavan – Machado 2004.

³⁴¹ Za Skadar, Hoxha 2003; Загарчанин 2014: 49-66; za Lješ, Saradi 1998:114-115; Hoxha 2007: 81-87;

za rezultate novijih arheoloških istraživanja i probleme pojedinih lokaliteta u Boki, Врзић 2003: 199-210.

³⁴² Мјовић 1978: 641-678; za crkvu na Velikom Pjesku, Загарчанин 2010: 97-141; za baziliku u Budvi, Јанковић 2007: 89-95; za Kotor, Чанак-Медић 1989: 208-210; Martinović 1990: 21-32; Чубровић 1993-1994: 45-50; Врзић 2003: 205-207; za krstionicu u manastiru Podlastva, Марковић 2005: 55-68.

³⁴³ Munro et al. (1896)2013: 23-30; Кораћ 2009a: 191-219; Koprivica 2013 (2014); 2014: 67-90.

³⁴⁴ Кораћ 2009b: 1-8.

³⁴⁵ Jovanović 2014.

kapacitet, otkrivajući sadržaje koji mogu delovati iznenađujuće, ali koji su potpuno komplementarni i organski oslonjeni na kulturne stratume prethodnih epoha na ovom prostoru.

Šta je poznato i šta se sve iz perspektive arhitekture kao slike može saznati o crkvama u Dokleji koje je 1893.g. pronašao tim engleskih arheologa, a nešto kasnije objavio tek sumarni terenski izveštaj dokumentovan sa samo dva crteža osnova otkrivenih crkava? Budući odavno poznat, nedavno u potpunosti preveden,³⁴⁶ iznova detaljno analiziran,³⁴⁷ upoređen sa rezultatima dobijenim primenom savremenih arheoloških tehnologija,³⁴⁸ i konačno u pravom svetlu otkriven zahvaljujući kapitalno vrednom pronalasku dnevnika i neobjavljenih fotografija načinjenih tokom kampanje,³⁴⁹ izveštaj nema razloga navoditi u celini. To bi bilo izlišno ne samo zbog od skora postojeće male bibliografije radova u kojima je razmatran, već i stoga što je krajem XIX veka, sasvim u skladu sa načinom na koji je antičke građevine ispitivao P. Rovinski, i metod engleske ekipe podrazumevao potragu za materijalnim nalazima a ne za stratigrafijom lokaliteta koja je, štaviše, ostala nedovoljno precizno utvrđena i nakon revizionih istraživanja sprovedenih sredinom prošlog stoleća.³⁵⁰ Ova okolnost predstavlja ključnu prepreku u pokušaju određivanja pouzdanije hronologije objekata hrišćanskog kvarta Dokleje, zahvatu dodatno opterećenom činjenicom da su i "Podgorička čaša" i sasvim nedavni nalazi sa hrišćanske nekropole slučajna otkrića. I taj je prostor, na kome moraju postojati ostaci ne samo grobnih inventara i konstrukcija već i obimnijih graditeljskih struktura, takođe ostao izvan dometa sistematskih istraživanja. Rečju, bez ponovnih analiza sačuvanog ili posredno poznatog materijala, bez novih iskopavanja u arealu bazilika čiji je kameni nameštaj Džon Munro prepuštao lokalnim radnicima na "selekciju" i "prezentaciju",³⁵¹ bez definisanja niveleta kojima bi bili ustanovljeni slojevi i međusobni odnosi građevina, na svako pitanje mogu se pružiti ponajmanje dva odgovora. Međutim, oni koji se već sada, u ponečemu potencijalno a u ponečemu zasigurno pojavljuju kao argumentovaniji, odnosno bliži neka- dašnjem stvarnom stanju, preovlađujuće potiču iz domena istorijskoumetničkog razmatranja.

Na prvom mestu, sagledavajući hrišćanski kompleks u okvirima celine grada, očigledno je da je do njegovog formiranja došlo na homogenom prostoru, uz poštovanje postojećih komunikacijskih trasa prema severnom i istočnom bedemu i sa težnjom da se crkve udalje od antičkog foruma (sl.58). Iako se i pored znatne veličine Dokleja po tom kriterijumu ne može porediti sa Salonom, takva pozicija kompleksa i u celini i u pojedinostima nalikuje načinu na koji je nastajalo hrišćansko sakralno jezgro prestonice Dalmacije. U Saloni je episkopalni centar postepeno bio obrazovan severno od gradskog središta, a posle 313.godine sastojao se od starijeg oratorijuma, katedrale i još jedne bazilike na južnoj strani, koja je početkom VI veka ustupila mesto velikom krstoobraznom svetilištu.³⁵² Sasvim sličan odnos najstarijih crkava identifikovan je i u znatno manjem

³⁴⁶ Munro (1896) 2013: 23-30.

³⁴⁷ Zagarčanin 2011: 41-70.

³⁴⁸ Gelichi – Negrelli – Leardi – Sabbionesi – Belcari 2011: 7-40.

³⁴⁹ Koprivica 2013 (2014); 2014: 67-90.

³⁵⁰ Koprivica 2013 (2014).

³⁵¹ Koprivica 2013 (2014); 2014: 74

³⁵² Marin 1988: 32-36; 1989: 1117-1131; Chevalier – Mardešić 2006: 55-68.

Traguriumu (Trogir), gde su južno od episkopskog hrama otkriveni nalazi ranohrišćanske memorije, što je navelo na razložnu pomisao o prvobitnoj fizičkoj objedinjenosti ovih objekata.³⁵³ Posle revizionih iskopavanja i najnovijih istraživanja, moglo bi se reći da je u Dokleji istovetna situacija donekle potvrđena i arheološki: identifikovan "totalnom stanicom" (sl. 59), zid prolaza koji se pružao od jugozapadnog ugla bazilike A završavao se na jugu novootkrivenim tragovima ne male građevine iz istog sloja. U njenoj unutrašnjosti otkriveni su još stariji, zapravo *najstariji* poznati graditeljski ostaci na mestu hrišćanskog kvarta. Reč je o zdanju koje se sastojalo od više odaja sa nalazima ulomaka keramike i novca iz doba Aurelijanove vlasti, nad kojim je kasnije bila podignuta najpre bazilika B, a potom i krstoobrazna crkva.³⁵⁴ Zamisao da se ovi objekti povežu koridorom čiju je trasu identifikovao Dž. Munro, kao i izraženi kontinuitet kulturnog mesta obeležen navedenim mlađim hramovima, srazmerno je pouzdan ali ipak posredan nagoveštaj da se u ovim *rimskim slojevima* nalazilo središte prve gradske hrišćanske zajednice. Znatno ubedljiviju potporu ovakvom sledu obrazovanja kompleksa predstavlja okolnost da je vođa engleskog arheološkog tima na terenu između dve bazilike, odnosno duž celokupne južne fasade bazilike A, naišao na zidove koji su formirali pravilnu kvadratnu površinu. Munro je u njoj prepoznao atrijum, navodeći čak i to da se uz njegov istočni zid nalazila cisterna za vodu.³⁵⁵ Budući da je na krajnjem zapadnom delu zdanja ustanovio intaktnu trasu spoljašnjeg poprečnog zida nartekse bez bilo kakvih ostataka nekadašnjeg ulaza, pronađene ostatke jedino je i bilo logično protumačiti na ovaj način.³⁵⁶ No povrh toga, atrijum konstruisan južno od crkve koja je izvesno predstavljala stono mesto prelata Dokleje, ne samo da već sam po sebi svedoči o brižljivo osmišljenom prostorno-ikonografskom konceptu kompleksa, već se ovakvom dispozicijom u potpunosti uklapa u druga arhitektonska i simbolička obeležja samog hrama, koja otkrivaju poreklo naručilaca, pa čak i verovatnu funkciju pojedinih prostornih kompartimenata celine.

Sagledan iz ugla arhitekture kao skupa različitih prostornih i konstruktivnih formi, atrijum je do zvanične inauguracije hrišćanstva iza sebe imao dugu istoriju rešenja kojima su gradski i privatni ambijenti ranog i klasičnog antičkog doba bili projektovani u vidu otvorenih središta sa tri ili četiri strane uokvirenih dugim pokrivenim tremovima. Odaje u okviru tremova, kako se moglo videti na forumu Dokleje kao i širom Mediterana, od slučaja do slučaja posedovale su i profanu, ali i naglašeno sakralnu namenu. Ova druga funkcionalna dimenzija imala je važniju ulogu u inkorporiranju atrijuma u organizme najstarijih i najmonumentalnijih svetilišta Konstantinovog doba. Zbog toga su atrijumi postali neizostavni deo svakog razvijenijeg hrišćanskog sakralnog kompleksa. I katedrala i hodočasničko središte i manastir morali su imati atrijum, koji je, osobito u slučaju prvih navedenih zdanja, često poprimao razmere monumentalnog predprostora crkvi, u kojem su se katihumeni i vernici okupljali pred početak bogoslužjenja.³⁵⁷ Međutim, uporedo sa tom preovlađujućem javnom namenom, atrijum je već u formativnom periodu hrišćanske arhitekture osobito na Istoku počeo da dobija i znatno složenije konotacije, postajući ne

³⁵³ Jović-Gazić 2012: 174-186; Ковачић 2014: 125-140 (sa starijom literaturom).

³⁵⁴ Koprivica 2013 (2014).

³⁵⁵ Koprivica 2013(2014).

³⁵⁶ Munro et al. (1896) 2013: 26.

³⁵⁷ Za funkciju atrijuma kasnoantičkih crkava na zapadu, Piccard 1989: 505-553; De Blaauw 2011: 30-43; za atrijume crkava u Grčkoj, Caraher 2003; Mailis 2011: 142-143 (sa starijom literaturom).

samo liminalna zona između svetišta i religiozno još uvek "neuređene" okoline, već i prostor koji je, prisustvom članova zajednice, u hrišćanskoj svesti simbolički istovremeno i razgraničavao i objedinjavao *prošlo* vreme rimske religioznosti, onovremenu *sadašnjost* manifestovanu ritualima pripreme za obred, i *večnu budućnost* Hristovog carstva. Svaki put iznova, ona je nastupala činom prelaska iz atrijuma u crkvu kao materijalizovano otelotvorenje trajno preobraženog sveta.³⁵⁸ Ova značenjska dimenzija atrijuma dodatno je dobijala na vrednosti tamo gde su se u blizini ili kao njihov sastavni deo nalazili martirijumi ili memorije hrišćanskih mučenika.³⁵⁹ Stoga je atrijum veoma rano, sasvim otvoreno i sa "vidljivim" razlozima počeo da biva poiman i kao *παραδείσος*, odnosno kao prefiguracija Raja.³⁶⁰ Sa tako akumuliranim simboličkim značenjima i njima primerenim vizuelnim simbolima, koji su implicitno ili sasvim otvoreno pobuđivali aluzije na boravište Adama i Eve ili portike Solomonovog hrama,³⁶¹ atrijum je poprimio i konkretne graditeljsko-funkcionalne transformacije. Zadržavajući sabornu namenu istovremeno je bio i "zatvoreni vrt...tajnovito mesto koje u sebi čuva misterije Starog i Novog Zaveta",³⁶² što je postepeno rezultiralo umanjnjem monumentalnosti ulaznih konstrukcija, ali i pojavom razvijenih slikanih ansambala u njegovoj unutrašnjosti. Prema arheološkim nalazima u Atini (bazilika na Asklepionu), Nea Anhjalosu (bazilika B), Korintu (Leheo) i na nizu drugih lokaliteta, primere adaptacije, odnosno inkorporiranja sasvim skromnih portala atrijuma u kolonade po obodima ulica, sabrao je i analizirao Vilijam Karaher.³⁶³ Retko autentično svedočanstvo o prerastanju ovog prostora u sakralno jezgro ranohrišćanskog kompleksa ostalo je sačuvano u navodima o zbirci portreta hrišćanskih prvaka i ciklusu starozavetnih predstava koje je Paulin, episkop Nole kod Napulja, krajem IV i početkom V veka izveo u atrijumu, prilikom velike obnove martirijuma Sv. Feliksa.³⁶⁴ O tom činu, značajno je podvući, gotovo da ništa ne bi bilo poznato da freske nije video i belešku o njima ostavio Paulinov bliski prijatelj, episkop Nikita iz Remezijane (Bela Palanka kod Pirota).

Sa "ortodoksne" tačke arheološkog gledišta, teren na kojem je Dž. Munro naslutio nekadašnji atrijum i dalje ostaje u domenu nedovoljno istraženih kvadranta, odnosno nedovoljno potvrđenih pretpostavki. Ekskurs o razlozima postojanja i značenju ovog dela hrama izložen je ne samo da bi se naglasio njegov načelni značaj u okviru topografije ranohrišćanskih zdanja, već i stoga što se, kako pozicijom tako i drugim pojedinostima proizišlim iz Munroovih radova, atrijum i bazilika A međusobno nadopunjuju. Na taj način tvore jedno od mnogobrojnih i na više lokacija širom Mediterana prepoznatih rešenja u širokom opsegu heterogenih i kompleksnih ranih hrišćanskih svetišta, koja su po pravilu nastajala putem permanentnog prepravljjanja, funkcionalnog preuređivanja i proširivanja inicijalnog sakralnog jezgra.³⁶⁵ Drugim rečima, uprkos dometima novih tehnologija, i dalje nije moguće steći ni izbliza detaljniji uvid u sve slojeve crkava i drugih religioznih objekata koji su postojali u ovom delu grada. To znači da će još dugo biti skriven stvarni hronološki i arhitektonski sled kojim je nastajalo ono što danas, možda s pravom a možda

³⁵⁸ Caraher 2003.

³⁵⁹ Meder 2003: 115-118 (Salona-Marusinac).

³⁶⁰ Вранешевих 2014: 76 (sa starijom literaturom).

³⁶¹ Dynes 1973: 61-69; Вранешевих 2014: 76-78.

³⁶² Prest 1981: 23-24.

³⁶³ Caraher 2003: 96-98.

³⁶⁴ Kiely 2004: 443-479.

³⁶⁵ Caraher 2003.

potpuno pogrešno, proučavaocima deluje kao jedinstveni religiozni prostor koji je od nastanka pa do svog kraja tako i živeo. Da je unutar njegovih pojedinačnih struktura, tokom najmanje tri stoleća koliko je trajao, dolazilo do različitih promena, pa čak i mogućeg negiranja jednog dela kompleksa nauštrb drugog, pokazuju i Munroova dokumentacija i stanje u kojem su pronađeni pojedini nalazi, poput naizgled sistematski devastiranog mobilijara bazilike A.³⁶⁶ Stoga je, pre no što se u razmatranje uzmu pouzdano utvrđena svojstva njene arhitekture, neophodno još jednom se posvetiti karakterističnim situacijama koje su na tom prostoru identifikovali engleski istraživači.

Uz 1896.g. prezentovanu osnovu građevine sa ostacima objekata sa zapadne i južne strane, fotografije i arheološki dnevnik pokazuju da se pred Munroom i njegovim saradnicima veoma brzo pojavljivao veliki i veoma dobro očuvan hram (sl.60). Njegove dimenzije, raspored prostornih jedinica i stratigrafija bili su jasno ustanovljeni, ali iz neshvatljivih razloga neobično šturo opisani rečima. Objedinjeni, publikovani izveštaj, novootkrivena dokumentacija i rezultati dobijeni nedavnim analizama, u značajnoj meri pružaju mogućnost za još jedan korak dalje ka preciznijem uvidu u pojedinosti njihovih otkrića i u relativnu hronologiju objekata, ali i u niz pitanja koja u manjoj ili većoj meri ostaju nerazrešena.³⁶⁷

Koračajući po jedan vek starim tragovima, na prvu u nizu nedoumica nailazi se u zoni na samom početku koridora koji je od mesta najstarijih identifikovanih slojeva vodio prema bazilici A. Na osnovu *in situ* sačuvanih baza dva stuba koje je tu zatekao, kao i marljivo obrađenih kamenih blokova, Munro je zaključio da je reč o propilejima,³⁶⁸ što bi moglo biti tačno ako se sudi prema analogijama. Sasvim slično obrazovan prolaz pružao se duž episkopskog kompleksa u Saloni, a jedna od varijanti izgleda takvih ulaza očuvala se na južnoj strani lateranske krstionice (sl. 61.).³⁶⁹ Zbunjuje, međutim, okolnost da je svega oko 3m severnije bio otkopan poprečni zid sa otvorom naknadno zazidanih varata, a od skora i podatak da se taj neveliki pristupni prostor pravougaone osnove po svoj prilici nalazio u okviru spomenute istovremene, znatno veće graditeljske strukture. Njena namena i odnos kako prema starijim slojevima tako i prema ovoj konstrukciji, precizno će moći da budu utvrđeni samo posle još jednih iskopavanja. Ono što se ipak naslućuje jeste da je ovaj ulaz, izveden čak 30m južno od bazilike A, prvobitno obeležavao početnu tačku kompleksa koji je obuhvatao različite objekte, a među njima i gotovo izvesno najstarija mesta ispovedanja hrišćanskog kulta u gradu. Kao poslednju metodološki dopustivu pretpostavku zasnovanu na trenutnim znanjima, razložno je stoga očekivati da se tu nalazila gradska *domus ecclesia*, a neposredno uz atrijum i baziliku A u nekom vidu morao je postojati i baptisterijum, koji je takođe vremenom mogao pretrpeti različite funkcionalne i graditeljske transformacije.³⁷⁰ Celokupna situacija će, međutim, izgledati suštinski drugačije, i zapravo mnogo logičnije, ukoliko se utvrdi da je više od 25m dugi zid registrovan "totalnom stanicom", u potpunosti paralelan sa južnom fasadom bazilike A, zapravo predstavljao ostatke još jednog velikog sakralnog zdanja, koje je u tom slučaju najverovatnije bilo podignuto iznad kuće prvih hrišćana Dokleje.

³⁶⁶ Д. и М. Гарашанин 1967: 254.

³⁶⁷ Koprivica 2013 (2014); 2014: 67-90.

³⁶⁸ Koprivica 2013 (2014).

³⁶⁹ Marin 1988: 106; Fabricius Hansen 2003: 72, sl. 49.

³⁷⁰ Rapp 2005: 210,221; Ferguson 2009; Jensen 2012: 371-405.

Unutar bazilike A iskopavanja su rezultirala otkrićem poda pokrivenog tragovima mozaika, kao i baza više stubova koji su glavni brod odvajali od bočnih. Usredsređujući se na navode koji indiciraju određene promene u organizmu hrama, jedan od značajnih podataka jeste da su se mozaici sa severne strane apsida pružali i ispod kamenih klupa, što indicira da je sintronon izveden nakon izgradnje i ukrašavanja crkve. To, međutim, nikako ne mora da znači da je između tih poduhvata prošlo neko duže vreme. Na protiv, imajući u vidu nesumnjivi značaj ne samo svetilišta, nego i grada koji je i posle 313. godine zasigurno ostao u statusu svakovrsnog takmičenja sa centrom provincije u Skodri, kao i činjenicu da su sintrononi jednako bili podizani i u gradskim i u vangradskim crkvama, teško je očekivati da prvi episkopi Dokleje nisu imali svoje kanonski i fizički definisano i naglašeno mesto. Zbog toga Munroova hipoteza o čak tri hronološki razdvojena sloja u apsidi ne počiva na utemeljenim osnovama.³⁷¹ Krećući se dalje kroz zdanje, uputno je ukazati na nedavnu konstataciju da je "najbolje očuvani stub...nađen na sloju polomljenih opeka, što svjedoči o tome da je krov pao prije nego su se srušili stubovi".³⁷² Nejasan ostaje odnos ove situacije sa onom u zapadnom uglu južnog broda, gde je otkriven niz kamenih ploča delimično položenih na mozaike; na njihovim licima bili su isklesani floralni motivi uokvireni kružnicom i rozete (sl. 62). U izveštaju je navedeno da je reč o nadgrobnim pločama kasno rimskog tipa, no već sumarni opis ukrasa, uz mesto otkrića i ono što se opaža na fotografijama, nedvosmisleno upućuju na to da su u pitanju bile parapetne pregrade sa hrišćanskim simbolima. Njima je južni brod, ili jedan njegov deo, bio odvojen od središnjeg.³⁷³ Takođe, iako se o tačnim pozicijama nalaza plastike može govoriti samo sa krajnjom rezervom, u apsidi je registrovana zamašna količina polomljenih kamenih krstova i klesanih fragmenata, što bi mogao biti rezultat nekog potonjeg nastojanja da se delovi mobilijara tu prikupe kao spolije (sl. 63). Konačno, repertoar kapitela takođe pruža zanimljive nagoveštaje: pronađen je jedan jonski sa krstom urezanim između voluta, više komada u vidu rudimentarnih imposta, i samo dva korintska, gotovo identična sa onima iz rimske bazilike.³⁷⁴ Ovi poslednji mogli bi da predstavljaju svedočanstvo o poznavanju prakse upotrebe i simbolike antičke klesane plastike prilikom izgradnje prvih velikih hrišćanskih svetilišta. Počev od crkve Sv. Petra u Rimu korintski kapiteli često su postavljeni jedan naspram drugog na mestu razdvajanja glavnog broda od transepta ili solee.³⁷⁵ Stoga bi se moglo pretpostaviti da su se u bazilici A od početka nalazili nad njenim krajnjim istočnim stubovima.

Iz striktno pozitivističke perspektive tako bi, u krupnim planovima i opterećena nizom pojedinačnih nedoumica, izgledala "slika" bazilike A, što je najverovatnije i bio razlog njenom dugom odsustvovanju iz istoriografije. Na sreću, zahvaljujući podacima iz objavljenog izveštaja, a znatno više fotografijama lokaliteta, hram je moguće sagledati i kao potpuno otkrivenu građevinu sa svim njenim jasno definisanim elementima. Visina

³⁷¹ Koprivica 2013 (2014); ostaci sintronona otkriveni su i u nekoliko crkava izvan zidina, koje je rekognoscirao Jovanović 2014; za sintronone u crkvama na privatnim posedima, Bowes 2008: 140,149; važno je napomenuti da su sintronone imale sve crkve unutar i izvan zidina Bilisa, Chevalier et al. 2003: 155-166.

³⁷² Zagarčanin 2011: 46.

³⁷³ Munro et al. (1896) 2013: 25; Koprivica 2013 (2014).

³⁷⁴ Munro et al. (1896) 2013: 25-26; Zagarčanin 2011: 46-47.

³⁷⁵ Fabricius Hansen 2003:119-136, posebno 124-128.

zidova otkopanih tokom kampanje kretala se između 0,90 i 1,50m, što je uz očuvane delove u enterijeru bilo dovoljno da se utvrde i njena trobrodna osnova i dimenzije, dužine oko 34m i širine nešto manje od 17m.³⁷⁶ Najvažniju osobenost crkve predstavljala je prostorna organizacija svetilišta (sl. 60). Bila je izvedena podelom na tri jedinice, iznutra polukružnu a spolja poligonalnu apsidu, pred kojom su obrazovane oltarska pregrada i platforma izdignuta u odnosu na pod naosa, dok su se uz severnu i južnu stranu nalazile dve poprečno projektovane pravougaone odaje kojima se moglo pristupiti samo iz bočnih brodova. Prema rasporedu prostora ovog dela hrama, i formi oltarske pregrade koja se oslanjala na zidove početka apsida, očigledno je da pastoforije, podignute bez tragova ispusta ili udubljenja u masama zidova, nisu bile izgrađene sa namerom da imaju neposrednu komunikaciju sa apsidom. Drugim rečima, bile su to odaje sa posebnom namenom. U odsustvu nalaza ta se namena ne može egzaktno dokazati, ali ukoliko se prostor bazilike A sagleda u celini, njen arhitektonski koncept pojavljuje se kao rešenje poznato i veoma rasprostranjeno u ranohrišćanskom sakralnom graditeljstvu.³⁷⁷ Povrh svega navedenog, prevashodno na osnovu pozicije odnosno funkcije bočnih kompartimenata apsida, deluje ubedljivo da je to rešenje poteklo iz onih istih oblasti sa kojima je region južnog dela istočne jadranske obale stolicima unatrag održavao intenzivne kontakte.

U okvirima tradicionalne, tipološke klasifikacije arhitekture, niz spomenika analognih bazilici A na prvi pogled nemerljivo je dug, budući da obuhvata čitave slojeve regionalnih graditeljskih delatnosti. One su od IV do prvih decenija VII stoleća svojim ostvarenjima obeležavale hrišćanski trijumf na ogromnom prostoru od podnožja Persijske visoravni i Jerermenije, preko Palestine, Kilikije i Isavrije do gradova u zapadnom delu Male Azije i Severnoj Africi. Na svim ovim teritorijama odavno su otkrivene mnogobrojne bazilike uz čije su apside postojale aksijalno ili poprečno postavljene prostorije kvadratnog ili pravougaonog oblika.³⁷⁸ Međutim, funkcionalne razlike među njima ispoljavale su se upravo u postojanju ili odsustvu veze sa središtem istočnog dela hrama, ili u samoj organizaciji njihovog enterijera koji je dodatno bio artikulisan malim apsidama, nišama, ili prozorskim otvorima, što je zavisilo od načina izvođenja opšteg bogoslužbenog obreda i posebnih kulturnih radnji u aneksima svetilišta na određenom području.³⁷⁹ Sirija, a osobito Antiohija, Edesa, Nisibis, gradovi sa najstarijom hrišćanskom tradicijom i jakom crkvenom organizacijom, odavno su prepoznati kao središte iz koga se, uz različite lokalne modifikacije, tip crkve sa ovako strukturiranim istočnim delom širio prema oblastima centralnog i zapadnog Sredozemlja.³⁸⁰ Iz velikog korpusa ovih ranohrišćanskih crkava bazilici A u Dokleji, po generalnim morfološkim obeležjima najpribližniji bi bili jedan od

³⁷⁶ Munro et al (1896) 2013: 23 i crtež osnove na str.24.

³⁷⁷ Mijović 1978: 641-678, posebno 669, smatrao je da su bočne prostorije naknadno dozidane uz apsidu, o čemu nema nagoveštaja u dokumentaciji sa prvih kao ni sa revizionih iskopavanja.

³⁷⁸ Pregled najpoznatijih svetilišta, Krautheimer 1986⁴; za Palestinu, Ovadijah – da Silva 1981: 200-261; 1982:122-170; za Siriju, Peña 1996; za severnu Afriku, Duval 1972: 1071-1172; za oblasti Male Azije, Hill 1996.

³⁷⁹ Osnovni načelni problem koncentrisan je u činjenici da funkcije bočnih prostora uz apsidu nisu bile istovetne ne samo u različitim regionima nego čak ni u okviru pojedinih centara. Instrukivan primer predstavlja istraživanje namene ovih prostora u crkvama Ravene, Smith 1990: 181-204; Duval 1999: 7-30 (sa starijom literaturom).

³⁸⁰ Peña 1996 (sa starijom literaturom).

hramova na istočnoj strani hodočasničkog svetišta Sv. Simeona Stolpnika (Qalaat Semaan), bazilika A u Resafi (R'safah), crkva Sv. Pavla i Mojsija u Dar Kiti (Dar Qita), kao i ona u Kasr Seriju (Qasr Serīj). Vreme njihovog nastanka, sa relativnim stepenom pouzdanosti, uglavnom je vezano za period od početka V do prvih decenija VI veka.³⁸¹ Još je manje podataka o hronologiji građevina u provincijama na teritoriji današnje jugoistočne Turske.³⁸² Pažnju, međutim, privlači činjenica da je znatno dalje na zapadu, na istovetan način bio organizovan oltarski prostor istočne crkve Bogorodičinog pokloničkog središta u Efesu, dovršenog već do 400. godine (sl.64).³⁸³ U novijoj istoriografiji se sa puno razložnih argumenata znatno bliže moglo prići stvarnim podsticajima koji su doveli do pojave ovog tipa crkvene građevine. Njihov umnogome uniformni sklop sagledan je kao praktični odjek sadržaja *Constitutiones Apostolorum*, zbirke kanonskih pravila čija je redakcija dovršena najkasnije krajem IV veka, najverovatnije u samoj Antiohiji. Tokom narednog stoleća spis je postao okosnica religioznosti i liturgijskog obreda na tlu celokupne antiohijske patrijaršije i po dogmatskim načelima njoj bliskih oblasti, kao i na mestima na kojima je živela brojna sirijska dijaspora.³⁸⁴ Imajući iza sebe autoritet dva najslavnija antiohijska hrišćanina, Sv. Petra kao prvog gradskog episkopa, i Sv. Pavla, neumornog misionara i tumača vere, *Constitutiones Apostolorum* širio se uporedo sa harizmatikom delatnošću Sv. Jovana Zlatoustog.³⁸⁵ Značajne delove kanona predstavljali su ne samo iscrpni opisi pojedinačnih bogoslužbenih radnji, hijerarhije vernika prema polu i uzrastu, načina proslavljanja praznika ili borbe protiv jeresi, već i detaljna uputstva o izgledu i prostornom rasporedu bazilike. Njena dužina morala je biti dvostruko veća od širine, a njen oltarski deo organizovan u vidu središnjeg polukružnog prostora flankiranog đakonikom/sakristijom na severnoj strani, i odajom za relikvije na južnoj.³⁸⁶ Novi, nedavni krug arheoloških istraživanja rezultirao je konstatacijom da su navedeni spomenici srodni episkopskom središtu Dokleje zapravo predstavljali proizvod već uvrežene i postepeno razgranavane liturgijske i graditeljske prakse. Svoje inicijalno ishodište ona je imala u još starijem stratumu svetišta u ruralnoj okolini Antiohije, dosledno organizovanih prema regulama kanona, i sa svim posebnim obeležjima koja su prepoznata i u ostacima bazilike A. Crkve u Mšabahu (Mshabbak), Babiski (Babisqā) i Behju (Behyô), s kraja IV i početka V stoleća, podignute su kao srazmerno mala zdanja, ali su u sva tri pouzdano identifikovani atrijumi na južnoj strani, prostorije južno od apside u kojima su *pronađeni* mali kameni relikvijari i, konačno, po dva portala u masama južnih zidova ovih crkava (sl. 65). Njihova funkcija stajala je u najneposrednijoj vezi sa praznicima prilikom kojih je vernicima iz atrijuma bio dopušten ulaz u odaju sa relikvijama.³⁸⁷ Na potpuno identičnim pozicijama ostatke dva portala je pronašao i kao "blocked entrance" označio i Dž. Munro.³⁸⁸ Podrazumeva se da ove građevine nisu bile neposredan uzor ranohrišćanskom središtu Dokleje, ali je u istoj meri izvesno da je njihova celokupna struktura u svedenim razmerama podražavala neuporedivo monumentalnije ali daleko slabije očuvane ili samo po izvorima poznate

³⁸¹ Krautheimer 1986⁴; Oates 1962: 78-89.

³⁸² Hill 1996.

³⁸³ Krautheimer 1986⁴: 107.

³⁸⁴ Fiensy 1982: 293-302; Peña 1996: 64-65; Maxwell 2006.

³⁸⁵ Maxwell 2006.

³⁸⁶ Peña 1996: 64-65.

³⁸⁷ Yasin 2009: 168-169.

³⁸⁸ Munro et al. (1896) 2013: 24.

hramove u Antiohiji.³⁸⁹ Ono što bazilika A materijalno potvrđuje jeste to da je, kao i u Saloni, gradska crkvena organizacija bila ustrojena i na svom početku vođena od strane kolonije matično sirijskog stanovništva. Takođe je izvesno da je katedrala Dokleje isprva čuvala relikvije mučenika koje su u nju mogle biti dopremljene i iz barem jednog memorijalnog zdanja na hrišćanskoj nekropoli.³⁹⁰ S druge strane, okolnost da su engleski arheolozi vrata na južnoj strani bazilike A pronašli zatvorena, odsustvo tragova ozbiljnijeg rušenja koje bi proizvelo razaranje njene oltarske pregrade, činjenica da delovi mobilijara deluju kao ritualno devastirani i, konačno, izgradnja dva hrama na susednoj ali ipak drugoj lokaciji, sagledani kao zbir podataka ponešto bi mogli govoriti i o sudbini sirijskih hrišćana u Dokleji. Naime, od Teodosijevog vremena provincija je pripadala Istočnom carstvu. Nadomak njegove prestonice 451. godine održan je halkedonski sabor, čin obeležen dogmatskim raskolom konstantinopoljske patrijaršije sa istočnim crkvama, u kojem je antiohijska hrišćanska organizacija zapravo postala najveći gubitnik, definitivno bivajući primorana da primat na Istoku prepusti verskim dostojanstvenicima Aleksandrije.³⁹¹ *Constitutiones Apostolorum* na koji se od strane Rima i Konstantinopolja i inače gledalo sa promenljivim, često krajnje rezervisanim stavom, ishodom halkedonskog sabora nemerljivo je izgubio na težini, da bi potkraj stoleća dekretom pape Gelasija i zvanično bio proglašen apokrifnim spisom.³⁹² Budući da su odnosi crkava mogli da proizvedu situacije slične onoj koju je u Ulpijani opisao Prokopije, nije nemoguće da je posle 451. godine došlo do određenog raskola unutar hrišćanske zajednice Dokleje. To je za posledicu moglo da ima ne samo ograničeno oštećenje katedrale, već i početak gašenja uspomene na mučenike čije su mošti do tada bile čuvane u njoj. Ovo se moglo dogoditi tim pre što je Dokleja i davno pre 313. godine bila izrazito kosmopolitska sredina. Stoga nije isključeno ni to da su pojedini kultovi proslavljani u gradu zapravo bili importovani od strane sirijske dijaspore. Jer, arhitektura bazilike A, zajedno sa do danas očuvanom tradicijom, jednako upućuje i na mogućnost da je sirijski stratum hrišćanstva do grada mogao dospeti i posrednim putem. Sasvim u skladu sa navodima u Porfirogenitovom spisu, taj put vodi u Rim, u kojem je tokom nekoliko decenija nakon 313. postojalo veoma slično svetište. Imalo je srazmerno male dimenzije i nije dugo trajalo, ali mu je značaj od prvog trenutka bio obrnuto srazmeran veličini. Reč je o pomalo zaboravljenoj Konstantinovoj zadužbini podignutoj izvan gradskih zidina, prvoj crkvi nastaloj na mestu stradanja apostola Pavla (sl. 66).

Koliko god rečit, govor arhitekture neretko zna da formalnim sličnostima s jedne strane, i naizgled zanemarivim a zapravo krucijalnim razlikama sa druge, zavede istraživače u nesigurne predele ishitrenog zaključivanja o neposrednoj povezanosti pojedinih spomenika. Stoga se najpre treba zapitati o razlozima koji bi mogli govoriti protiv ideje o najstarijem rimskom hramu Sv. Pavla kao uzoru bazilici A u Dokleji. Na prvi pogled, kao da ih nije teško naći: zbog svoje veličine, nesrazmerno male spram narastajuće popularnosti kulta svetitelja, Konstantinova crkva postojala je samo nekoliko decenija. Počev od 383/384.g. bila je inkorporirana u gigantski kompleks novog svetišta poznatog pod imenom "bazilika tri cara", koje je osvećeno 390/391. godine a dovršeno u doba

³⁸⁹ Mayer – Allen 2012.

³⁹⁰ Енчев 2010: 389-393.

³⁹¹ Casiday – Norris 2007; Shepardson 2009: 455-466; Price – Whitby 2011.

³⁹² Za papu Gelasija, Collins 2009 (sa starijom literaturom).

Honorijeve vladavine (395-423).³⁹³ Nasuprot tome stoji niz po karakteru raznovrsnih podataka koji ukazuju na realnu mogućnost da je izvorišta arhitektonskih svojstava bazilike A ipak moguće tražiti u Rimu. Sa izuzetkom ukupnih dimenzija i pozicije atrijuma, osnove i struktura istočnog dela crkava gotovo su identične. Među brojnim hrišćanskim zajednicama koje su u gradu živele u promenljivim odnosima, jednu od najuticajnijih činili su sirijski hrišćani ili oni čijim se precima apostol Pavle obraćao,³⁹⁴ a o njihovom prisustvu svedoče još dve sačuvane bazilike, Sv. Jovana na Porta Latina i Sv. Simferose.³⁹⁵ Uz to, po okončanju velikog graditeljskog poduhvata kompleks je postao cilj mnogobrojnih hodočasnika sa Istoka. Njihov itinerer načelno nije podrazumevao posetu isključivo jednom hramu svetitelja, već kretanje po tragovima i svetilištima koji su za njim i njegovim saborcima za veru ostali u određenom regionu.³⁹⁶ Dokleja je spadala u te okvire ne samo po srazmerno nevelikoj udaljenosti od Rima,³⁹⁷ već i po obrisima tradicije koja je sezala sve do vremena Pavlovog delovanja i poznatog mesta u njegovoj *Poslanici Rimljanima* (Rim. 15, 19), u kojoj je navedeno da je apostol božiju reč proneo "od Jerusalima...do Ilirika". Ne malo redova napisano je povodom ovog iskaza, od razmatranja celokupnog koncepta Pavlove misionarske delatnosti, prema kojem bi "Ilirik" trebalo tumačiti na drevni grčki način, kao svojevrsni kraj, ovaj put hrišćanskog, sveta,³⁹⁸ do pokušaja da se geografski bliže odredi teritorija Pavlovog poimanja "Ilirika". Identifikovana je kao *Illyria Graeca*, kasnija provincija *Epirus Nova* (Novi Epir), u koju je apostol stigao iz Nikopolja, a čiji se centar nalazio u Durahijumu.³⁹⁹ Postoje stoga srazmerno pouzdane istorijske osnove koje govore u prilog tome da je Sv. Pavle u jednom trenutku propovedao hrišćanstvo na onom prostoru koji je vekovima ranije živeo kao kulturno jedinstvena celina sa Doklejom. Međutim, još uvek je nemoguće pouzdanije govoriti o intenzitetu i kontinuitetu lokalnog odjeka njegove delatnosti, niti se upuštati u spekulacije o njenom neposrednom pretrajavanju materijalizovanom u arhitekturi, odnosno u liturgijskom obredu bazilike A. Ali nikako se ne sme prevideti ni činjenica da je na prostoru oko Dokleje do danas ostao intenzivno rasprostranjen kult Sv. Tekle. Jedini put kojim je u ove krajeve mogao doći bio je sa udaljenijeg ili bližeg Istoka, i to izvesno u ranom razdoblju širenja hrišćanstva, a oni koji su poznavali legendu o Sv. Tekli morali su znati, pa samim tim i posebno poštovati, i apostola Pavla.

Kontroverzna do mere da ju je Katolička crkva 1969. godine izuzela iz oficijelnog kora svetitelja, Sv. Tekla je bila više ime no stvarna ličnost, predstavljajući svojevrsnu paradigmu žene i njene asketske pozicije koju je u dugom procesu konstituisanja institucija i sveukupnog profila vere tek trebalo ustanoviti. Odluka Vatikana verovatno bi bila doneta i mnogo ranije da podaci o njenom životu i čudima nisu poticali iz više nego popularnog

³⁹³ Brandenburg 2004: 103, 114-130; Eastman 2011: 24-29.

³⁹⁴ Brent 1995; Barrett 2003; Burke – Rosner 2011.

³⁹⁵ Krautheimer 1936: 485-495. Ostaje nejasno iz kog razloga su engleski istraživači i P. Stikoti uvidali sličnost između bazilike A i crkve Sv. Klimenta u Rimu, budući da ova potonja u najranijoj fazi nije imala bočne prostorije uz apsidu; za crkvu Sv. Klimenta u Rimu, Barclay Lloyd 1986: 197-223; Brandenburg 2004: 142-152.

³⁹⁶ Brandenburg 2004: 114-130; za hodočašća najstarijem Pavlovom svetilištu u Rimu, Dietz 2005: 119; Eastman 2011: 24-29.

³⁹⁷ Za uticaj Rima u Prevalisu i susednim oblastima, Николајевић 1971: 277-292; Bratož 1993, 509-527.

³⁹⁸ Knox 1964: 1-11.

³⁹⁹ Osborne 1965: 59-65; De Witt Burton 2004: xxvi.

korpusa *Dela Apostolskih*, u kojima se Tekla na sceni hrišćanskog sveta prvi put pojavila najneposrednije povezana upravo sa Pavlovim delovanjem. To je ključno doprinelo intenzivnom širenju njenog kulta.

U čemu su bile sadržane posebnosti svetiteljke? Prema najstarijim hagiografskim spisima, nastalim tokom II veka, koji su do V stoleća imali barem tri naknadne i razrađene redakcije, Tekla je bila izdanak plemićke porodice iz Ikonijuma, grada koji se našao na putu jednog od Pavlovih misionarskih pohoda. Oduševljena njegovim rečima, prevashodno onim vezanim za žensku čistotu i neoskrnavljenost, pridružila se apostolu, u događajima koji su usledili dokazujući svoju bogomizabranu prirodu. Čudesnom pojavom oluje spasla se spaljivanja na lomači, u pisidijskoj Antiohiji odbila je nasrtaje lokalnog velikaša, a potom je, uz pomoć lavica odnosno *ženki zveri*, izbegla smrt u areni, prethodno krštavajući samu sebe. Iz ovog narativnog jezgra razvile su se kasnije verzije legende, prema kojima se Tekla u jednom trenutku rastala od Sv. Pavla, i posle mnogih avantura zaustavila u Seleukiji. Tamo je, prebivajući na steni, krštavala i čudotvorenjima isceljivala žene okolne zajednice. Kulminativni čin Teklinog svetiteljstva dogodio se upravo na tom mestu: odbijajući još jedan muški nasrtaj, Tekla je odlučila da skoči u stenu koja se u tom trenutku otvorila, i iz koje je netom potekao čudotvorni izvor.⁴⁰⁰

Iako u kanonskom smislu ovakvom sudbinom nikada nije dosegla venac mučeništva, Teklina čistota, odlučnost i u žitijima eksplicitno navedena sličnost sa sudbinom Sv. Stefana Prvomučenika, takođe postradalog od kamena, u razbuktaloj religioznoj imaginaciji ranog hrišćanstva postali su jedan od uzora života i ponašanja po najstrožijim regulama prvih poklonika vere. Od Sirije i Male Azije kult se strelovito širio prema Aleksandriji, odatle u Milano i Rim u koji je, *budući da nikada nije umrla*, po tamošnjoj redakciji žitija Sv. Tekla dospela krećući se podzemnim putevima, da bi se ponovo susrela sa Sv. Pavlom. Tako je, prema aksiomima hagiografije, trenutno bila konstruisana i simbiotička veza između Sv. Tekle kao univerzalno poštovane svetiteljke i nebrojenog niza lokalnih gradskih mučenika. Bez obzira na nepostojanje njenih relikvija, njeno "prisustvo" u gradu kako rimskim tako i hrišćanskim stradalnicima svake druge sredine u kojoj je bila proslavljana, davalo je poseban kredibilitet. Kao i u slučaju apostolskog kulta na tlu Prevalisa, ni kult svetiteljke ne može se pratiti bez arheoloških istraživanja lokaliteta poput "Ćeranine Glavice" u blizini Danilovgrada, gde se po predanju nalazila najstarija crkva koja joj je u tom kraju bila posvećena, ili manastira Ćelija Piperska (sl.67), čije sakralno središte čine stena i izvor, dva ključna hijerotopska simbola osobenog Teklinog stradanja.⁴⁰¹ Posredno pretrajale konture *zajedničkog* poštovanja svetiteljskog para razložna su osnova pretpostavci da su na teritoriju Dokleje njihovi kultovi bili preneti, ili na njoj podsticani, i iz Rima. Jer, putevi svetitelja istovremeno su se pružali i unutar i izvan koordinata realnog vremena i prostora, stalno bivajući reaktivirani usmenim predanjem i pisanom rečju. Slikovit primer načina njihovog konstituisanja i recepcije u okvirima Prevalisu bliskih oblasti analizirao je Rajko Bratož. Naime, početkom XII veka papa

⁴⁰⁰ Hayne1994: 209-218; Davis 2001.

⁴⁰¹ Za kult Sv. Tekle na ovom prostoru, Жиречек 1959: 489; za principe konstruisanja hrišćanskog sakralnog mesta, Lidov 2006: 32-58.

Gelasije II zabeležio je legendu o *antiohijskom* episkopu Erazmu, koga je za Dioklecijanove vlasti anđeo spasao pogubljenja, naloživši mu da misiju pokrštavanja nastavi u Rimu. Na čudotvoran način prelat, budući svetitelj, prema različitim verzijama žitija pojavio se najpre u Sirmijumu, potom na ostrvu Kuratijumu (Krk), a konačno se zaustavio u Durahijumu,⁴⁰² u sredini čije je stanovništvo živelo u slojevima one tradicije i onog duhovnog potencijala čije je postojanje bilo spremno da očuva uspomenu na *upravo njegovu* svetiteljsku prirodu. Ne treba sumnjati da je taj potencijal stajao u bliskoj vezi sa Erazmovim poreklom.

Uz legendu o Sv. Tekli, Pavlovo kretanje za sobom je gotovo redovno ostavljalo pojavu jedne još uvek nedovoljno razjašnjene institucije u okviru rane crkve – zvanje i funkciju đakonise, onu titulu koju je nosila i Auzonija, ličnost zabeležena u votivnom natpisu koji su engleski arheolozi pronašli na prostoru bazilike B i krstoobraznog hrama u Dokleji (sl. 68).⁴⁰³ Podatak da je greda sa natpisom imala dužinu oko 2,30m, doveden u vezu sa osnovom, odnosno sa dimenzijama obe građevine, za sada ne pruža pouzdanije indicije u prilog prvobitnom mestu na kojem je stajala.⁴⁰⁴ Znatno veću nepoznanicu, međutim, predstavlja sam istorijat ovog crkvenog "reda", kao i sve promene koje su se unutar njega zbivale u okvirima mnoštva crkvenih organizacija Rima i Istoka. To dodatno otežava razmatranje pitanja hronologije i karaktera Auzonijinog delovanja u Dokleji, osobito ako se u vidu ima okolnost da je titula u praksi podrazumevala niz delatosti, od liturgijskih preko karitativnih do izrazito ekonomskih, vezanih pritom kako za crkvenu organizaciju pojedinog središta tako i za manastire u gradovima ili izvan njihovih bedema.⁴⁰⁵ Posrednim putem, koji pouzdanijim čine komparativni primeri, ponešto se ipak može pretpostaviti. Naime, spominjanje Auzonijinih sinova u natpisu pokazatelj je da je ona pristupila redu posle smrti supruga, budući da su đakonise teorijski, po pravilu bile birane iz reda devica ili udovica. Kao žena sa potomstvom, ona nije mogla učestvovati u obavljanju bilo kakvih bogoslužbenih obreda, što opseg njenih aktivnosti sužava na polje milosrdne delatnosti ispomaganja onemoćalih i podučavanja mladih svakodnevnom ponašanju primerenom pravim hrišćanima. Donekle sličan status imala je, kako izgleda, i ženska osoba sahranjena krajem IV ili početkom V veka u bazilici *extra muros* u Filipima, jednom od najpoznatijih centara Pavlovih propovedi. Reč je o đakonisi Agati, čiji su zemni ostaci bili položeni u grobnicu zajedno sa telom njenog muža, koji je za života imao prominentno zvanje činovnika gradske riznice.⁴⁰⁶ Implikacije ovog nalaza predstavljaju instruktivan primer lokalnih običaja. Od oblasti do oblasti oni su se sučeljavali sa pokušajima ustanovljenja unifikovanih crkvenih kanona, poput onog koji je krajem IV stoleća inicirao papa Damasus, nastojeći da objedini sve hrišćanske komune u Rimu, ili Gelasijeve enciklike iz 494, proklamovane sa ciljem da iz obreda Evharistije isključi bilo kakvo učešće žena.⁴⁰⁷ Na osnovu situacije u Filipima logično se može zaključiti da u tom gradu naizgled opšteprihvaćena praksa prilikom izbora đakonise nije bila primenjivana,

⁴⁰² Bratož 1993: 517-518.

⁴⁰³ Munro et al. (1896) 2013: 43; Sanader 2014: 7-18.

⁴⁰⁴ Николајевић 1981: 9-14, uvodi mogućnost da je greda bila naknadno doneta sa neke druge lokacije.

⁴⁰⁵ Karras 2004:272-316; Madigan – Osiek 2011.

⁴⁰⁶ Abrahamsen 1987: 17-30.

⁴⁰⁶ Abrahamsen 1987: 17-30.

⁴⁰⁷ Collins 2009: 51-77.

budući da je Agata zvanje očigledno imala još dok je bila u braku. U konkretnom slučaju, hipotetički ali ne bez argumenata, ovo je objašnjeno običajem kojim je žensko sveštenstvo načelno, a u Filipima najranije do kraja V veka, baštinilo visoki hijerarhijski rang u proslavljanju antičkih kultova u hramovima Dijane i Izide, ili preciznije, mogućnošću da je pozicija žene u ranoj crkvi u raznim vidovima konceptualno bila nasleđena iz njene tradicionalne uloge u društvu politeističke religioznosti.⁴⁰⁸ Iako bi se na ovom mestu moglo posegnuti za podsećanjem na to da je postojanje Dijaninog svetišta jedna od malog broja potvrđenih činjenica o rimskoj Doki, ⁴⁰⁹ za sada ipak nema dovoljno argumenata koji bi navodili na neposredno povezivanje dve sredine, mada se obrisi sličnih pojava, proisteklih iz tradicije delovanja apostola Pavla, ne smeju ni odbaciti, jer Auzonija nije morala biti prva đakonisa u gradu. Izvesno je da je bila ktitor hrišćanskog zdanja, inicijator poduhvata koji je iziskivao odgovarajuća materijalna sredstva, pa je i pored nepostojanja naznaka u tom pravcu sasvim moguće da je i ona, poput Agate, bila supruga nekog od predstavnika gradske vlasti. No, važnijim se čini nešto drugo, što očigledno proizlazi iz teksta natpisa. Zdanje je, naime, nastalo kao zaveštanje (*pro voto*) njoj i njenim sinovima, ili, tačnije rečeno, kao porodična zadužbina podignuta na ličnom posedu. Teorijski, posed se mogao prostirati na nekom od gusto naseljenih prigradskih prostora na kojima su otkriveni tragovi vila sa crkvama,⁴¹⁰ ali to se za sada ne može ni dokazati ni odbaciti. Ono što je načelno pouzdano potvrđeno kako izvorima tako i arheološkim nalazima, jeste činjenica da su stambeni objekti u gradovima širom Mediterana ubrzo posle 313. i zvanično počeli da bivaju masovno hristijanizovani. Drugim rečima, gradske vile ostale su ambijenti svakodnevnog života, ali i učestalog i sasvim otvorenog iskazivanja privatne pobožnosti hrišćana, a osobito članica porodice. To je za jedan od ishoda imalo izgradnju novih ili adaptaciju starijih delova kompleksa u svrhu ženske molitve. Među brojnim primerima situacija poput one u Efesu, gde su u kasnom IV veku jednu trećinu hrišćanskih objekata činile kuće koje su istovremeno imale i stambenu i ekonomsku i religioznu namenu,⁴¹¹ ženska pobožnost iskazivana u kamernom ambijentu najupečatljivije je ostala ilustrovana podacima o bogatim sestrama-udovicama Marceli i Albini, čiji je posed na Aventinu bio mesto na kojem je gostoprimstvo uživao mladi Jevsevije Sofronije Jeronimus (Sv. Jeronim). U Konstantinopolju, đakonisa plave krvi po imenu Olimpija svoj *oikos* sa južne strane Sv. Sofije pretvorila je u neku vrstu manastirske zajednice, ili pre asketske komune, smestivši pod njeno okrilje najširi krug porodice sa svom posluguom.⁴¹² Eruptivno širenje popularnosti najrigoroznijih verskih normi ponašanja u krugovima preobraćene elite, uporedo sa umnožavanjem zvaničnih monaških obitelji, počev od IV veka dalo je posebno jak impuls činu personalnog obraćanja Bogu, koji se, s obzirom na prethodni život u politeističkoj religioznosti ili u ulozi majke, nije mogao ograničiti samo na manastir. Najvećem delu ženske populacije sa vrha društvene hijerarhije izdvojeni prostor u kući tako je zamenio monašku ćeliju, uvodeći u rimski koncept doma kao izvorišta vaspitanja i vrlina jednu u osnovi tradicionalnu ali značajno transformisanu dimenziju, u kojoj je žena ponovo bila njegovo središte. Iz takve duhovne klime i ličnog podsticaja proizišao je i Auzonijin

⁴⁰⁸ Abrahamsen 1987:17-30; Shepard Kraemer 1992.

⁴⁰⁹ Sticotti (1913) 1999: 85-98.

⁴¹⁰ Jovanović 2014.

⁴¹¹ Bowes 2008: 104.

⁴¹² Bowes 2008: 80 (za posed Marcele i Albine), 105,113 (za Olimpijinu kuću).

pobožni čin, koji je u fizičkom smislu podrazumevao ili privatnu crkvu izvan bedema ili "pravu" hrišćansku kuću sa jasno izdvojenom odajom koja bi se, za to vreme još uvek uslovno, mogla nazvati kapelom. To što je Auzonija zadužbinu ostavila na staranje sinovima, sasvim nalik Olimpiji koja je svoje mlađe sestre takođe posvetila u đakonise,⁴¹³ garantovalo je ne samo zadržavanje poseda u porodičnom krugu već i pouzdanje da će i posle njene smrti kompleks nastaviti da živi po istinskim verskim regulama. Na taj način antički grad je u svojoj unutrašnjoj, mentalnoj strukturi, prerastao u hrišćanski.

Podignuta na ostacima starijih graditeljskih struktura i najverovatnijeg prvog sastajališta hrišćana Dokleje, bazilika B, unutar čijeg je središnjeg dela kasnije sagrađena krstoobrazna crkva, sa arheološkog aspekta ostala je najzagonetnije zdanje u okviru celokupnog gradskog sakralnog kompleksa (sl.69). Usredsređeni na bolje očuvane tragove mlađeg hrama, engleski arheolozi pogrešno su protumačili njenu relativnu hronologiju, što je prospekcijom ispravio već P. Stikoti. Tokom revizionih iskopavanja temeljne zone konstatovano je da je građevina, približnih dimenzija 18,5m x 11,5m, imala trobrodnu osnovu sa polukružnom apsidom na istočnoj strani i narteks sa dve bočne pravougaone odaje na zapadnoj. Nedovoljno je podataka sačuvano da bi se iole preciznije odredila stratigrafija sedam grobova pronađenih u unutrašnjosti bazilike i neposredno uz njenu apsidu. Jedan od grobova nalazio se u severnom aneksu, dok je u drugom, ispred južnog temeljnog zida istog odeljenja, bio sačuvan komad tkanine protkane zlatom, pokazatelj da se tu nalazilo mesto ukopa nekog civilnog ili crkvenog dostojanstvenika. Kvantitativno neveliki repertoar kamene plastike otkrivene tokom ponovnih istraživanja, sagledan sa stanovišta stila proizveo je uverenje da je reč o "провинцијалним решењима скоро канонизираних елемената ранохришћанске декорације уопште, а аналогіје...упућују на споменике Илирика и Далмације". Na osnovu toga je zaključeno da "све паралеле које из овог подручја могу бити поменуће упућују на средину VI столећа" kao vreme nastanka bazilike B.⁴¹⁴ Iako se ovakvom datovanju na prvi pogled malo šta može prigovoriti, osobito s obzirom na činjenicu da je reč o tipu crkve koji je u Justinijanovo doba uistinu bio rasprostranjen širom centralnog i južnog Balkana, odmah treba dodati da je stil, osobito kada je u pitanju kameni ukras, prilično varljiv istraživačev saveznik. Često se, naime, može prevideti da su danas nespoznatljive okolnosti tada određivale angažovanje i kvalitet rada određenih grupa klesara. Njih je u Dokleji i njenoj okolini izvesno moralo biti više. Znatno je važnije to što se hram po prostornom konceptu praktično identičan bazilici B očuvao u njenoj neposrednoj blizini. Na nešto manje od 3km severozapadno od grada nalazi se selo Doljani, sa izuzetno važnim kompleksom crkava koje su činile jednu od najvažnijih tačaka u gustoj mreži sakralne topografije areala jedne od dve prestonice Prevalisa.

Iako je u nauci poznat još od poslednjih decenija XIX veka, iako predstavlja ne samo najbolje očuvan već i najreperezentativniji danas poznati arhitektonski sklop na tlu celokupne provincije, lokalitet "Crkvine" u Doljanima ostao je samo najpovršnije arheološki analiziran (sl.70). To je presudno doprinelo njegovom vrlo sporadičnom pojavljivanju na karti kasnoantičkih spomenika Balkana, i još malobrojnijim nastojanjima da se niz kompleksnih pitanja koja otvara uvid u pojedina njegova svojstva protumači u širim

⁴¹³ Bowes 2008: 113.

⁴¹⁴ Николајевић-Стојковић 1957: 69; Koprivica 2013(2014) (sa starijom literaturom).

okvirima konstituisanja i viševjekovnog trajanja hrišćanskog kulturnog mesta. Ono je, sudeći upravo po tim svojstvima, spadalo u red svetilišta posebno poštovanih i izvan granica gradskog agera. U retkim prilikama historiografija je poglavito bila okrenuta deskripciji i pokušaju objašnjenja parcijalnih problema arheologije, istorije umetnosti ili istorije samog kompleksa, i to isključivo na osnovu onoga do čega se od sredine prošlog stoleća moglo doći prospekcijom terena i uvidom u više nego skromnu zbirku istorijskih izvora. Stoga je izostao napor da se identifikovane crkve podrobnije razmotre i pojedinačno, ali i kao graditeljski simboli jedne jedinstvene sakralne celine.⁴¹⁵ U odstustvu detaljnijih rezultata arheoloških iskopavanja mnoge od nedoumica ostaju aktualne i posle ove knjige. Međutim, ako se lokalitet sagleda iz navedene, ponešto drugačije perspektive, njegov profil, obeležja i potencijalna izvorišta ideja iz kojih je nastao deluju znatno jasnije.

Prema sačuvanim ostacima, kompleks u Doljanima sačinjavala su dva hrama podignuta na neznatnoj međusobnoj udaljenosti Severno zdanje sagrađeno je u vidu trobrodne bazilike, čiji se naos završava polukružnom apsidom, dok se na zapadnoj strani nalazi narteks sa dve pravougaone bočne odaje, po dužini izvedene paralelno sa podužnom osom građevine (sl.71). U unutrašnjosti naosa ostali su jasno raspoznatljivi tragovi pružanja zidanih stubaca ili pre, jakih stubova kojima je ovaj prostor bio podeljen, a koji su nosili gornju konstrukciju. Srazmerno pouzdano mogao je biti određen i raspored ulaza, glavnog u zapadnom zidu, tri prolaza koji su iz narteksa vodili u centralni i bočne brodove, kao i različito konstruisanih pristupa u anekse: u severni se ulazilo kroz prolaz širine odgovarajuće onima na bočnim stranama istočnog zida priprate, dok je južni činio uski otvor između zapadnog zida narteksa i južnog zida naosa koji je na tom mestu bio duži u odnosu na odgovarajući severni. Oba odeljenja na bočnim krajevima narteksa, bez obzira na njihove male dimenzije, bila su koncipirana na osoben način, tako što se ispred svakog od njihovih glavnih delova nalazio po jedan predprostor, obrazovan pravcem pružanja dodatno podignutih zidova. U središte severnog moglo se ući tek nakon prolaska kroz uski koridor, dok je južni bio potpuno vidljiv i dostupan iz male prostorije približno kvadratne osnove. Sa spoljašnje strane severni aneks završavao se užim, ali jasno uočljivim pravougaonim ispustom, dok je južni na odgovarajućem mestu imao prostor istovetnog oblika izveden u masi istočnog zida.

Iako je u arheološkom izveštaju izrečena pretpostavka da su oba objekta podignuta istovremeno⁴¹⁶ zapravo iskaz koji sugeriše da stvarnih iskopavanja ni u jednoj od crkava nije bilo u potrebnoj meri, perimetar zidova bazilike očuvanih u nivou tla omogućio je da se dođe i do podataka o njenim dimenzijama. Od ulaza u narteks do temena apside dužina joj je 25m, mere u naosu bez apside su 16x16m, severni aneks dugačak je oko 7m, a širok 3m, dok je južni za 3m duži, sa širinom istovetnom onom u glavnom delu naspramne odaje.⁴¹⁷ Drugim rečima, odnos 1:1 učinio je da središnji deo bazilike poprimi karakterističnu kvadratnu formu,⁴¹⁸ što je u spoju sa jednom apsidom širine glavnog broda već samo po sebi svojstvo vredno pažnje. Drugu osobenost bazilike u Doljanima predstavlja situacija u severnom aneksu, u čijem je glavnom prostoru tokom kampanje otkriven veliki

⁴¹⁵ Борозан 2000: 199-224; Богосављевић 2001; Коран 2009b: 1-8;

⁴¹⁶ Стричевић 1961: 281.

⁴¹⁷ Богосављевић 2001: 23-25.

⁴¹⁸ Спремо-Петровић 1971: 18-19.

mramorni sarkofag postavljen na prethodno pripremljeno mesto ispod nivoa tla, odnosno u potpunosti ukopan u zemlju (sl. 72).⁴¹⁹

Svega nekoliko metara jugozapadno od bazilike u donjim zonama ostala je očuvana građevina čiji je naos prema tipološkoj klasifikaciji definisan kao trikonhos, sa polukružnim bočnim prostorima i apsidom praktično jednakih dimenzija, potpuno otvorenim prema središtu zdanja, i dve manje niše istovetnog oblika usečene u zidne mase sa obe strane ulaza (sl. 73). Prema ustanovljenom odnosu mera prečnika konhi i ravnih zidova razložno je konstatovano da "средњи део цркве...у основи образује октогон неједнаких страна", ali i to da su u superstrukturi "целину...чинила четири полукружна волумена са калотом на врху", s tim što je zapadni volumen bio prilagođen postojanju narteksa, a istočni naglašen neznatno većom širinom apside.⁴²⁰ Zapadno od naosa nalazi se poprečno projektovan narteks, čiji je središnji deo stupcima podeljen na tri traveja tako da je njihova širina gotovo u potpunosti izvedena u odnosu 1:2:1. Bočni kompartimenti narteksa otvoreni su ka dve prostorije kvadratne osnove: u severnoj se i danas nalazi krstoobrazna piscina obrazovana neposredno ispred isturene polukružne apside na severnom zidu, dok je južna najverovatnije imala funkciju đakonikona. Dimenzije naosa su 12x12m, dok ukupna dužina sa narteksom iznosi nešto više od 18m.

Posebnu pažnju privlače nalazi koji nagoveštavaju nekadašnju funkcionalnu podelu i izgled enterijera naosa, kao i očuvani prvobitni graditeljski *opus*. "Под је био покривен великим правоугаоним плочама, постављеним на подлогу од малтера. Испред југоисточне стране октогона...откривен је део ивице беме, која је за степеник била виша од пода. У источној конхи очувао се део зидане конструкције, која је можда остатак субселијума. Зидови су били у доњем делу обложени мраморним плочама. Горња зона је могла да буде покривена мозаиком, судећи по неколико нађених фрагмената." Sa druge strane, za razliku od nešto tanjih zidova bazilike izvedenih isključivo u kamenu, ovde su "зидови...грађени у наизменичним слојевима камена и четири или пет редова опеке, између којих су били дебели слојеви малтера."⁴²¹ Iako su uzorno ozidane fasade bile pokrivene malternom oplatom, o konstruktivnim i simboličkim znanjima graditelja svedoče još dve pojedinosti: uz platna zidova kojima su bočne konhe bile povezane sa istočnom, odnosno na statički najosetljivijim mestima, ostali su prizemni delovi masivnih ojačanja kojima je bila obezbeđena stabilnost njene superstrukture. Garant stabilnosti predstavljao je i niz tesanika postavljenih uspravno, odnosno radijalno samo na jednom mestu, u najnižoj zoni spoljašnjeg zidnog platna temena apside (sl. 74). To je nesumnjivo bio odraz nastojanja da se obeleži središnja tačka svetosti, mesto odakle je ona neprekidno, liturgijskim obredom, najintenzivnije isijavala u okolni ambijent.⁴²² O poštovanju koje je ispoljavano prema kultnom središtu u Doljanima govori i okolnost da je u nekoj narednoj graditeljskoj fazi ispred hrama podignut atrijum sa tremovima kroz čije se središnje otvore prolazilo, dok su bočni bili pregrađeni parapetnim pločama.⁴²³ Veliki broj grobova otkrivenih unutar trikonhosa i zapadnog odnosno južnog dela bazilike, kao i na južnim i

⁴¹⁹ Стричевић 1961: 281; Богосављевић 2001: 25.

⁴²⁰ Кораћ 2009:3.

⁴²¹ Кораћ 2009: 4.

⁴²² Jensen 2000: 42-44 (sa izvorima i starijom literaturom), gde se posebno naglašava značaj čina krštenja kao prosvetljenja božanskim zracima; Lozanova-Stantcheva 2014: 163-180.

⁴²³ Кораћ 2009: 4-5.

istočnim površinama kompleksa, takođe svedoči o dugom kontinuitetu njegovog trajanja: grobovi u crkvama pripisani su novijem vremenu dok je u skupini drugih prepoznata nekropola zasnovana u ranosrednjovekovnom razdoblju.⁴²⁴

Direkcija putem koje se pri sadašnjem stepenu proučenosti kompleks u Doljanima makar delimično može dalje analizirati i time postaviti u manje-više jasne koordinate nastanka i trajanja kasnoantičkog hrišćanskog svetišta, na prvom koraku određena je pojedinačnim obeležjima njegovih činilaca. Pri tome se, što je u odsustvu preciznih arheoloških podataka najteže, ni u jednom trenutku ne sme prevideti činjenica da je u pitanju jedna jedinstvena sakralna celina. Tokom vremena, kako to najupečatljivije pokazuje prizidani atrijum, ona je bila podvrgavana različitim promenama unutar vlastitog mikroprostora. Takođe, jednaka pažnja mora se posvetiti i naizgled uobičajenim, za stariju historiografiju gotovo sporednim, pojedinostima, poput one da je u severnoj odaji narteksa ispod zemlje stajao monumentalni sarkofag. Drugim rečima, do pre oko deceniju i po konstatacija da je to bila "просторија намењена сахрањивању"⁴²⁵ sasvim je zadovoljavala istraživačku radoznalost. Danas, međutim, posle tri velike studije posvećene načinima sahranjivanja i funkcijama bočnih aneksa ranohrišćanskih crkava,⁴²⁶ ona zahteva podrobnije obrazloženje, u meri u kojoj to omogućavaju raspoloživi podaci. Generalno govoreći, upravo su ti mali, u potpunosti ili delimično otkriveni, još uvek nepoznati ili zauvek izgubljeni materijalni tragovi, i u ovom i u svim sličnim slučajevima predstavljali presudni podsticaj stvaranju i izgledu fizički daleko većih organizama čiji su deo bili. U ciklično konstituisanom, kružnom poimanju vremena, i u prostoru nasleđenom iz politeističkog razdoblja, crkve nisu podizane da bi, donekle pojednostavljeno rečeno, "same po sebi" emanirale hrišćansku svetost. One su bile ostvarenja kojima je ta svetost, ustanovljena u hrišćanskoj "kripto-prošlosti", svaki put iznova postajala prisutna na sasvim određenim lokacijama u pojedinačnj sredini, dobijajući svoju monumentalnu materijalnu/vizuelnu afirmaciju čija su "umetnička" odličja sledila vlastitu praksu i uticaje bližih ili udaljenijih centara.⁴²⁷

Sagledana iz naznačene perspektive, upravo se pitanja uticaja i klasifikacije u Doljanima pojavljuju kao najdelikatnija, budući da je rezultatima proučavanja sprovedenih od strane navedenih istraživača⁴²⁸ celokupni korpus ranohrišćanske sakralne arhitekture, uporedo sa njenim od ranije poznatim programskim obeležjima, poprimio novi interpretativni horizont, prevashodno okrenut funkcionalnim svojstvima hramova i nesagledivo velikom zbiru tipskih ili improvizovanih struktura kojima su graditelji imali da odgovore tim zahtevima.⁴²⁹ Na taj način stara tipološka razvrstavanja građevina gotovo da su u potpunosti izgubila svoju i inače varljivu vrednost. Drugim rečima, crkva je, uz onaj najvažniji opšti, predstavljala i mesto obavljanja niza posebnih obreda, a i jedan i drugi su korene i vidove manifestovanja imali u lokalnoj tradiciji duboko ukorenjenoj i značajno različitoj od regije do regije, pa je i arhitektura svakog spomenika ponaosob zapravo činila

⁴²⁴ Богосављевић 2001: 19,25; Јанковић 2007: 125-126.

⁴²⁵ Кораћ 2009: 1.

⁴²⁶ Laskaris 2000; Mackie 2003; Mailis 2011.

⁴²⁷ Markus 1994: 257-271.

⁴²⁸ Uporediti u nap. 426, kao i Caraher 2003.

⁴²⁹ Mailis 2011: 116-147.

produkt nastajao u spoju sasvim osobenih načina ispoljavanja odgovarajućih potreba.⁴³⁰ Kao najrasprostranjenija vrsta zdanja, bazilika se naročito našla u središtu ovako postavljenih problema. Konkretnije govoreći, ako se za primer uzme ona u Doljanima, koja pri tom spada u najjednostavnija rešenja u okvirima tipa,⁴³¹ u pokušaju bližeg objašnjenja njenih svojstava u vidu moraju se imati dva međusobno isprepletana parametra, morfološki i funkcionalni. U ovom trenutku i u konkretnom slučaju, nemoguće je decidirano odgovoriti na nedoumice da li je među njima postojalo hronološko poklapanje, odnosno da li je severna odaja hrama od početka imala funerarnu namenu ili je tu funkciju dobila u nekom kasnijem trenutku, zašto se to dogodilo upravo na tom mestu, šta je dovelo do toga i, konačno, u kojoj je meri funkcija aneksa koji je nesumnjivo činio jedan od sakralnih fokusa kompleksa bila u vezi sa prostornim konceptom celokupne građevine.⁴³² Kako bi svi aspekti značaja postavljenih pitanja postali još jasniji, potrebno je za trenutak se vratiti često primenjivanom načinu klasifikovanja, prema kojem bazilici u Doljanima, trobrodnom zdanju sa polukružnom apsidom u širini glavnog broda, pravougaonim narteksom i dve isturene bočne prostorije na njegovim završecima, naizgled nije teško naći srodne primere. Uz spomenutu baziliku B u Dokleji, najbližnje su joj bazilike C i D u Bilisu i ona u Amantiji kod Valone, središtima koja su pripadala Novom Epiru, a u oblasti Akarnanije, nekadašnjeg Starog Epira, mogla bi im se pridružiti i bazilika Sv. Sofije u blizini sela Mitika (sl. 75).⁴³³ Na širokom području primorske i kontinentalne Dalmacije severno i zapadno od Prevalisa postojanje ovakvih hramova nije ustanovljeno. U Dardaniji i Sredozemnoj Dakiji istovetna pozicija prostorija na bočnim krajevima narteksa otkrivena je u crkvi u okviru bedema Ulpijane, na bazilikama B, E, F i J u Caričinom Gradu i u hramu u Rujkovcima,⁴³⁴ dok bi na tlu Makedonije u vidu trebalo imati baziliku na zapadnoj nekropoli u Stobima i onu u Suvodolu nedaleko od Herakleje Linkestis.⁴³⁵

Prava analiza, međutim, započinje tek kada se iz tradicionalnog postupka taksonomije težište prenese na bliži uvid u prostorna i funkcionalna obeležja navedenih spomenika, i njihovu dedukciju prema različitim kriterijumima. Tim "ograničeno formalističkim" metodom, na osnovu opšteg prostornog koncepta, proporcija naosa i njegovog odnosa prema narteksu, prethodni zbir značajno se sužava, obuhvatajući samo građevine u epirskim provincijama, baziliku F u Caričinom Gradu i cemeterijalnu baziliku u Stobima (sl.76). Svima su im zajednički naos projektovan u obliku sasvim približnom kvadratu, polukružna apsida, narteks postavljen identično onome u bazilici u Doljanima, postojanje reprezentativnih grobnica ispod nivoa poda, a sa izuzetkom bazilike C u Bilisu, i činjenica da su sve sagrađene *extra muros* odnosno, u slučaju bazilike F u Caričinom Gradu, ispod utvrđenog akropolja. Ako se u obzir uzme samo prvi parametar, navedenoj skupini razložno je dodati i teritorijalno bliske spomenike, ostatke bazilike Sv. Đorđa izvan zidina nekadašnjeg Lisosa, kao i građevine čiji su tragovi definisani ispod manastira Sv. Teodora u gradu Krfu i Sv. Stefana na Paksosu, koji su imali istovetne forme osnova, ali bez

⁴³⁰ Mailis 2011; za krštenje kao primer različitih obrednih praksi, Jensen 2012: 371-405.

⁴³¹ Спремо-Петровић 1971: 18-19.

⁴³² Na pojedina od ovih pitanja do sada je pokušao da odgovori samo Борозан 2000: 199-224.

⁴³³ Za Bilis, Chevalier et al. 2003: 155-165; za Amantiju, Meksi 2004: 21; za Mitiku, Mailis 2011: 35-36 (sa starijom literaturom).

⁴³⁴ Za crkvu u Ulpijani, Шпехар 145-146 (sa starijom literaturom); za bazilike Caričinog Grada i hram u Rujkovcima, Поповић – Кондић 1977; Duval - Popović 1984 (za bazilike B i J).

⁴³⁵ Hodinott 1963: 167, 202-204.

odgovarajućih organizama narteksa.⁴³⁶ Tako se iz neuporedivo većeg broja poznatih hramova na teritorijama kasnoantičkih provincija uz obale Jadranskog i Jonskog mora, izdvajaju oni kojima po svojim opštim karakteristikama uistinu pripada i bazilika u Doljanima.

Drugačija situacija pojavljuje se, međutim, u razmatranju svojstava mesta, kao i načina ukopa. Brižljivo ozidane podzemne grobnice otkrivene su u svim spomenicima skupine, ali je gotovo po pravilu reč o malim odajama koje su, pokrivene svodovima, bile obrazovane na različitim pozicijama u glavnom i/ili bočnim brodovima naosa (bazilike u Bilisu, bazilika na zapadnoj nekropoli u Stobima).⁴³⁷ Jedini delimični izuzetak predstavlja bazilika F u Caričinom Gradu, gde je u jugozapadnom uglu glavnog dela hrama pronađen plitko postavljen sarkofag sa motivom krsta na ravnom poklopcu, što je uz nalaze drugih grobnica u istoj građevini i lokaciju na kojoj je bila podignuta dalo povoda pretpostavci da je imala funkciju mauzoleja gradskih crkvenih velikodostojnika,⁴³⁸ Treba podsetiti da je slična situacija odavno otkrivena i unutar dve cemeterijalne bazilike Salone: u ozidanim komorama ispod poda u bočnim brodovima crkve na Kapljuču pronađena su tri sarkofaga, dok ih je na Marusincu otkriveno čak osam (sl. 77).⁴³⁹ Podaci vezani za niz pojedinačnih primera prerastaju u potpuni uvid u onovremenu praksu sahranjivanja uglednih ličnosti kada se u obzir uzme više od dvadeset lokaliteta širom današnjih Makedonije, Albanije i Grčke. Na osnovu njihovih svojstava Nikolaos Laskaris i Atanasios Mailis sabrali su i u dopustivoj meri klasifikovali sve pozicije i forme na različite načine izdvojenih i posebno naznačenih prostornih celina koje su u okvirima crkvenih kompleksa prvobitno ili naknadno imale funerarnu namenu.⁴⁴⁰ Kako prema mestu tako i prema načinu obrazovanja grobova, zbir njihovih nalaza između ostalog obuhvata i sva rešenja otkrivena u navedenim spomenicima, osim jednog – onog u Doljanima. To, međutim, deluje sasvim razumljivo ako se detaljnije razmotre graditeljska svojstva samih aneksa ove bazilike, kojima je u istoriografiji tek po izuzetku poklanjana određena pažnja.⁴⁴¹ Naime, za razliku od svih drugih primera u okviru spomenute skupine bazilika sa naglašeno kvadratnim naosom, odeljenja kvadratne osnove na završecima narteksa jedino su u Doljanima, bez obzira na srazmerno svedene dimenzije, prerasla u znatno složenije organizme sačinjene od po tri morfološki jasno uočljive prostorne jedinice. Na slične strukture, prema Mailisovim istraživanjima, gotovo po pravilu se, međutim, nailazi uz znatno veća i znatno poznatija svetišta najznačajnijih centara Epira i Makedonije. Bazilike u Dodoni, Nikopolju (A, B i D), Herakleji Linkestis (A), Suvodolu, Vergini, Dionu i Amfipolju, na severozapadnoj strani imale su starije, savremene ili kasnije prizidane male komplekse koje su činile dve ili tri pravougaone prostorije, prolazima povezane sa narteksom, međusobno, ali i sa spoljašnjošću, što znači da se u njih moglo ući i bez ulaska u crkvu (sl. 78).⁴⁴² Takođe, ne treba zaboraviti ni da je jedna od najvećih zagonetki hrama solunskog zaštitnika Sv. Dimitrija ostala vezana upravo za namenu tamošnjih severozapadnih odaja koje su,

⁴³⁶ Hoxha 2003: 256; Hoxha – Përzhita – Cavallini 2007: 31-33; Pallas 1977: 143-144, 148-149.

⁴³⁷ Chevalier et al. 2003: 155-165; Hodinott 1963: 167.

⁴³⁸ Поповић – Кондић 1977: 90-91.

⁴³⁹ Marin 1988: 49,54; Cambi 2010: 79-80.

⁴⁴⁰ Laskaris 2000; lokalitete detaljno proučene na više mesta u ovoj knjizi sazeo je Mailis 2011: 142.

⁴⁴¹ Борозан 2000: 199-224.

⁴⁴² Mailis 2011: 31-35 (Dodona i Nikopolj), 42 (Herakleja Linkestis), 43 (Suvodol), 45 (Vergina) 46 (Dion), 52-53 (Amfipolj).

prvobitno pripadajući rimskim termama, s namerom brižljivo čuvane prilikom izgradnje svih potonjih struktura zdanja, što je po svoj prilici predstavljalo odjek vekovima duge tradicije da se na tom mestu nalazio svetiteljev grob.⁴⁴³ Velike prepreke u pokušaju bližeg razjašnjenja jedne ili, verovatnije, više funkcija ovih aneksa tokom trajanja svakog svetišta ponaosob, nalaze se u okolnostima da je od slučaja do slučaja stepen njihove arheološke istraženosti značajno različit, da im je hronologija uvek određena u širokom hronološkom opsegu od druge polovine IV do sredine VI stoleća, kao i da nigde nije pronađen nikakav materijalni pokazatelj koji bi dopuštao utemeljenije pretpostavke u pravcu razrešenja ovog problema, koji je takođe imao svoju regionalnu dimenziju. To, između ostalog, znači da ni u jednom odgovarajućem prostoru spomenutih spomenika nema tragova koji bi upućivali na njegovu primarno funerarnu namenu; oni su otkriveni na drugim mestima u okviru istih ili drugih lokaliteta.⁴⁴⁴ Međutim, jednako nesporna ostaje činjenica da su aneksi bazilike u Doljanima, a posebno severni, bili izvedeni na način primeren sasvim određenoj ideji kojoj je ovako strukturirana celina trebalo da odgovori, a da je ta celina u morfološkom pogledu po svoj prilici proistekla iz ugledanja na ukupni sklop prostorija uz nartekse druge navedene skupine crkava. Ukupno uzev, pri trenutnom stepenu proučenosti, iz svega izrečenog proizlazi određeni procenat prevage ka mogućnosti da je sarkofag u severnu odaju bio ukopan naknadno, verovatno u vremenu poduhvata izgradnje južne crkve. Upravo njena, neuporedivo složenija arhitektura, uporedo sa poznatim arheološkim podacima nedvosmisleno govori u prilog tome da je u Doljanima postojalo posebno važno svetište, koje je moglo biti posvećeno i nekoj od ličnosti svetiteljskog kora poznatoj i izvan okoline Dokleje.

Prvu i najvažniju karakteristiku južnog hrama koja bi govorila u prilog ovoj pretpostavci predstavlja njegov osobeni prostorni koncept, nastao nimalo jednostavnim a besprekorno sprovedenim objedinjavanjem oktogonalne osnove sa posebnom formom enterijera, čije glavno obeležje čine tri upadljiva polukružna odeljenja najčešće jednakih dimenzija. Ona su po pravilu konstruisana u osama građevine i celokupnom širinom otvorena prema njenom središtu. Ovo rešenje prema savremenim klasifikacijama generički pripada kategoriji trikonhosa, iako se u izvorima s razlogom pojavljuje pod funkcionalno konotiranim terminima *triclinium* odnosno *cella trichora*. Teorijski, ako bi se za trenutak posmatrali ponaosob, i jedan i drugi geometrijski motiv u različitim varijacijama mogu se pronaći u osnovama dugog niza arhitektonskih ostvarenja nastajalih još od helenističkog vremena. Međutim, ono zbog čega se južna crkva u Doljanima pojavljuje kao osobena, jeste ne samo sklop njene prostorne kompozicije, već i značenje oba njena elementa, odnosno činjenica da su i oktogon i *cella trichora* u kasnoj antici posedovali naročitu simboličku vrednost. Ona je bez izuzetka bila primerena objektima ceremonijalne namene najvišeg ranga vlasti, što je podrazumevalo kako sepulkralna i rezidencijalna zdanja careva tetrarhijskog razdoblja, tako i neka od najpoznatijih hrišćanskih svetišta. Bez obzira na razlike u religioznom opredeljenju, autoritet imperatorskog dostojanstva po definiciji je sadržavao kontinuirano naglašenu sakralnu dimenziju, pa su iz tog idejnog jezgra na oktogonalnoj osnovi bili podignuti i Galerijev i Dioklecijanov mauzolej,⁴⁴⁵ palata uz roton-

⁴⁴³ Bakirtzis 2002: 175-192.

⁴⁴⁴ Mailis 2011: 142.

⁴⁴⁵ Johnson 2009.

du u Solunu i dve aule u okviru Konstantinovog dvorskog kompleksa u Serdici (Sofija),⁴⁴⁶ kao i njegove velike zadužbine u Vitlejemu, Antiohiji i novoj prestonici na Bosforu.⁴⁴⁷ *Cella trichora* predstavljala je neizostavni prostor u kompleksima od privatnih vila do svakog vladarskog boravišta, ali i jednu od prvih arhitektonskih formi kojima su bila obeležavana mesta stradanja hrišćanskih mučenika.⁴⁴⁸ S obzirom na trikonhalnu siluetu primarnih spoljašnjih masa, južna crkva u Doljanima stoga bi se naizgled mogla svrstati među morfološki srodna zdanja poput brojnih memorija na grobljima oko Rima,⁴⁴⁹ u severnijim oblastima dalmatinske obale⁴⁵⁰ ili u južnoj Italiji, na Siciliji i u Epiru. Tamo se slične građevine pojavljuju kao samostalne celine ili kao prostori dograđeni na istočnim stranama bazilika,⁴⁵¹ a najpoznatiji i moguće najuticajniji njihov primer u širem apeninsko-balkanskom regionu predstavljala je crkva koju je Paulinus iz Nole podigao početkom V veka u okviru obnove kulturnog središta Sv. Feliksa (sl. 79).⁴⁵²

Međutim, iako slični u eksterijeru, navedeni spomenici značajno se međusobno razlikuju po prostornom konceptu: uobičajena i znatno rasprostranjenija cemetrijalna *cella trichora* srazmerno je mali organizam projektovan u obliku kvadrata koji sa tri strane zatvaraju polukružne niše. Nasuprot tome, u Noli, na Kritu (bazilika u Knososu), na Kosu (crkva sv. arhandela Gavrila), u Antigoniji u Albaniji i u nekoliko hramova na tlu današnje Bosne i Hercegovine, odgovarajući prostor često je bio konstruisan sa osnovom u formi izrazitog pravougaonika,⁴⁵³ što je njihovim gornjim zonama davalo značajno razudjeniji izgled. Imajući u vidu i njihovu poziciju u okviru celine hramova, i funkcija im je morala biti drugačija.⁴⁵⁴ Povrh svega, južnoj crkvi u Doljanima ni jedna od navedenih građevina ne odgovara po onome što je nesumnjivo predstavljalo njen arhitektonsko-simbolički nukleus, a to je oktogon nad kojim je, kako je s pravom konstatovano, inicijalno bio zamišljen *tetrakonhos*, redukovan u skladu sa rasporedom i namenom prostorija sa zapadne strane.⁴⁵⁵ *Ideja* sa kojom je ostvarena stoga je jedini pravi putokaz u potrazi za njenim arhitektonskim izvorima, a on vodi u sasvim suprotnom pravcu, u ambijent velikih istočnohrišćanskih hramova. Izuzetno obrazovani graditelji ovih svetilišta još su se od monumentalne Konstantinove odnosno Konstancijeve "Velike crkve" u Antiohiji na različite načine poigrali upravo ovim geometrijskim formama, objedinjavajući ih u krajnje složene celine i njihove raznolike varijacije. Prema navodima Konstantinovog biografa, antiohijska zadužbina prvog hrišćanskog cara imala je oktogonalnu osnovu, čije je jezgro sa svih strana bilo prošireno bočnim eksedrama.⁴⁵⁶ Okolnost da je građevina ostala poznata samo po zabeleženim podacima, u istoriografiji je prouzrokovala različita stanovišta vezana za stvarni izgled hrama. Nedoumice su pretežno izražavane povodom

⁴⁴⁶ Ćurčić 2010: 21,64.

⁴⁴⁷ Krauthajmer 1989: 59,73-75.

⁴⁴⁸ Lavin 1962: 1-27; Duval 1976: 853-927.

⁴⁴⁹ Mackie 2003; Spera 2003: 23-43.

⁴⁵⁰ Vežić 2011: 27-66.

⁴⁵¹ ΔΗΜΗΤΡΟΚΑΛΗΣ 1969: 175-185; Varalis 1999: 195-225; Ćurčić 2010: 154.

⁴⁵² Testini 1985: 329-371; Kiely 2004: 443-479 (sa starijom literaturom).

⁴⁵³ Ćurčić 2010: 154.

⁴⁵⁴ Varalis 1999: 214-219.

⁴⁵⁵ Kopah 2009: 7.

⁴⁵⁶ Kleinbauer 2006: 125-145, posebno 126-128 (sa starijom literaturom).

njene, moguće višestruke funkcije,⁴⁵⁷ dok je sa srazmerno ubedljivom argumentacijom pretpostavljeno da je njen arhitektonski organizam u užem smislu kontinuirano uticao na rešenja znamenitih martirijuma u Selevkiji, Resafi, Apameji, Bosri i drugim sirijskim gradovima. Zajedničko, i bez sumnje najvažnije obeležje njihovog prostornog rasporeda, predstavljao je od slučaja do slučaja različito strukturiran tetrakonhalni prsten obrazovan polukružnim kolonadama stubova u središtu građevine, pri čemu su eksedre bile projektovane u *osama zdanja*, a ophodni brod izvan prstena bio je omeđen isturenim zidnim platnima polukružnog ili blago poligonalnog profila (sl. 80). Ona su ponegde u potpunosti pratila formu unutrašnjeg tetrakonhosa, a ponegde se završavala bez spoljašnje istočne konhe, odnosno oltarskim prostorom sa apsidom i dve bočne pravougaone prostorije.⁴⁵⁸ Nezavisno od funkcije, istovetno načelo obrazovanja središnjeg dela hrama oktogonalne osnove u školjki spoljašnjih zidova različitog oblika, u repertoaru od nepravilnog do idealnog oktogona (Sv. Srđ i Vakh u Konstantinopolju, San Vitale u Raveni)⁴⁵⁹, ostalo je ukorenjeno i u graditeljskoj praksi Justinijanovog doba, pa se u tom konceptu zapravo prepoznaju izvorni podsticaji koji su doveli do pojave kompleksne arhitektonske ideje u svedenim dimenzijama iskazane u Doljanima. Uz mramornu oplatu u donjoj zoni, mozaički ukras na površinama zidova i krstionicu u severnom aneksu (sl.81), zamisao njenog sveukupnog nekadašnjeg enterijera zasniva se na dovoljno argumenata koji opravdanom čine pretpostavku da je građevina imala funkciju martirijuma.

I pored činjenice da svojevremeni arheološki izveštaji ne otkrivaju mnogo više od onoga što se danas prospekcijom može ustanoviti u Doljanima, uvid u situaciju lokaliteta uporedo sa navedenim arhitektonskim obeležjima objekata i poznatim istorijskim prilikama, daju ograničenu i hipotetičku, ali utemeljenu podlogu pokušaju utvrđivanja relativne hronologije kompleksa. Budući da je izgradnja atrijuma ispred južne crkve označila samo dodatnu potvrdu autoriteta već postojećeg svetišta, razložno je pretpostaviti da je njeno podizanje predstavljalo trenutak arhitektonskog uobličavanja kulturnog središta koje je, po svojoj prilici, do tada iza sebe već imalo ustanovljenu tradiciju. Uz razumljivu uzdržanost koja prizlazi iz nepostojanja izvornih vesti, prostorni koncept nastao modifikovanjem sirijskih odnosno konstantinopoljskih svetišta, kao i uzorno izveden *opus mixtum*, za sada jedinstven na fasadama hramova Prevalisa, ukazuju na mogućnost da je južna crkva sagrađena u periodu stabilizacije Justinijanove vlasti na Balkanu oko 535. godine. Taj trenutak je označio i početak ogromne graditeljske delatnosti u regionu, simbolički obeležene nastankom Caričinog Grada kao prvorazrednog arhitektonskog znamenja carske dominacije u oblastima koje su više od jednog stoleća unatrag predstavljale poprište sukoba imperije "istočnog Rima" sa varvarskim plemenima.⁴⁶⁰ U doslovno istom periodu došlo je i do uspostavljanja presudne prevage Romeja u ratu sa Ostrogotima u kojem su, *ad morem antiquorum*, Sicilija i teritorija južnog Jadrana na potezu od Durahijuma do Epidaura, počev od 534-536, postale pouzdane pozadinske baze iz kojih se upravljalo operacijama na severnijim područjima kopneno-morskog basena.⁴⁶¹ Nije isključeno da je u kontekstu ovih događanja došlo i do pojave "poistovećivanja" Skodre sa dve decenije ranije obnovljenom

⁴⁵⁷ Kleinbauer 1973: 89-114; 1987: 277-293; 2006: 125-145.

⁴⁵⁸ Kleinbauer 1987: 277-293.

⁴⁵⁹ Krautheimer 1989: 223, 232-237.

⁴⁶⁰ Goldstein 1992; Баван – Иванишевић 2006 (sa starijom literaturom).

⁴⁶¹ Goldstein 2005: 23-34.

sirijskom Resafom,⁴⁶² osobene translacije koja je u pozadini svakako imala zasnivanje hrama posvećenog Sv. Srđu i Vakhu na obali Bojane, svetiteljima čiji se kult upravo u navedenom međuvremenu u Konstantinopolju našao pod Justinijanovim ličnim pokroviteljstvom, a autoritet carskog kulta bio je upečatljivi religiozni odraz prisustva carske vlasti. Rečju, tridesete godine VI stoleća predstavljale su doba apsolutne i stabilne prevlasti Vizantije u otrantskom trouglu. Ti činioци su južnom delu istočne jadranske obale ponovo omogućili neometanu pomorsku komunikaciju, pa je razložno pomišljati da je do teritorije Prevalisa tada pristigao još jedan od mnogih talasa migracije stanovništva sa krajnjih istočnih granica carstva. U svakom slučaju, južna crkva u Doljanima zasigurno je predstavljala *nastavak* trajanja kulturnog mesta. Znatno teže mu je, no čini se ne i nemoguće, odrediti početak. Naime, u iskopavanjima nekropole na prostoru kompleksa otkriveno je više primeraka amfora funerarne namene,⁴⁶³ što je nepobitni dokaz postojanja naselja u neposrednoj blizini najkasnije od kraja III ili prvih decenija IV veka, poslednjeg razdoblja u kojem je među nižim slojevima stanovništva primenjivan ovaj vid sahranjivanja.⁴⁶⁴

Da je nekropola tog doba bila zajedničko mesto počinka poklonika različitih religija svedoče načelni podaci poznorimskih pravnih regula posvećenih pitanjima posedništva nad grobnicom,⁴⁶⁵ kao i karakteristični nalazi sa drugih lokaliteta, među kojima je Doljanima najbliži Kolovrat i tamo pronađena poznata Vurusova stela, sa klesanom predstavom porodice čiji samo jedan član u ruci nosi krst.⁴⁶⁶ No, ovde se najubedljiviji pokazatelj te prakse naslućuje u kompoziciji aneksa uz severnu stranu narteksa bazilike, gde je ispred odaje sa sarkofagom obrazovana protemenizma, koja je u ovom slučaju bila namenjena prebivanju vernika uz *locus sanctus* u svrhu čudotvornog izlečenja, odnosno uz mesto čija je hrišćanska svetost bila potvrđena upravo sarkofagom ukopanim u zemlju. Ako se poverenje pokloni arheološkoj argumentaciji o izgradnji aneksa istovremeno sa bazilikom, a takva se slika donekle dâ ustanoviti i na terenu, sledi zaključak da je prilikom njihovog podizanja memorija nekog od lokalnih hrišćanskih prvaka bila ne samo poznata, već i simbolički i funkcionalno naglašena ovom minijaturnom arhitektonskom strukturom. Pri tome, u vidu treba imati razliku između pozicije groba mučenika i pozicije njegovih/njihovih relikvija, koje su naknadno bile polagane u substruktuру oltarske trpeze: u Noli je posle svih Paulinovih zahvata grob Sv. Feliksa ostao u središtu zapadne strane starijeg hrama; u Solunu je nekolicina tamošnjih mučenika sahranjena u posebnoj memoriji uz južnu stranu velike cemeterijalne bazilike; u Sofiji su otkrivena dva mala martirijuma *extra muros*, od kojih se jedan nalazio u neposrednoj blizini arene koja je bila poprište mučeničkovog stradanja, dok je drugi, podignut na groblju, postao podzemno jezgro čak četiri sukcesivna zdanja podizana i rušena pre no što je u VI veku iznad njihovih ostataka izgrađena kolosalna crkva Sv. Sofije. Na Marusincu kod Salone martirijum Sv. Anastasija našao se severozapadno od cemeterijalne bazilike, inkorporiran u atrijum. Konačno, u temeljima velikog oktogonalnog hrama Sv. Pavla u Filipima pronađena je edikula istoimenog gradskog mučenika obrazovana sa potpunim poštovanjem grobnice nekog

⁴⁶² Jiriček 1959: 494-497; Hoxha 2003: 179-181; za Resafu, Greatrex – Lieu 2002; Greatrex 2005: 477-509; Zanini 2003: 196-223; za kult Sv. Srđa, Fowden 1999.

⁴⁶³ Prema usmenom saopštenju kolege Mileta Bakovića, kome se i ovom prilikom srdačno zahvaljujem.

⁴⁶⁴ Spera 2003: 23-43; 2005: 5-34.

⁴⁶⁵ Johnson 1997: 37-59.

⁴⁶⁶ Д. и М. Гарашанин 1967: 247.

makedonskog dostojanstvenika helenističke epohe, sahranjenog sredinom III veka p.n.e.⁴⁶⁷ Svi navedeni primeri posredno svedoče da se prvobitni sakralni fokus, odnosno mesto ukopa jednog ili možda više mučenika, u Doljanima zapravo najverovatnije nalazio na prostoru kasnije pokrivenom severnim aneksom ceterijalne bazilike. Pitanje vremena njenog podizanja, kao i stepena oštećenja do kojeg je tokom prve polovine V veka moglo doći usled gotskih provala, mora ostati otvoreno do sistematskih arheoloških istraživanja. Ona će istovremeno dati i jedini merodavan odgovor na nedoumicu oko trenutka u kojem je monumentalni mramorni sarkofag ukopan u središnju severnu prostoriju.

Sama po sebi, vrednost sarkofaga u Doljanima je izuzetna, jer predstavlja najrepresentativniji primerak ove vrste mobilijara na tlu istočne jadranske obale, importovan iz nekog od većih kasnoantičkih centara (sl. 72). Ipak, predstava svedenog hristograma u rozeti od šest listova bršljana, iz čijeg venca stabljike loze izrastaju kao baza dva latinska krsta na njegovoj levoj strani i poklopcu, kao i jednostavnom kružnicom uokviren grčki krst isklesan na desnoj strani, deo su standardizovanog repertoara klesanog ukrasa, isuviše čestog da bi se o vremenu njegovog nastanka moglo preciznije govoriti. U pojedinostima ili u celini istovetni motiv nalazi se na sarkofazima i parapetnim pločama bazilike A u Dokleji,⁴⁶⁸ spomenicima Ravene, Salone i južne Italije,⁴⁶⁹ u Stobima, bazilici u Suvodolu, Sv. Dimitriju u Solunu, hramovima u Filipima⁴⁷⁰ i u Epiru,⁴⁷¹ u ukrasu starijih slojeva Sv. Sofije u Konstantinopolju, u velikom svetilištu apostola Jovana u Efesu (sl. 82). U svim slučajevima vezan je za vremenski period V-VI veka. Pažnju, međutim, privlači navod preuzet iz izveštaja sa iskopavanja: ukoliko je tačno da je ukras sarkofaga bio istovetan onome otkrivenom na fragmentima jedne ploče u atrijumu, "и то тако да су одговарајуће стране сандука и поклопца рађене по узору на лице, а друге према наличју" dela pregrade,⁴⁷² moguće je da je sarkofag dopremljen u kompleks u vreme podizanja južne crkve ili kasnije dodatog atrijuma. O hronologiji nastanka zapadnog prostora nema određenih podataka, ali to nije jedini razlog koji opravdava pretpostavku da je sarkofag predstavljao neophodan sastavni deo koncepta celine svetilišta, onda kada je ono definitivno pretvoreno u kompleks martirijuma. Po svim svojim obeležjima, od materijala do kvaliteta izrade, sarkofag bi odgovarao raskošno ukrašenom ambijentu južnog zdanja. Ipak, on po svoj prilici nikada nije bio zamišljen kao deo mobilijara koji je trebalo da bude postavljen u njemu. Naprotiv, u skladu sa prethodnim izlaganjem o verovatnoj prvobitnoj nameni prostora naknadno uobličjenog u okvire severne odaje narteksa bazilike, funkcija sarkofaga se po svoj prilici sastojala u tome da se njegovim ukopavanjem u aneks očuva tradicija najstarijeg kultnog mesta unutar kompleksa, *nakon što su mošti tu sahranjenih mučenika iz oltara bazilike prenete u južnu crkvu.*

Izrečena pretpostavka dodatnu potvrdu stiče činjenicom da sarkofazi ni u doba politeističke religioznosti, a ni u prvim vekovima priznatog hrišćanstva nisu predstavljali

⁴⁶⁷ Kiely 2004: 447 (Ćimitile-Nola); Ćurčić 2010: 103 (Solun), 62,67 (Sofija), 61,128 (Marusinac), 114 (Filipi).

⁴⁶⁸ Koprivica 2013 (2014).

⁴⁶⁹ Bovini 1954; D'Angela 2008: 5-34.

⁴⁷⁰ Hodinott 1963: t. 10b, 40e, 56e, sl. 63.

⁴⁷¹ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ 2013: 442-450.

⁴⁷² Богосављевић 2001: 25, gde ostaje neobjašnjeno zašto bi motivi na sarkofagu bili izvođeni prema predstavama na parapetnim pločama. O razlozima koji govore u prilog mogućem obrnutom odnosu up. u narednom tekstu.

tek puki recipijent tela preminulog. Značenje im je bilo znatno složenije; činili su opredmećenu "liminalnu zonu" iz čijeg je fizičkog okvira duša "izlazila" u areal između sveta živih i sveta mrtvih. Kada su u pitanju bili prvaci u verskom delovanju, duša se uspinjala na nebo, da bi se konačno oplemenjena tamo, vraćala u zemaljsku sferu kako bi svojim bestelesnim prisustvom među ljudima nastavila da biva spiritualni *exemplum* pojedine sredine.⁴⁷³ Stoga su antički sarkofazi u repertoaru dekoracije neretko imali klesani motiv vrata, dok su grobovi hrišćanskih svetitelja ostajali poštovani i nakon čina *elevatio*, kao *locus* čija je autentična svetost permanentno bivala osvedočavana i produžavana kroz vreme ponajpre odgovarajućim nadgrobni obredima.⁴⁷⁴ Relikvije i sve što je bilo u dodiru sa njima, postepeno su prerastali u svojevršne semantičke spolije, koje su pružale opipljivu vezu konkretnog svetilišta sa "pravom", najstarijom hrišćanskom istorijom. Taj koncept je izraziti podsticaj dobio upravo u VI stoleću, kada je intenzivna delatnost episkopa na svim meridijanima rezultirala uvrštenjem njihovog upadljivo velikog broja u rang onih čiju su slavu i učenje pronosili, odnosno sticanjem prerogativa za prisajedinjenje sa već postojećim svetiteljskim korom.⁴⁷⁵ Iz te perspektive posmatrana, pojava kompleksa u Doljanima, a naročito njegove južne crkve, u potpunosti odražava stremljenja nekog od posebno učenih i agilnih verskih dostojanstvenika Dokleje, jer pozicija kompleksa u neposrednoj blizini grada samo je njima davala pravo da na tom mestu podignu martirijum koji je mogao baštiniti relikvije i tradiciju ne samo lokalnih mučenika. U skladu s takvom aktivnošću, ukopani sarkofag u severnom aneksu možda je pre imao funkciju kenotafa. Ipak, nije teško zamisliti ni to da je bio položen ispod mozaikom ukrašenog poda na kojem je bilo ispisano ime prelata zaslužnog za novo svetilište, neuporedivo bogatije po izgledu i isto toliko složenije po arhitektonskoj strukturi i značenju no što je bila sama bazilika.

Do skora poznata samo na osnovu pojedinačnih nalaza i tradicije, sakralna topografija Dokleje i njene uže okoline, u čijoj je mreži svetilište u Doljanima predstavljalo jednu od najmarkantnijih lokacija, nedavno je počela da poprima unekoliko jasnije konture,⁴⁷⁶ na osnovu kojih je u ovom trenutku prvi put moguće pokrenuti veoma važno pitanje prirode gradske hrišćanske religioznosti i načina njenog ispoljavanja. Iznova registrovani lokaliteti, svojom pozicijom a ponegde i očuvanim ostacima, upućuju na to da će se u budućnosti sa mnogo više podataka moći da govori o *procesionalnoj liturgiji*, koja je u kasnoantičko doba predstavljala najeksplicitniji vid javne ekspozicije svetosti, odnosno cikličnog oboženja gradskog i okolnog ambijenta, sprovedenog litijskim pronosjenjem znamenja vere od jednog do drugog svetilišta (sl.83). Time je celokupni fizički prostor prerastao u sakralni prostor, omeđen i zaštićen "duhovnim bedemom" oivičenim putanjom procesije.⁴⁷⁷ Počev od gradskih crkava, preko najmanje jedne cemeterijalne bazilike koja je postojala na hrišćanskoj nekropoli, trasa kretanja obuhvatala je kompleks u Doljanima, a u tom krugu moguće je da su se nalazili i lokaliteti "Megara" kod Lješkopolja, "Štedim-Crkvina" i "Markovića selo", koji su od ranije identifikovani kao mesta sa ostacima crkava među kojima je po svoj prilici bilo i starijih od srednjovekovnih.⁴⁷⁸ Smešteni na oko 5-7km

⁴⁷³ Platt 2012: 213-227; Iles Johnston 2004: 85-100.

⁴⁷⁴ Elsner 2000: 158; Енчев 2010: 389-393.

⁴⁷⁵ Rapp 2005: 293.

⁴⁷⁶ Jovanović 2014.

⁴⁷⁷ Baldovin 1987; Salzman 1990; 2013: 208-232.

⁴⁷⁸ Mijović 1987: 80-91; Jovanović 2014.

severozapadno, odnosno severno od Dokleje, nalaze se u okviru perimetra uobičajeno obuhvaćenog procesionalnom liturgijom. Za razliku od spomenutih ruševina, malo zapadnije od Megare, ostaci građevine svojeremeno otkriveni iznad izvora "Kraljičino oko", svojim obeležjima ne daju povoda sumnji da je reč o trobrodnoj bazilici nastaloj u ranim vekovima hrišćanstva.⁴⁷⁹ Nešto dalje prema severozapadu, u arealu gde Zeta postepeno iz ravnice prelazi u pobrđe, u okolini današnjeg Danilovgrada na nevelikoj teritoriji koncentrisano je više nalazišta iz antičkog, kasnoantičkog i ranosrednjovekovnog razdoblja: uz navedena, lokalitet "Sige" i manastir Ćeliju Pipersku, značajan arheološki materijal identifikovan je na lokalitetima "Đević Grad", "Podvrh" i "Šipkova Glavica" u selu Martinići. Iznad ovog poslednjeg uzdižu se ostaci Gradine, utvrđenja najpodrobnije proučenog i prezentovanog u istoriografiji u okviru svih spomenika razmatranih u ovoj knjizi.⁴⁸⁰ Sagledani kao celina, pomenuti lokaliteti omogućavaju uvid u niz regionalnih manifestacija pojedinih univerzalnih fenomena koji su obeležili prošlost Prevalisa u vreme pre no što se u pisanim izvorima prekinula sasvim tanka nit vesti o kasnoantičkoj provinciji.

Na prvom mestu reč je o kontinuitetu i onome što bi se danas moglo nazvati "životnim ritmom". Udaljena od Dokleje tačno onoliko koliko je bilo potrebno da sa gradom ostvaruje suvozemnu i rečnu komunikaciju,⁴⁸¹ ali i da po potrebi živi oslonjena na vlastite resurse, oblast je još od vremena klasičnog Rima postala ovdašnja paradigma pastoralnog, idealnog ambijenta, osobito primamljivog aristokratiji odbojnoj prema boravljenju u urbanim središtima.⁴⁸² U poretku opisanih relacija u okvirima različitih prostora južnojadranskog pojasa, ovaj je predstavljao treći vid ekonomsko-društvene konvergencije u regionu. Ako su profil i prosperitet Risinijuma zavisili kako od prilika na moru tako i od potencijala okolnog tržišta, ako je Dokleja uza sve povlastice carskog grada morala da osluškuje čudi Bojane i posrednika preko kojih je dobavljala ono što je priličilo njenom statusu, oblast oko današnjeg Danilovgrada umnogome je bila lišena takvih pritisaka. Reka i plodno zemljište oko nje bili su osnovno jemstvo te povlastice (sl. 84). Stoga su u stabilnim prilikama tamošnji latifundisti, po svoj prilici, često mogli da budu zadovoljni svojim finansijskim saldima, prevashodno izniklim na poljoprivrednoj proizvodnji i stočarstvu. Na toj osnovi mogli su sebi priuštiti život u prostoru vila i hramova koje su podizali od importovanog mramora, na čije se tragove i danas nailazi u muzeju i po obodima grada (sl.85).⁴⁸³

Bez istraživanja terena savremenim tehnologijama nemoguće je govoriti o konkretnijem opsegu, intenzitetu, preciznijim vidovima i vremenu trajanja rimske idile u ovom delu toka Zete, ali "Sige" i sve što je na tom i okolnim lokalitetima pronađeno upečatljiva je ilustracija najranijeg od nekoliko istorijsko-društvenih perioda gotovo neprimetnih, a suštinski važnih kretanja unutar oblasti. Možda istom, a sasvim izvesno i narednom

⁴⁷⁹ Jovanović 2014.

⁴⁸⁰ Кораћ 1997: 163-172; Борозан 1999: 79-109; Кораћ 2001.

⁴⁸¹ Иковић 2014: 99-106.

⁴⁸² Za rimski doživljaj grada, Laurence 1999: 148-161. Literatura o vilama i ambijentu izvan rimskog grada izuzetno je obimna, zbog čega su ovde izdvojene samo jedinice najuže vezane za profil prostora o kojem je reč, Ellis 1988: 565-576; Smith 1997; Bowden – Lavan – Machado 2004 (sa starijom literaturom); Marzano 2007; Bowes 2008: 125-188; Grey 2011.

⁴⁸³ Žižić – Šaletić – Ikić 2011, gde su sakupljeni nalazi sa najmanje pet lokaliteta koji bi mogli predstavljati tragove rimskih vila odnosno ruralnih naseobina.

vremenu, u kojem su se prilike drastično promenile, uvodeći Carstvo u razdoblje obeleženo političkim i ekonomskim nestabilnostima, kao i religioznim zaokretom, pripada vila na "Podvrhu-Crkvinama" podno martiničke Gradine, čiji su ostaci idenifikovani i dokumentovani samo delimično, ali dovoljno da bi se u tim tragovima prepoznale karakteristične forme ruralnog aristokratskog obitavališta.⁴⁸⁴ Novinu je predstavljao njen vlastiti sakralni objekat, po kojem je i ostala upamćena. Prema načelima kasnoantičke transformacije ovakvih naseobina, unutar kompleksa i/ili u njegovoj bližoj okolini gospodar preobraćen u hrišćanstvo, ili neko od njegovih naslednika, podigao je vlastitu crkvu.⁴⁸⁵ Udaljenost ovog mesta od nešto više kote na kojoj se nalazi lokalitet "Šipkova Glavica", svojevremeno otkopana ali nepublikovana i na terenu danas neprepoznatljiva bazilika, teorijski bi mogla ići u prilog pretpostavci da su oba objekta pripadala istom posedu. No to je, kako god bilo, činilo sporedni ishod procesa. Znatno važnija etapa nastupila je onda kada je taj jednobrodni hram dužine nešto manje od 20m,⁴⁸⁶ sa polukružnom apsidom, odajom na jugoistočnoj strani i narteksom koji je prvobitno imao samo južni aneks, značajno preuređen ugradnjom sintronona i doziđivanjem severnog aneksa uz pripratu, sa ulazom naglašenim minijaturalnim ali jasno primetnim koridorom. U unutrašnjosti severnog aneksa još uvek se nalazi kasnoantički nadzemni sarkofag (sl. 86).⁴⁸⁷ Za sada nije poznato, mada je iz ranije navedenih razloga barem za prvo verovatno, da li su do trenutka ove intervencije već postojala svetilišta na mestu Čelije Piperske i na lokalitetu "Đević Grad", smeštenom ispod nepristupačne uzvisine na kojoj se prepoznaju ostaci bedema. U njihovom podnožju je dužinom do oko 16m bilo moguće pratiti severni i južni zid, polukružni oblik apside, kao i niz naknadno uzidanih delova mobilijara još jedne bazilike.⁴⁸⁸ No, zauzvrat, sa puno navedenih razloga moguće je pretpostaviti da su prepravke na "Šipkovoju Glavici" označile trenutak u kojem je crkva dobila javnu namenu, postajući sakralno središte stanovništva koje, po svoj prilici, nije poticalo samo iz njene neposredne okoline. S druge strane, uzimajući u obzir njenu poziciju, pomalo ukraj ravnice u kojoj se nalaze rimski lokaliteti, neće biti iznenađenje ukoliko se u samoj dolini reke u budućnosti otkrije hram lokalnog horepiskopa koji joj je po funkciji prethodio. Jer, prostor kojem je bazilika na "Šipkovoju Glavici" zapravo gravitirala predstavljao je prsten oko 200m visokog brega na čijim se najvišim tačkama i danas nalazi martinička Gradina (sl.87).

Arheološki istraživano u više sistematskih kampanja, utvrđenje iznad sela Martinići i posle svih napisa u istoriografiji u velikoj meri ostalo je zagonetno. Čini se, prevashodno stoga što je bilo razmatrano isključivo iz perspektive podudaranja sadržaja krajnje šturih istorijskih izvora sa otkrićima na terenu, a bez pokušaja ustanovljenja relacija kako sa istinski srodnim fortifikacijama tako i sa ambijentom nad kojim dominira i kojem je služilo. Budući da nikakvi pravi hronološki pokazatelji nisu otkriveni, kao vreme nastanka predložen je IX vek, što je bio zaključak izveden isključivo iz teksta klesanog natpisa otkrivenog u ruševinama crkve podignute unutar utvrde. Naime, u delu natpisa pročitano je

⁴⁸⁴ Jovanović 2014.

⁴⁸⁵ Bowes 2008: 125-188.

⁴⁸⁶ Jovanović 2014, prema do sada najpotpunijem terenskom crtežu lokaliteta koji je načinio B. Iković.

⁴⁸⁷ Борозан 1999: 83-85; Žižić – Šaletić – Iković 2011: 60-61 . Podatak o postojanju sarkofaga u severnom aneksu prema terenskoj dokumentaciji B. Ikovića, naveo je Jovanović 2014.

⁴⁸⁸ Jovanović 2014, prema terenskoj dokumentaciji B. Ikovića.

ime izvesnog Petra, pa je taj podatak poslužio kao povod hipotetičkom poistovećivanju ove ličnosti sa istoimenim arhontom Duklje poznatim iz sigilografskih izvora. Dodatnu potporu ovakvom datovanju predstavljao je bogati repertoar i raspored mobilijara hrama.⁴⁸⁹ Ne ulazeći u raspravu o pojedinačnim problemima, od prosopografskih, preko epigrafskih u užem smislu reči, do onih vezanih za krajnje neobičan prostorni koncept bazilike, na osnovu karakterističnih motiva i načina izrade nema nikakve sumnje da je kamena plastika svetilišta na Gradini uistinu nastala u ranosrednjovekovnom razdoblju (sl. 88). To, međutim, ne znači da su i bedemi bili izgrađeni u istom periodu. Naprotiv, postupak kojim su njihove trase prilagođene odlikama terena, debljina zidova, raspored i oblici kula, način konstruisanja kapija, kao i druga delimično istražena svojstva utvrde, navela su Vojislava Koraća da posebno istakne očigledno poštovanje iskustava antičke prakse prilikom njihovog podizanja.⁴⁹⁰ U prikazu monografije o kompleksu s pravom je sugerisano da "би требало оставити отворену могућност ранијег датовања откривених остатака фортификација, то јест њиховог оквирног опредељивања у касноантичко раздобље",⁴⁹¹ pri čemu je upravo postojanje crkve na "Šipkovoј Glavici" predstavljalo jedan od važnih argumenata za takvo stanovište. Budući da bedemi nikada nisu arheološki istraženi,⁴⁹² danas je moguće samo sumirati rezultate svojevremenih kampanja, ali i dovesti ih u vezu sa pojedinim sličnim lokalitetima, koji bez izuzetka pripadaju upravo kasnoantičkom sloju.

Posmatrana u celini, martinička Gradina je utvrđenje koje je imalo nepravilnu osnovu površine 2,5ha, sa najdužom stranom od oko 210m približno u pravcu zapad-istok, dok je osom jug-sever ona iznosila 190m, a srednja širina bila je oko 135m (sl. 89). I pored toga što je prema jugu zaštićen liticom, prostor Gradine u potpunosti je bio omeđen zidom prosečne širine 4-5 stopa (1,20m-1,50m), uz koji su spolja bile prislonjene kule kvadratne i, uslovno, polukružne osnove, preciznije govoreći u obliku latiničnog slova *U*. Gradini se pristupalo sa tri strane: glavni ulaz na severnoj strani obrazovan je između dve simetrično postavljene polukružne kule, s tim što su važnu ulogu u njegovom obezbeđenju imale i kule istočno, odnosno zapadno od ove kapije; njihova je funkcija bila u dodatnom nadgledanju okoline prilaznog puta. Ulazi na jugoistočnoj, odnosno jugozapadnoj strani, konstruisani u kulama podignutim 10-20m ispod zaravni na vrhu uzvisine, imali su namenu komunikacije sa izvorom u neposrednoj blizini i naseljem u podgrađu.⁴⁹³ Sudeći po međusobnom odnosu ulaza i objekata otkrivenih unutar bedema, severna i jugozapadna kapija, otvorene na znatno blažim strminama, vodile su prevashodno prema platou na najvišoj tački, na kome su identifikovani obimni ostaci zidanog vladarskog boravišta. I pored nedostatka starijih nalaza u tom, centralnom delu utvrđenja, okolnost da se bazilika našla nešto dalje od njega, zahvatajući pri tom svojom apsidom padinu kaskade, odnosno da "на површини палате за њу није било места",⁴⁹⁴ mogla bi navesti na pomisao da su se u ranom srednjem veku tu ipak nalazili nekakvi tragovi predašnjih struktura koje su odgovarale potrebama ili nameni novih zdanja sekularne namene. Takođe, na znatno starije

⁴⁸⁹ Борозан 1999: 79-109; Кораћ 2001: 59-131.

⁴⁹⁰ Кораћ 1997: 163-172.

⁴⁹¹ Поповић 2001-2002: 228.

⁴⁹² За бееме, Кораћ 2001: 132-156.

⁴⁹³ Кораћ 1997: 163-172; 2001: 132-156.

⁴⁹⁴ Кораћ 1997: 169.

razdoblje u kome je utvrđenje izgrađeno upućuje i pozicija dve nekropole, čiji su tragovi konstatovani *extra muros*, nedaleko od severne kapije i podno nepristupačnog južnog bedema. Takav njihov razmeštaj ukazuje i na to da je Gradina, sa prekidom ili bez njega, živela srazmerno dugo, odnosno, kako je nedavno pokazano na primeru lokacija istovremenih utvrđenja u kontinentalnim oblastima provincije Dalmacije, da su "плодне равнице биле...исувише драгоцене да би се олако напустиле, тако да су на доминантним узвишењима изнад великих плодних долина, река или поља подизана утврђења, која су, поред одбрамбене, имала и улогу сабирних центара у којима су се складиштила сва добра". To je u kasnoj antici na tlu današnje Bosne i Hercegovine dovelo do pojave više ovakvih objekata, čija površina u potpunosti odgovara omeđenom prostoru Gradine.⁴⁹⁵ Konačno, kada se u obzir uzmu kule, njihov oblik i način razmeštaja, uporedo sa karakteristično nepravilnim oblikom osnove ograđenog prostora, stepenasto strukturirane od akropolja preko nižeg utvrđenog dela do podgrađa, svi ti elementi kontinuirano se, u razdoblju od Dioklecijana do Justinijana, na brojnim primerima mogu pratiti upravo u susednim oblastima.⁴⁹⁶ Stoga, ne samo da se nastanak ovog utvrđenog kompleksa nesumnjivo može tražiti u epohi znatno starijoj od ranosrednjovekovne, već sve što je navedeno pruža mogućnost da se makar za korak bliže priđe najranijim stratumima njegove istorije i namene. Naime, bez obzira na to što mora ostati u okvirima pretpostavke i relativne hronologije, "praistorija" martiničke Gradine nesumnjivo je inicijalno izrasla iz lokalnih potreba. Vremenom i sledom okolnosti, relativna sigurnost njenog položaja i njenih bedema počela je da biva iskorišćavana i od strane žitelja Dokleje. Sve dok je, drugim rečima, utvrđenje predstavljalo povremeni zaklon stanovništvu koje je živelo isključivo u neposrednoj okolini, u mikro-svetu ovog dela doline Zete, uza sve eventualne turbulencije, još uvek je opstajao stari poredak. Sporo, gotovo neosetno, njegove kulise počele su suštinski da se krune tokom perioda u kojem je ispod utvrđenja obrazovano podgrađe, koje je najverovatnije obuhvatilo prostor celokupnog prstena padine uzvišenja. To je sporadično moglo biti konstatovano na osnovu skromnog fonda pokretnih nalaza čija se hronologija, zbog prirode materijala, mora uzeti sa krajnjom obazrivošću.⁴⁹⁷ Formiranje podgrađa sa čak dve nekropole, koje nikada nije arheološki istraženo, predstavljalo je odjek sve intenzivnijeg života na samoj Gradini, koji je svoju religioznu dimenziju definitivno dobio intervencijama u već postojećem hramu na "Šipkovoј Glavici", zahvatima koji su označili početak sve češćeg boravka gradske crkvene i svetovne uprave na bezbednoj udaljenosti od Dokleje. Ako ugradnja sintronona u apsidi ove bazilike ne mora biti apsolutno pouzdani pokazatelj tog novog odnosa koji je stvaran između jedne od prestonica Prevalisa i isprva ruralne, tek povremeno korišćene naseobine na vrhu brda,⁴⁹⁸ doživljavanje

⁴⁹⁵ Шпехар 2008: 17-47, citat na str. 38.

⁴⁹⁶ Поповић 1984: 181-243; Поповић 1988: 201-250; Dunn 1994: 60-80; Reddé 1995: 91-124; Микулчић 1996; Përzhita – Нохха 2002:133-156; Ciglencčki 2009: 205-222; Wilkes 2013: 735-758; Curta 2013: 809-852; Иванишевић – Стаменковић 2014.

⁴⁹⁷ Кораћ 2001: 144, 197-209; Поповић 2001-2002: 227.

⁴⁹⁸ Za sintronone u crkvama na privatnim zemljišnim posedima, Bowes 2008: 140,149; sintronone su imale sve crkve u Bilisu i neposrednoj okolini grada, Chevalier et al. 1999, 155.166; o ulozi episkopa u ruralnim područjima, na primeru južne Italije, Volpe 2005: 295-314; 2007:131-168; 2008: 31-47; Volpe - Turchiano 2007: 531-577.

severnog aneksa sa reprezentativnim repertoarom klesane plastike (sl. 90)⁴⁹⁹ i sarkofagom u unutrašnjosti, isuviše dokumentarno da bi bilo slučajno deluje kao podražavanje ili pretvaranje u vizuelnu, odnosno simboličku tradiciju one situacije koja je postojala u Doljanima. Njen kreator teško da je mogao biti bilo ko drugi do onovremeni gradski crkveni poglavar.

Tako je martinička Gradina, sa razućenim podgrađem i crkvenim središtem podno bedema, stekla konfiguraciju kojom je zapravo prerasla u jednu u nizu teritorijalno bliskih ili nešto udaljenijih kasnoantičkih aglomeracija koje su, reklo bi se čak i ne samo za kratko vreme, u ekonomskom i društvenom pogledu simultano funkcionisale po isprepletanim osnovicama kako starog tako i novog poretka. Ostala je utočište u koje su se mogli pouzdati njeni stanovnici, a postala nov značajan sakralni fokus koncentričnih krugova okolnih zajednica, što znači i prelata same Dokleje koji su i sebi tu sve češće nalazili bezbednost, i izveli ono što su još uvek imali čime da plate. Prema arheološkim podacima, sasvim slično ustrojstvo odnosa fortifikaciono-sakralnih objekata u to vreme posedovale su naseobine na mestu današnjeg Kotora i Dubrovnika, a u kontinentu je na isti način živelo utvrđenje sa podgrađem iznad Sebečevske reke u Rasu.⁵⁰⁰ Definitivni preobražaj nastupio je onda kada je Gradina, poput mnogih drugih sličnih utvrda širom Balkana, postepenom razgradnjom unutrašnje strukture onovremenog društva postala *nosilac* prerogativa koje je stolecima unatrag baštinila Dokleja.⁵⁰¹ Taj preokret, uzet kao simbol pojava na opštem planu, označio je istinski kraj antičkog sveta, ali do njega nije došlo niti u jednom trenutku, niti isključivo usled provale avarskih i slovenskih plemena početkom VII stoleća.

⁴⁹⁹ Žižić – Šaletić – Iković 2011: 60-71. Iako lokalitet na Šipkovojoj Glavici izvesno zahteva nova sistematska istraživanja, na osnovu poznatog materijala već sada se može konstatovati da fragmenti klesanog ukrasa svedoče o radu izuzetno veštih klesara, čiji se postupak i "stil" u potpunosti prepoznaju i na poznatim kapitelima sačuvanim u Dubrovniku, prema oceni dosadašnje istoriografije importovanim iz prokoneskih radionica, up. Šiljeg 2007: 257-261, ali i u kamenom nameštaju kasnoantičkih crkava u Epiru, koji je sakupila i podrobno analizirala ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ 2013.

⁵⁰⁰ Za Kotor, Martinović 1990: 21-32; za Dubrovnik, Šiljeg 2007: 257-261 (sa pregledom starijih mišljenja i literature); za utvrđenje u Rasu, Popović 1999: 73-81, 123-135, 295-297.

⁵⁰¹ Suić 1976: 227-252; Dunn 1994: 60-80; Curta 2013: 809-852.

IV ZAKLJUČAK

Razmatranje slike kao simbola kulturnog prostora obrazovanog u preseku geografske i istorijske ravni teritorije na kojoj je nastajala, ovde se mora okončati koliko zbog nedvosmislene toliko i na osoben način istorijski neautentične okolnosti. Ona je oličena u činjenici da su podaci ma koje vrste o zbivanjima na centralnom Balkanu u VII i VIII veku i dalje do te mere fragmentarni da se gotovo celokupno razdoblje kao zid od magle još uvek uzdiže pred istraživačima. Iako se historiografija odavno oslobodila romantičarskih vizija o migracijama kao o demografskoj eksploziji pridošlica, koja je proizvela masovno i trenutno uništenje sveukupnog dotadašnjeg ustrojstva, drastično pomanjkanje savremenih vesti i nalaza i dalje ne dopušta uvid u ključni opšti problem terminalne faze kasne antike, problem istinske prirode, specifične težine i frekvencije svakovrsnih povoda i odnosa koji su doveli do konačnih transformacija na celokupnom prostoru Balkana.

Promene, koliko god da su bile korenite, ne samo da nisu podrazumevale kratak period nestajanja starog poretka već, što je još važnije i što se može uzeti kao izvesno, ni u kom slučaju nisu imale linearni karakter sa trenutnim i jednakim posledicama u svim balkanskim oblastima. Na pojedinim, bolje proučenim tačkama, puls pretrajavanja autohtonog stanovništva ostavio je za sobom obrise koji, iako skupa sagledani nalikuju kaleidoskopskoj projekciji neprekidno promenljivih oblika, ipak svedoče o dugotrajnoj težnji da se uprkos svemu opstane ne samo u blizini vlastitih naseobina već i u okvirima koliko-toliko ustrojenog sistema.⁵⁰² Geneza rešavanja nedoumica oko godine i okolnosti "razaranja" Salone na osoben način pojavljuje se kao prvorazredna ilustracija te želje za životom. Kao naučni problem, ona je prešla karakteristične historiografske etape, od preteranog poverenja ukazivanog daleko kasnijim izvorima, preko relativno pouzdanih istoričarskih i sasvim pouzdanih arheoloških analiza čiji su rezultati uneli više nijansi u sliku tobožnjeg kataklizmičnog ishoda tog događaja,⁵⁰³ do savremenih razmatranja. U njima je potragu za preciznim datumom "smrti grada" smenilo nastojanje da se konsoliduju značenja svih dosadašnjih nalaza i sudova, i povežu u kompleksnu celinu raznorodnih pojava na koje je onovremeno preživljavanje bilo prinuđeno.⁵⁰⁴

Takav pristup, koji samo naizgled nosi obeležja studije pojedinačnog slučaja, na sadašnjem stepenu pozitivnih znanja čini se i najplodotvornijim na putu ka sticanju produbljenijih predstava. Uzimajući u obzir činioce u rasponu od prirodnog okruženja do materijalne i toponomastičke zaostavštine, on predočava sve dimenzije i svu dinamiku procesa kojima je antičko ustrojstvo, sa mnogo manje krvi no što je teklo redovima starije historiografije, prerastalo u temelj novih relacija u egzistenciji jedne zaokružene i istorijski homogene zajednice u tranziciji.⁵⁰⁵ Iako je na kraju ipak postala tek pritoka u deltu sveukupne istorije Jadrana tokom dugog prelaska iz kasne antike u rani srednji vek, sudbina Salone, osobito tokom prvih decenija VII stoleća, ipak je bila samo njena sudbina,

⁵⁰² Ferluga 1957: 43.

⁵⁰³ Ferluga 1957: 42; Nikolajević 1979: 151-170; Rapanić 1980: 189-218.

⁵⁰⁴ Basić 2008: 81-108.

⁵⁰⁵ Rapanić 1980: 189-218; Basić 2008: 81-108.

koliko god da je proizlazila i iz okolnosti primerenih širem arealu: dok je 600. godine Grgur Veliki salonitanskom nadbiskupu otvoreno predočavao opasnost od varvara, u njegovim tek nešto kasnijim pismima poglavaru Justinijane Prime i episkopu Skodre, još uvek je bilo i vremena i mentalnog prostora za opširno obrazlaganje sankcija za nekanonsko ponašanje episkopa Dokleje Pavla.⁵⁰⁶ To, naravno, u svetlu okolnosti da se danas poznata prepiska navedenih aktera prekida od 602, nikako ne mora da znači da je provincija na krajnjem jugu istočne obale mora bila pošteđena avaro-slovenskih domašaja. Ali još pola stoleća potvrđenog trajanja dalmatinske prestonice uverljivo svedoči o tome da je svaka oblast posedovala vlastiti letopis transformacije.

U budućim istraživanjima ova se činjenica neizostavno mora imati u vidu. U njoj se, istovremeno, nalazi i opravdanje proučavanju kasnoantičkog Balkana iz ugla studija o regijama i njihovim užim prostornim jedinicama, mikro-zonama koje su obrazovane još u vekovima pre nove ere, u svom dugom trajanju i u skladu sa okolnostima, na različitim nivoima živele i kao integrisani delovi oficijelne administrativne celine i kao srazmerno autonomne čestice u okvirima globalnog poretka. Svaka ponaosob u zajednički repozitorijum kulture prinosila je ponešto od svoje lokalne tradicije, bez obzira na to što se taj "ulog" u horizontalnoj ravni često mogao pojavljivati razumljiviji na udaljenim teritorijama nego u neposrednom susedstvu. S druge strane, koliko je sedimentirani sadržaj tog duhovnog relikvijara duboko počivao u samim temeljima konstrukcije identiteta takvih zajednica, i koliko je intenzivno pulsirao kao svojevrsni marker posebnosti, pokazuje uvid u vertikalnu, hronološku dimenziju njegovog delovanja. Iako je pradavni mit o Kadmu bio poznat duž cele obale, novi impuls njegovom pretrajavanju u novom hrišćansko-politeističkom ambijentu podstakao je niko drugi do Sv. Jeronim. Bez obzira na izmenu fokusa i konteksta narativa, odnosno karaktera glavnog aktera koji je, skončavši pretvoren u zmiju postao "negativni junak", čiji je teror u okolini Epidauruma mogao okončati jedino drugi zakleti hrišćanin, Sv. Ilarion iz Gaze, dalmatinski svetitelj je za promociju svog palestinskog prijatelja iskoristio upravo južnojadransku verziju mita. Učinio je to ne samo zato što je Sv. Ilarion jednom boravio u Epidaurumu, već i stoga što je oblast između Butue i Epidauruma bila jedino mesto na Jadranu uistinu vezano za Kadma – to mu je *na grčkom* saopštio tamošnji *domorodni živalj*.⁵⁰⁷ Milenijum kasnije, drevni feničanski, grčki i ilirski kralj i dalje je živio u pisanoj reči preuzetoj iz zaostavštine Sv. Jeronima. Štaviše, uznapredovao je u sudeonika plejade mitoloških tvoraca *zajedničke* prošlosti Dalmacije u delu Tome Arhidakona,⁵⁰⁸ po istom modelu po kojem je gotovo dve hiljade godina ranije prisustvo aktera trojanskog rata funkcionisalo u konstruisanju nove istorije Epira.

Razumeti navedenu epizodu samo kao povest o putovanju mita kroz epohe značilo bi ostati daleko od vrednosti koju ona implicitno ima za uvid u onovremeno poimanje praktično celokupnog religiozno-kulturnog stratuma na prostoru okvirno omeđenom granicama kasnoantičke provincije. Transmisija narativa iz lokalno važnog u univerzalno važan ostvarivala se cikličnim dodavanjem novih pojedinosti osnovnoj matrici. U tom procesu *mesto* izvorišta tradicije moralo je posedovati autoritet jednak onome koji je bio

⁵⁰⁶ Nikolajević 1979: 163; Nikčević – Klikovac, *Monumenta Montenegrina* I, 2001: 144-147.

⁵⁰⁷ Weingarten 2005: 142.

⁵⁰⁸ Perić – Karbić – Matijević Sokol – Ross Sweeney, *Thomae archidiaconi Spalatinensis Historia Salonitanorum atque Spalatinorum pontificium*, 2006: I, 6-7.

primeren njenom sadržaju. Sa izuzetkom jednog nesigurno atribuiranog nalaza,⁵⁰⁹ danas još uvek ne postoji ništa na osnovu čega bi bilo moguće govoriti o vizuelnim vidovima prisustva i poštovanja Kadma na teritoriji južnog Jadrana. Odatle je posebno značajno što Sv. Jeronim u tom pogledu nije imao dileme. Jer njegova ubikacija Kadmovog matičnog jadranskog ambijenta zasigurno nije počivala samo na lokalnom predanju; *autentičnost sakralnosti mesta* bila je krucijalni preduslov koji je garantovao pobedu svetitelja nad personifikacijom starog poretka.⁵¹⁰ Čudo Sv. Ilariona stoga se moglo dogoditi *samo na tom prostoru*, da bi on zauvek postao obeležen znakom Hristovog učenja, preobraćen u još jednu tačku emanacije hrišćanske svetosti na karti novog i još uvek ni približno izdiferenciranog sveta religioznosti. Topografija čuda nije smela biti pogrešna; od njene preciznosti zavisila je vrednost samog čina.⁵¹¹ Povrh svega, pobeda palestinskog svetitelja zapravo je predstavljala *repetitio* znatno starije, ali po sadržaju identične epizode. Opisana u *Delima apostolskim* (28, 3-5), zbila se na ostrvu Meliti (Mljet), gde se lokalno stanovništvo oslobodilo zmije potpuno istovetnom intervencijom došljaka koji se tu zatekao preživlevši borodolom: bio je to apostol Pavle.⁵¹²

Sagledan u širem kontekstu, Jeronimov *translatio* izražene i, kako je pokazano, mnogim nagoveštajima dodatno potkrepljive tradicije apostolskog prisustva i delovanja na Jadranu, načelni je pokazatelj razloga zbog kojih je u nastojanju na rekonstrukciji kasnoantičkog kulturnog prostora bilo neophodno spustiti se do znatno dubljih stratuma prošlosti ove oblasti. Jemstva njegovog obrazovanja, primarno zasnovana na prirodnim svojstvima regije i njenoj geografskoj poziciji u trouglu Otrantskih Vrata, izrastala su iz povezanosti sa onim krilom helenskog sveta koje je već do Pirovog doba južni deo jadranskog mora povezalo sa Severnom Afrikom i istočnim Mediteranom. Uporedo sa arheološkim materijalom, mentalne slike kultova poput Kadmovog i Medaurovog, jednako koliko i tekovine vizuelnog izražavanja, upućuju na zaključak da ti kontakti ne samo da nisu bili sporadični, već da su i nakon pojave nove sile u Sredozemlju nastavili da čine okosnicu kulturnog profila stanovništva koje se i u vreme Sv. Jeronima služilo grčkim jezikom, bez obzira na kvalifikacije kojima su ga darivali učenjaci binarno ustrojene mediteranske ekumene. Rim se, gotovo da je truizam to primetiti, kao i na mnogim drugim tačkama susreta vlastite hegemonije sa lokalnim nasleđima u krajevima Carstva kulturno starijim no što je ono samo bilo, i ovde pojavio u funkciji svojevrsnog katalizatora, koji je uspostavljaajući svoj univerzum, istovremeno intenzivno radio i na očuvanju zaloga regionalnih identiteta u okvirima novog poretka. Na krajnjem jugu Jadrana neodvojivi deo te posebnosti predstavljalo je već odavno kao "organsko" prihvaćeno postojanje kolonija i tekovina stanovništva sa udaljenih istočnih i južnih meridijana. Iako fond arheološko-umetničkog repertoara još uvek ne dopušta uvid u sve etape i praktične vidove međusobnog ukrštanja i postepenog srastanja njihovih i domorodnih duhovnih matrica, jedan od nesumnjivih pokazatelja kontinuiteta tog fenomena ogleda se u poreklu osnivača salonitanske crkve, koji su u više generacija poticali iz Antiohije ili nekog drugog sirijskog

⁵⁰⁹ Šašel Kos 2005: 125-126.

⁵¹⁰ Dowden 1992: 86-120.

⁵¹¹ Hahn – Emmel – Gotter 2008.

⁵¹² Weingarten 2005: 146-147, gde su dati argumenti u prilog identifikacije Melite kao ostrva Mljet, a ne Malte.

centra.⁵¹³ Sa novim uvidom u ostatke mozaika u vili kod Petrovca, prostorni koncept bazilike A u Dokleji, poštovanje kulta Sv. Tekle i arhitekturu martirijuma u Doljanima, kasnoantički ambijent obale i njenog neposrednog zaleđa ne samo da poprima dimenziju o kojoj ne postoji ni jedan podatak u pisanim izvorima, već s puno razloga navodi na potrebu za preispitivanjem celokupnog korpusa religijsko-kulturnih pretpostavki koje su obeležile dug, i od oblasti do oblasti u praksi različito ispoljavan, proces hristijanizacije balkanskog primorskog pojasa. Time se, istovremeno, neopozivo i trajno ukida stari historiografski sud o slabom prisustvu i poznavanju hrišćanskog učenja na prostoru Prevalisa.

Sa druge strane hronološke linije trajanja kasnoantičke provincije nalaze se kontekstualno nedovoljno jasni ostaci građevina koje bi trebalo da potiču iz razdoblja postepenog zamiranja njene civilne i crkvene hijerarhije. Krstoobrazni hram u Dokleji, podignut na ostacima bazilike B, mogao bi da svedoči i o redukciji gradskog sakralnog središta, ali i o potrebi za obnovom starijeg kulturnog mesta (sl. 91). Međutim, na osnovu podataka koje je najpotpunije izložio P. Stikoti, praktično se ništa pouzdanije ne može reći o razdoblju u kojem je hram nastao, i razlozima koji su uslovili ovakvu njegovu poziciju.⁵¹⁴ Morfologija zdanja i masivni zidovi ukazuju na rad graditelja koji su sa krajnjom obazrivošću pristupali problemu konstruisanja superstrukture, odnosno kupole. Hipotetično, to bi bio posredni dokaz izgradnji u vreme gašenja one arhitektonske veštine oličene južnom crkvom u Doljanima. Po obliku osnove i načinu zidanja krstoobraznoj crkvi u Dokleji veoma nalikuje crkva Sv. Trojice u oblasti Agriniu u centralnoj Etoliji (sl. 92). Njen najstariji sloj okvirno je datovan u VIII vek, no to je isuviše udaljeno područje, i u sopstvenom okruženju isuviše usamljeni spomenik da bi se smelo pomišljati o bilo kakvoj istorijski zasnovanoj relaciji.⁵¹⁵ Skup nedoumica koje proizilaze iz situacije krstoobrazne crkve zapravo je u potpunosti vezan za istorijat transformacija kasnoantičkog sloja grada u celini. Osim što je i posle svega izrečenog teško govoriti o preciznijoj hronologiji analiziranih sakralnih građevina, osobito ako se, primera radi, u vidu ima realna mogućnost da je u slučaju bazilike A u jednom trenutku došlo do njene obnove u nekom obimu, ne raspolaže se nikakvim saznanjima o promenama koje su se u arhitektonskim organizmima unutar bedema izvesno događale već u IV veku. Podaci ove vrste posebno su važni stoga što je pouzdano ustanovljeno da je u istom periodu u Skodri došlo do značajnog smanjenja iskoristivog gradskog prostora, dok su zidine Lisosa tokom V veka bile primetno ojačane.⁵¹⁶ Predstava o tim promenama, međutim, eventualno će postati jasnija isključivo novim ispitivanjima ostataka utvrda, kao i onih delova grada koji nikada nisu arheološki istraživani.

Slične okolnosti i slične nepoznanice svojstvene su i skupini sakralnih spomenika u primorskim središtima i njihovom neposrednom susedstvu. Već sami po sebi, broj ranih hrišćanskih svetišta identifikovanih na teritoriji od Skadarskog jezera do Kotora, uporedo sa izrazitom raznovrсноšću primenjenih arhitektonskih formi, nesumnjivi su pokazatelji onovremenog potencijala priobalne oblasti, obeleženog, između ostalog, razgranatom graditeljskom delatnošću. Nju je, međutim, usled pomanjakanja celine arheoloških podataka, još uvek praktično nemoguće artikulirati u okvirima bilo kakve stvarne istorijske stratigrafije. Relativno bezbedna zahvaljujući vencu planinskog masiva, oslonjena na resur-

⁵¹³ Migotti 1991-92: 163-182; Prozorov 2006: 219-239.

⁵¹⁴ Stikotti (1913) 1999: 141-148; Zagarčanin 2011: 41-70.

⁵¹⁵ ΠΑΛΙΟΥΡΑΣ 2004: 433-439, posebno 438.

⁵¹⁶ Za Skodru, Hoxha 2003: 166; za Lisos, Hoxha 2007: 82; Wilkes 2013: 735-758.

se mora i plodnih župa neposredno uz obalu, ova je regija mogla živeti neugrožena turbulencijama u kontinentu, pa je i kriza kasnoantičkog doba na njoj najverovatnije utisnula najmanje tragova. Međutim, stabilno trajanje jednog mikro-sveta podrazumevalo je njegov makar i minimalni napredak, pa stoga iz navedenog nikako ne treba zaključiti da je njegov prostor ostao nedodirnut fundamentalnim promenama koje je postepeno nosilo doba urušavanja globalnog poretka.

U urbanističkom pogledu te promene obeležio je proces kretanja reverzibilnog onome iz vremena klasičnog Rima. Stare gradine na zaštićenim uzvisinama sve češće su dobijale svoju davnašnju namenu, a pristup ravnici ili moru ponovo je morao biti pouzdano obezbeđivan, čemu su dodatni podsticaj predstavljale logističke potrebe Justinijanove jadranske kampanje.⁵¹⁷ No, uprkos svojoj važnosti, to su oduvek bile i zauvek ostale srazmerno male aglomeracije, svojim prirodnim svojstvima i u najstabilnijim prilikama sposobne "da prime i udome, točnije da zadrže samo jedan sasvim određeni i ograničeni broj stanovnika".⁵¹⁸ Zavisno od okolnosti, ta činjenica predstavljala je ili meru njihovog prosperiteta, ili ključni zalog njihovog preživljavanja, osvedočenog rečima Konstantina Porfirogenita. Dugo i neprekinuto pretrajavanje primorskih gradova, tokom približno tri generacije između poslednjeg kasnoantičkog episkopa Risinijuma i prvog ranosrednjovekovnog prelata Kotora, potpisanog u aktima nikejskog sabora 787, kako je vreme proticalo sve više je bilo primorano na kretanje u sve užem perimetru.⁵¹⁹ Ta verovatno upadljiva redukcija nekadašnjeg prostora komunikacije, posredno je mogla imati uticaja i na opšti profil sakralne arhitekture, koja se, kako danas izgleda, postepeno svodila na ostvarenja iz domašaja lokalne graditeljske tradicije i sve rustičnije prakse. Ako se u osnovama bazilike u kotorskom podgrađu, jedne varijante trikonhosa u Baru (sl. 93), pa čak i minijaturnog hrama u Drivastu koji deluje kao umanjena kopija oktogona u Doljanima,⁵²⁰ daju prepoznati sasvim jasne forme proizišle iz programskih tokova arhitekture bližih ili udaljenijih centara VI veka, crkve u Budvi i na Šuranju deluju ponešto drugačije, više kao pokušaj podražavanja nekih za sada neutvrđenih uzora, ili kao produkt prilagođavanja mestima na kojima su bile izgrađene.⁵²¹ Treba im pridodati ostatke zdanja nedovoljno jasne morfologije, poput onog ispod hrama Rize Bogorodice u Bijeloj, ili u Prčnju, gde neobična prostorna struktura Sv. Tome, trikonhalnog hrišćanskog svetilišta sa kapitelima bez ijednog hrišćanskog simbola, opravdano izaziva zapitanost je li građevina prvobitno uopšte bila zamišljena kao crkva (sl. 94).⁵²² Na taj način sveukupna slika sakralne arhitekture ovog područja pojavljuje se obeležena pojedinostima čije pravo razumevanje i stvarni istorijski kontekst mogu dati samo buduća istraživanja. Međutim, i pre no što do njih dođe, puno je

⁵¹⁷ Goldestein 2002; 2005: 23-34.

⁵¹⁸ Rapanić 1980: 190.

⁵¹⁹ Stevović 2001/2002: 165-182; međutim, nakon teksta koji je sasvim nedavno objavio Basić 2014: 149-196, posebno 189-190, problem okolnosti vezanih za celokupnu oblast nekadašnjeg Prevalisa u ranosrednjovekovnom razdoblju, ubuduće će se morati razmatrati sa značajno drugačijih polazišta i uz primenu znatno osetljivijih istraživačkih "instrumenata" no što su do sada bili gotovo svi oni kojima se nastojalo proniknuti u aspekte preživljavanja teritorije u "mračnim vekovima."

⁵²⁰ Za Kotor, Чанак-Медић 1989: 208-210; za Drivast, Јанковић 2007: 85.

⁵²¹ Za baziliku u Budvi, Јанковић 2007: 89-95; za ostatke crkve na Šuranju, Врзић 2003: 205-208 (sa starijom literaturom).

⁵²² Za stariji sloj crkve u Bijeloj, Јанковић 2007: 96-104, 116 (sa starijom literaturom); za Sv. Tomu u Prčnju, Кораћ - Ковачевић 1970: 107-117; Vujičić 2007: 42-45.

razloga zbog kojih unapred treba biti veoma oprezan u formiranju sudova o ovim spomenicima. Jer, ako je posveta crkve u Bijeloj prvobitna, ona je onda pouzdani trag vrlo starog kulturnog mesta koje je moglo biti zasnovano ili već u V veku, ili onda kada je poštovanje Bogorodičine odežde dobilo novi impuls, nakon što su ove relikvije spasle Konstantinopolj od varvarske opsade početkom VII stoleća.⁵²³ Nadalje, kako u arhitektonskim oblicima tako i u posveti prčanjskog hrama, kada god da je dobio namenu crkve, opravdano je prepoznat uticaj istočnih romejskih provincija,⁵²⁴ a ranovizantijska bazilika u Porfirogenitovom "donjem Kotoru" uz ranosrednjovekovne adaptacije pretrajala je sve do početka XIII stoleća.⁵²⁵ Povrh svega, početak IX veka obeležila je masovna migracija istočnomaloazijskog hrišćanskog stanovništva u oblasti Sicilije, Kalabrije, južne Grčke, ali, kako izgleda, i upravo ovog dela jadranske obale. Bilo je to veliko kretanje koje je iza sebe ostavilo do danas očuvane materijalne tragove.⁵²⁶ Svojevremeno analizirani, delovali su kao odjek izolovane epizode s kraja "mračnog doba" srednjeg veka. No sada, posle svega izrečenog, razložno je zapitati se nije li kontekst te epizode bio sasvim drugačiji, nije li ona predstavljala samo još jedan među neizbrojivim talasima prekomorskog prelaska žitelja Istoka u južnojadranski, odnosno otrantski areal? A ako je tako, kakve sve konotacije u sebi zapravo sabira lakonska Porfirogenitova beleška o moru koje je tamošnjim gradovima omogućilo da prežive? Najpreciznije, koliko je dugo, na koje načine i kojim putevima i procesima Prevalis kao kulturni prostor, sa svim transformacijama generisanim iznutra i spolja, nadživeo Prevalis kao administrativnu jedinicu, obrazujući kreativnu osnovu za naredno razdoblje u istom ambijentu.

Načelno govoreći, za razliku od često spominjane potrebe za arheološkim istraživanjima kao primarnom putu ka novim saznanjima, pretpostavke odgovora na ova pitanja ne nalaze se samo u rezultatima sistematskih iskopavanja. U istoj, ako ne i većoj meri, koncentrisane su u reartikulaciji sveukupne istraživačke direkcije, kojom bi se arheologija i istorija umetnosti, dve sestrinski povezane discipline koje se ponekad teško međusobno sporazumevaju, sastale na istoj i obema podjednako razumljivoj metodološko-interpretativnoj ravni. Bez arheoloških otkrića, davnašnjih ili nedavnih, ova knjiga ne bi mogla da postoji. Ali, bez razmatranja slike kao podloge, prenosioca, receptora i simbola sveobuhvatnih procesa koji su konstituisali sedimentirani identitet jedne teritorije, arheološki nalaz, uza sve nove teorije, ostaje semantički drastično redukovani muzejski eksponat lišen svojih kontekstualnih dimenzija, znamenitost površna i zanimljiva samo po vremenu nastanka a ne i po značenju i funkciji. Teren milenijumima obeležen izrazitom kulturnom heteroglosijom, svojom materijalnom zaostavštinom pretrajalom u autentičnom mikrosvetu u kojem je stvorena, idealno je mesto na kome slika kao kategorija ima sve potencijale da iz obruča tradicionalnih klasifikacija iskorači u mentalni areal neuporedivo gečtiji no što su "савршено уређени универзуми археолошких података, затворених хронолошких система...пуке банке података о типологији керамике или количини потрошње жита."⁵²⁷ Proučavanja u pravcu identifikovanja sadržaja koji su određeno

⁵²³ Шеровић 1920: 273-294; za pregled literature o crkvi, Ђурић 1975: 190-191; za kult Bogorodičinih relikvija u vizantijskoj prestonici, Ердељан 2013: 56-100.

⁵²⁴ Кораћ - Ковачевић 1970: 107-117.

⁵²⁵ Чанак-Медић 1989: 208-212.

⁵²⁶ Стевовић 1998/1999: 23-32.

⁵²⁷ Ердељан 2014: 11-21 (citata na str. 20).

mesto, odnosno regiju, u konkretnom vremenu činili svim onim što je više od jednostavnog prostora, u slučaju Prevalisa u svakom smislu predstavljaju preduslov objašnjenju jednog davnog, koliko neobičnog toliko i suštinski ilustrativnog hronotopa. Svako na svoj način, konstruisali su ga Klaudije Ptolomej i ulcinjski pirati. Prvi je u svojoj *Geografiji* posebnu pažnju posvetio odlikama Boke Kotorske, potomji su se sve do kasnog XVIII stoleća neprekidno ustremljivali ka sirijskim i egipatskim lukama.⁵²⁸ Porivi koji su i jednog i druge navodili na takvo delovanje sada su, čini se, znatno jasniji.

⁵²⁸ Kozličić 1980: 148-154,173-177; Franetović 1960: 256.

***PRAEVALIS.* THE MAKING OF THE CULTURAL SPACE OF THE LATE ANTIQUE PROVINCE**

I IMAGE, SPACE, HISTORY

This is the book in which the past of one geographic space of the ancient world, is envisioned by different images, created during the period longer than a millennium. In other words, the achievements of visual expression earned the supremacy in this book over the traditional *instrumenta studiorum* of the historical research.

In historical written sources, a very modest fund of information dedicated to the mentioned area is preserved. Besides, in none of them a single hint exists about the courses or the movements that, sublimed in the image, had an exceptional importance in the creation of the overall ambience centuries before and in the period during which the province *Praevalis* (*Praevalitana*) existed. However, what disappeared as *scripta* remained as *imago*. By its interpretation, the ancient history of the region reveals a completely new content, even more alive than the several fragmentary and imprecise data which were, until now, almost everything that could be gained by the research relied only on the written sources. There is an old but only seemingly used up saying that an image speaks a thousand words. In this book it is shown that its meaning can turn into a first-class guideline toward the new cognitions and the widening of the interpretative horizon of the historical narrative.

About half a millennium before the province of Praevalis is constituted, the first encounter between Greek and Roman weapons occurred in the same region and, simultaneously with it, the one of the earliest Greco-roman cultural interactions as well. Gradually, a liminal cultural micro-universe was created, the characteristics of which remained recognizable even long after the end of the Late Antiquity.

The borders of the province are today defined more according to the scarce written information about the administrative division of the Empire, then by the positive data. It is certain that the borders confined the area between New Epirus, Dardania, Upper Moesia and Dalmatia, but it is more difficult to determine the exact territory of this administrative unit. According to most of the scholars, its border line towards the South runs between Durrës (Epidamnos/Dyrrachion) and Lezhë (Lissus), to the East it followed the river Black Drim, to the North the border was most probably determined by the mountains of Durmitor and Sinjajevina, while to the West it run from the Bay of Kotor, crossing the Lovćen mountain, to the confluence of Piva and Tara rivers.

A statement was made in historiography that the establishing of the province of Praevalis was a consequence of the difficulties in maritime connections to the Dalmatian capital Salona. The mentioned hypothesis is obviously correct, although it couldn't be testified yet, since behind it stood the idea that the creation of a new province was tightly associated to what was going on in the sea. The territory of the southern part of the eastern Adriatic coast was, depending on the occasion, either the place where the

intensive interaction of the coast and the continent begun or, thanks to the fact that it was enclosed by mountains, the safe starting "stronghold" during the times when continent should be invaded. In every period of history, its significance as well as the characteristics of everything that was created in this area, were determined by its position. It was the point of a triangle which, alongside with the western coast of the Balkan Peninsula and the southern parts of the Apennine Peninsula with Sicily, enclosed the joining of the two seas, thus creating the "Gate of Adriatic". It was crossed by all those who, from near or far away, disseminated the achievements of their own environments thus systematically creating the contours of the syncretistic cultural ambience around this most important Mediterranean junction.

Among the peoples of different origin and elderliness, that inhabited this area until the complete roman domination over the Strait of Otranto, Illyrians distinguished by the fact that their real historical role was until recently the least differentiated of them all. The reason for that lies in the fact that they were mostly viewed on the macro-plan which put in the same level many different tribes inhabited on the large territory from the central Albania to the south-eastern slopes of the Alps. It was the consequence of the seemingly insolubly complicated and long lasting situation in diverse Illyrian realms, with which ancient writers from Polybius to Appian dealt differently, as well as of the insufficient amount of archaeological finds that would make the actual situation somewhat more understandable. It is known, for example, that in the year 385 BC the tyrant of Syracuse, Dionysius the Elder, made the alliance with the Illyrians in order to found the colonies of Issa (the island of Vis) and Pharos (Starigrad, the island of Hvar). Finally, the marriage between king Pyrrhus (319-272 BC) and Bircenna, the daughter of the Illyrian ruler Bardyllis II (295-290 BC), made an important qualitative change in the self-cognizance of the Illyrians. In other words, after the death of Pyrrhus, the Illyrians had very good reason to express their legitimate pretensions within the aborescent genealogy of his successors. Around 230 BC Illyrians were the strongest military force in the south-eastern part of the Adriatic coast, to which testify the Illyrian wars fought on this territory from 229 to 168 BC. After the final defeat of Illyrians, their realm was divided into three parts, which led to the transformation of this drastically diminished territory for the first time. Regardless of the fact that the province wasn't created at that moment, the above mentioned territorial division gave a completely different perspective to the inhabitants of each of the three mentioned regions. Near the coast line, the old Greco-Illyrian merchant colonies (Figs. 16-18, 34) started the gradual entry into the framework of the Roman state, marked by the renewal of the safe shipping between the two Adriatic coasts. The region that remained on the other side of the mountains, according to the present-day knowledge, had to wait more than a century for all the benefits of the new system. The realm that in 168 BC was named *regnum Illyricum*, by the middle of 1st century BC entered the last phase of conflicts between the local tribes and the Romans as well as of the conflicts between the diverse Roman fractions among themselves, the discrepancy of which marked the gradual withering of the entire system of Roman Republic. In that moment Illyria became *de iure* an integral part of the politics of the Roman state.

The upraise of the Docleati tribe, that Octavian had to deal with sometimes before the battle of Actium, resulted in an administrative reorganization of Illyricum and finally,

by the end of the first decade of the 1st century AD, in the formation of the province of Dalmatia, bordered by the rivers Mati, Drina and Sava. The archaeological investigation of the area inside the ramparts of the ancient Doclea (Figs 11, 39, 43-44), mostly conducted at the end of the 19th century AD, as well as the systematic excavations of the city necropolises, brought to light the architectural remains and small finds which testify that the city, even from the time of Octavian and surely at least from the reign of Flavian dynasty, represented the monument dedicated to the Romanization of the entire region. The particular importance of Doclea as the urban centre created according to the *Roman will*, which should unify the realm that existed during the time of Illyrian wars, echoes convincingly in one today lost inscription. It relates to certain M. Flavius Fronto, member of one of the leading families in the city who, according to the text of another fragmentary epigraphic source, together with his wife took part in building of the basilica and, seemingly, in some part of the Doclean forum as well, at least surely the one where the memorial dedicated to the memory of their departed son was erected. According to the inscription, M. Flavius Fronto was in charge of the guild of blacksmiths, *sacerdos* in colonies of Naronia and Epidaurum, *pontifex* in the colony of Scodra, *flamen* in the cult of an unknown divinized emperor and, above all, *Ilvir quinquennales* in Risinium, Scodra and Doclea. In other words, he was a man whose titles personified Rome as the symbol of the orderliness.

Everything above mentioned suggests that Doclea, whether developed from the legion camp or as a new *civitas*, came into existence slowly and without burden of Illyrian-Hellenistic past, disregarding the fact that it might have been appreciated in the tradition or in everyday life. In other word, it was created by the same process that made local leaders like M. Flavius Fronto aware that the patronage of their dominion came from the highest level of the Roman administration and was manifested, among the rest, by the inhabitants from the Apennine Peninsula.

The province of Praevalis was originally a part of Dalmatia, the large province connected by the network of roads, which created an area unified by economy and constantly supported by the newcomers from the Apennine Peninsula. They gradually established the dominance in Salona and other centres, creating at the same time the widespread network of personal connections with the place of their origin as well as with other places situated along the eastern Adriatic coast. The main hypothesis, considering the possible ways in which these contacts were established, lies in the fact that maritime and fluvial pathways were considered prerequisite for the complex system of bounding the different places and regions. Because of that, their spheres of interest were established in the first place according to the scopes of shipping and not by the criteria of the distance. Fluvial pathways also had an enormous importance: on the river estuary, the cargo from the large ships was cross loaded to the smaller vessels, which could move upstream. The survivor of transport could literary mean the difference between life and death of many ancient towns situated further inland. The towns and cities were, of course, supplied by the land routs as well, like the one connecting Lezhë and Shköder, as well as by several military roads which tied coast with its hinterland.

The system established on this small territory, stimulated constantly by the migrations of colonists from the Apennine Peninsula, was the pledge of the gradual integration of the non-roman population, that led to the homogeneity of the community

or, more precisely, to its complete Romanization. By the endless multiplication of equally organized spatial micro-particles from Britain to Mesopotamia, Rome not only maintained its macro-structure resistant to change, but made its system the first-class ideological instrument of its own supremacy.

II THE IMAGES OF CLASSICAL ANTIQUITY

Although at first glance the number of discovered material remains that can be ascribed to the Roman period on the mentioned territory is almost discouraging, the more detailed insight into its content still enables enough data for analyzing the courses and typical relations decisive for the gradual generating of the cultural realm of future Late Antique province of Praevalis. What can't be ascertained from the works of art can in some way be superseded by the oral and, later, written tradition, like the myth of Cadmus (Fig. 22), who spent the later years of his life in the area of the Balkan part of Adriatic southern shore. In historical dimension, Cadmus could mark the trace of the direct contact of the inhabitants of the said area with the Phoenicians even at the beginning of the Bronze Age, but his *acceptance in the local milieu* was derived from the relations with much closer regions of Ionian Sea basin. The *superstructures* of this legend turned Cadmus into a great Mediterranean traveller, almost divine in origin, who had many dwelling places and diverse knowledge. Firstly he introduced the Egyptian cult of Dionysus to the Greeks and, in some versions of the legend, was even treated as the legendary grandfather of the same semi-god, appearing for the first time as the resident of the Egyptian Thebes. Finally, he introduced the writing skill to the inhabitants of the Boeotian city of the same name. In the southern part of the eastern Adriatic coast, the name of Butua (ancient Budva) was interpreted as derived from the name of Cadmus' oxcart (βούς, gr. – ox). The legend also mentions that aged Cadmus had a son named Illyrius, who was denoted as the eponym founder of the Risinium, the capital of Teuta's realm.

Together with the widely known, undeniably powerful and diligently venerated members of the universal assemblage of gods, the sky over Risinium in 2nd century AD was inhabited not only by the spirits of above mentioned ancestors, but by another ancient guardian who vigilantly took care about the city and its inhabitants wherever they were. His name was Medaurus. Practically nothing about him would be known at all if it wasn't for the Roman senator M. Luceius Torquatus Bassianus (Cassianus?), who in 168-169 AD left a votive epitaph in the temple of Asclepius in Numidian city of Lambaesis. In that inscription, Medaurus was designated as the lares of Risinium and of dedicant's people (Fig. 36).

M. Luceius Torquatus Bassianus (Cassianus?) had many reasons to announce, in the appropriate form, the key contents of the historical tradition originating from the place of his origin. In the very beginning of the inscription from Lambaesa, the name of Aeacus is mentioned in the term "Moenia Aeacia" (Aeacian walls). He wasn't only the founder of the Aeacian dynasty of Epirus, but also the grandfather of Achilles and one of the builders of the towers on Trojan ramparts. Regardless the course of events in Trojan War, the ramparts of Risinium had already the prerogatives of being old, sacred and

conquerless, first of all thanks to Pyrrhus. He publically declared his mythological background, which was not unusual in that time. Like his precedents in Epirus he took the name, i.e. the identity of Achilles' son Neoptolemus knowing that every connection with Achilles, as the personification of absolute military and moral primacy led to the allusion of Alexander the Great. That was the real "ideological" base of Pyrrhus' pretensions to the endowment of the greatest Macedonian king. In other words, myth had the important role for explaining the reality. After the Trojan War, many Mediterranean urban centres alluded to the direct relation with the legendary heroes, but only few of them could "justify" it with arguments, like it could Risinium as early as from the end of 4th century BC.

Another important information, that can be found on the inscription from Lambaesis, is that the iconographic essence of the image of Medaurus was that of a rider on the rear horse with the menacing lance in his hand. Therefore, the hypothesis occurred in literature about his likeness to the "Thracian horseman". However, it is possible that only the primary "distinction" of Medaurus is quoted in the inscription, so we can't know for sure if there were any other symbols that made the vital part of the entire composition. Based on the research of more than 2000 similar monuments from the territory of Thrace, it was deduced that there exist a vast repertoire of the same main motif, which reappears on the grave marks or votive monuments dedicated to the diverse gods of Antiquity. For the problem of Medaurus himself, three stelai discovered in Bulgarian town of Pernik are of special importance (Fig.37). The dedicant was certain Publius Calpurnius Milo, wealthy roman citizen and the newcomer from the southern Greek realms. He ordered votive slabs to be carved, each one of them with the same central motif of the rider on the back of the rear horse who throws the lance with his right hand. But each composition had the distinctive additional attributes. On the first was a snake enveloped around the tree, on the second it was again snake but this time crawling to the altar, and on the third there was a boar. All three of them were found, as well as the inscription from Lambaesis, inside the remains of the temple of Asclepius in Pernik, and all of them had the inscribed epithet of the local Asclepius - "Kilidenos". Observed from this aspect, the distinctiveness of Medaurus lies in the circumstance that today we know the name he was called by in Risinium and its vicinity, thanks to the Lambaesis' inscription, while it stays possible that his divine nature could be widely known, maybe under somewhat different name. At the end of the inscription from Lambaesis, senator ordered to be engraved that this message was dedicated by "Medaurius", so it is not impossible that the dedicant wanted to represent himself in his other duty, i.e. as the priest of the cult of Medaurus. However, as early as the 2nd century AD, not far from Lambaesis, two urban centres of the similar name existed. Those were Ammaedara (*Amedara, Amedera, Ad Medera* lat.) in the place of the modern Haïdra in Tunisia, and Madaurus or Madaura, today M'Daourouch in eastern Algeria, the birthplace of Apuleius. It is possible that M. Luceius Torquatus Bassianus (Cassianus?) tended to represent himself, with the said epithet, as a man who spent some time in one of the above mentioned cities. Theoretically, both presumptions remain acceptable, but the third one seems more probable: the "Medaurian" could be the member of the populace that lived under the protection of Medaurus. The possibility stays that both of the mentioned towns could be theonyms and that maybe because of that M. Luceius Torquatus

Bassianus (Cassianus?) ordered to be recorded that Medaurus was "venerated here", as stands in the inscription.

The senator from Risinium basically followed an ancient and widespread practice, testified by Varo's record about the eldest shrine of Asclepius in Rome where he saw the images of *ferentarii eqvites*. But, on the other hand, Medaurus was not an absolute Illyrian equivalent to Asclepius, beside the fact that snake almost certainly was a motif within the entire iconography of Medaurus. In religious ambience of Risinium, the appearance of snake could also be explained as being the part of the myth of Aeacus, as the genealogical root of all the *immortal* ancestors, more precisely of those who gained immortality by their worldly achievements becoming closer to the "real" gods, i.e. of the ancient heroes. Our idea about how Medaurus was iconographically represented will stay incomplete until potential new archaeological finds, more eloquent than the fragment of a vessel with the image of a horseman that was found during the excavations in Risinium in 2010. When considering his true role, it is possible that Medaurus, originating from the time of Pyrrhus reign and from the plead of different sacred horsemen, ever since gained the primacy of the protector of Risinium but, maybe even at the same historical period, could have been venerated in the faraway lands, appropriate to the divinity that has military and healing prerogatives. What is certain is that he became the paradigm of the syncretistic culture of the community situated on the borderline of two worlds that, as through the person of Cadmus, guarded its past by the acceptance and adjustment of the achievements of others, with the guaranties of its own identity.

Humble fund of archaeological finds dated around or after Third Illyrian War suggests that the founding of Doclea is the crucial moment in historical sense, from which the previous past of the city area is to be written only by roman stylus. For the newly founded city a place should be found, not only in space but in time as well: the first is well illustrated by the collection of the titles of M. Flavius Fronto, whose empowerment head right into the sphere of the inner affairs of Risinium and Scodra; the second is labelled by an inscription of humble content, in which Doclea is mentioned only as *Res publica*. Finally, in the very centre of the settlement an architectural ambience is created, in the middle of which stood the forum (Figs. 39-44). Based on the researches of Pavle Rovinski, Piero Sticotti and on his own, Dragoslav Srejović concluded that the forum was a spacious square temenos, with the temple on the north and the funerary exedra on the east side. On the north, east and south it was surrounded by porticoes, while on its western side a basilica was erected. Since this space surmounted by porticoes had grandiose dimensions, Srejović deducted that it represented an architectural type designated as Caesareum, which originated in Egypt and was intended for the veneration of the cult of the emperor, particularly popular in the eastern provinces of the Empire. Less than a decade after his conclusion, the image of the city life became clearer thanks to many small finds originating likewise from Africa and Asia Minor, which were discovered during the systematic archaeological researches of the Doclean necropolises. It further strengthened the hypothesis about the intensive connections that existed between this part of the Balkans and the eastern provinces, wherefrom even the spacious concept of the city forum could have originated. The appearance of the Doclean forum will stay an open question of archaeology as well as of the history of

architecture until all the finds, minutiae and possibilities are presented, i.e. everything that followed its creation and numerous transformations in the long period since the founding of the city until the time of Diocletian. What can be observed at the present is that, except for the small temple and the different disposition of buildings, the forum of Doclea consisted of the group of objects almost identical, for example, to the forum of Cyrene. The entrance to the south was emphasized by the tetrapylon and the square room in its axis to the north. That room was elevated 1.50 m above the ground level and could be entered only through 2.40 m wide monumental entrance, which has the remains of the pilaster bases situated next to the jambs of the door, traces of floor mosaics and plaster on the outer face of the walls. The rest of the forum was likewise organized in the form of three stoas with different chambers opened between them, while the western side was occupied by the longitudinal facade of the basilica with four large openings toward the centre of the complex. Like the forum in Cyrene, the forum in Doclea could have the same "composite" wellspring that, logically, wouldn't purport only the eastern influences. Nevertheless, the confirmation of its eastern origin lies in the relation that can be established between the appearance of several similar complexes found elsewhere and *all* the buildings that stand even today in the vicinity of the forum itself. In antiquity, those buildings were almost certainly the integral part of the forum. The Caesareum in Cyrene, constructed after the Ptolemaic temples, had its ancient foundations in the shrines of the real Egyptian pharaohs. The study of the similar monuments throughout the eastern Aegean coast resulted in recognition of the Caesareums on more than 80 sites, from Ephesus, Miletus and Pergamon to smaller and less important cities, from the grandiose individual objects to the very humble structures. Many of those monumental complexes owe many of motifs and arrangements to the long and illustrious tradition of the shrines dedicated to the deified rulers, which is understandable when having in mind the fact that after the death of Alexander the Great this territory was the realm of the divine descendants of Ptolemaic, Attalid and Seleucid dynasties. Late Hellenistic sacred complexes dedicated to them necessarily contained, among the rest, square or rectangular porticoes that had the function of Gymnasium and were filled with altars, statues of gods, heroes and winners. The divine nature of the actual ruler was particularly emphasized in the chambers like those dated from the 3rd or 2nd century BC, that survived in Pergamon or Kalydon. Those were the shrines square in plan, that had palaestra surrounded by chambers of different purpose, even used as baths. This intentionally planed group of buildings emanated the idea of the sanctity of ruler and the sanctity itself, but it represented the nucleus of the architectural iconography of Caesareum, which ever since the time of Octavian begun to occupy larger areas and had numerous structural variants, always tied to the same symbolical contents which were most precisely identified in Cyrene and Ephesus and which were necessary for the entire architectural iconography of this kind of shrines in eastern provinces. It could be recognized in Doclea, but only if the remains of the buildings discovered on the other side of *via principalis* are to be added to the once defined space of the roman forum. Even the first researchers of Doclea recognized in them the traces of baths with palaestra-gymnasium. Without this objects, the Caesareum of Doclea would not be architecturally nor symbolically encircled. Unfortunately, that conclusion is not in accordance with the official archaeological

interpretation that *via principalis* ran continuously between these two complexes, although earlier archaeologists saw hints of many rebuilding in this area.

British archaeologists noticed that shops discovered north and east of the forum were mostly built of spoils reused from the basilica. Though only hypothetical, that kind of interventions would comply with some moment in past when basilica lost its primary function. One Sticotti's conclusion, that came out as the result of the diligent prospection of the basilica, is of special importance. He noticed that its recognizable spatial concept, when compared to the peristyle of the Diocletian's palace in Split, has the hallmarks that can led to the thought that the builder of the imperial palace of Aspalathos was trained in Doclea. Naturally, this hypothesis impose the question of the dating of the Doclean basilica, i.e. of the degree of its possible alterations at the end of 3rd or the beginning of the 4th century AD, as well as the question whether in its structure any remains of an older object exist. When everything mentioned is attached to the summary statement about the unpublished results of the revisional archaeological excavations in the place of the baths-gymnasium, during which the new walls appeared that belonged to some earlier phase of the building and suggest that the grand baths of Doclea were in some places rebuilt, it becomes obvious that the archaeological image of the forum stratigraphy as well as the reason for the division of these complexes by the street will get their real aspects by some future studies.

The act of erecting public buildings in ancient Rome was already personalized by the epoch of the Antonines, and was tied to the local dignitaries. That's why M. Flavius Fronto and his wife had the possibility to build the basilica in the memory of their departed son. Whether or not Fronto himself was in charge of creating the physical focus of the image/emanation of the imperial space in Doclea, he was certainly related in some way to the eastern provinces of the Empire, where he found the necessary role model that *he could understand*. That does not, of course, mean that the founder of the forum must have originated from the East nor that he, like the senator in Numidia, used to live there. Taking the forms similar to those existing in Risinium for example, was perhaps sufficient enough. On the Risinian necropolis several graves were found a decade ago, that had the inhumed body of the departed which are considered as the reliable proof to the fact that in the city and its vicinity a numerous and well positioned colony of Greeks, originating from Asia Minor, once lived.

Simultaneously with the official visual symbols of the imperial domination, the art of the Second Sophistic period continued the creation of the numerous images that emanated personal piety as well as the human necessities and affinities, that were exposed in private spaces and were very often tied to the ideology of philhellenism and to the adequate "new wave" of the Roman version of the Greek mythology. The elite that mostly lived in the appropriate distance from the city atmosphere must have expressed its own devotion. To this testify the accidental find on the site "Sige" near Danilovgrad (Fig. 45) where, among the numerous traces of luxury buildings erected on the private property, a part of the stone slab with the minuciously carved heads was discovered. The scene represents the participants of some of the numerous dramatic scenes from the always actual past. Similar symbolic, achieved by the allusive harmony between the content of an image and the place where it was executed, can be seen in the central part of the floor mosaic from Risinium, found in one of the rooms belonging to the building

known today as the "Villa of Hypnos" (Figs. 46-52). The research of this complex lasts for almost a century and resulted in discovery of several chambers with floor mosaics representing different geometrical and floral motifs executed with the use of black and white tesserae. The main part of the mosaic in the room no. 5 had the square fields with stylized stems and flowers of poppy disposed on the diagonals, while the centre is occupied by the medallion surrounded by meander. In this medallion, on the white surface, a young half-lying winged male figure is represented, his right arm leaning of the cushion and crossed legs covered with drapery underneath his waist. He was interpreted as Hypnos.

The first detailed analyse of this image within its ambience was given by Pavle Mijović, supporting in general the hypothesis of its identification, but with the valuable conclusion that this is a pure personification lacking of naturalism. In new historiography, Piotr Duczek tried to uncover the more precise iconographic models for this mosaic, recognizing in it the compound of two motifs often present in the sculpture: that of the sleeping Nymph and that of Hypnos as the sleeping boy. Hypnos in Greek, i.e. Somnus in Roman mythology, was a wide known god of sleep, but also a brother of Tanathos: the sleep being tightly connected to the death always pulsed in the mental sphere of the time, having its implicit or explicit visual echoes. The divinity from Risinium is not just a young man in the medallion in the centre of the floor mosaic but is, according to A. Jovanović, almost sensual in character and greets spectator with his eyes wide open, wherefore it looks as if "the tranquillity of the peaceful dream... is under the temptation of yearning and mystery." It seems obvious that Risinian divinity can only nominally be called Hypnos, not because the image lost its meaning but because the initial model can be found in the numerous images of sleeping Ariadne, transformed for the purpose of presenting the wakeful/active divinity.

According to the today known monuments on the territory in question, Risinian mosaic is chronologically the last achievement that evolved from the impulses under the influence of axioms and contents of classical roman art. In other words, the period longer than a century, that passed from the time of its execution until the formal constitution of the independent Roman province in the southern part of the east Adriatic coast and its hinterland, must still be viewed according to the archaeological material, almost always deprived of its original surrounding. In this entire region, the only systematic excavations that gave more confiding impression of the life and cultural interactions in that epoch, decisive for the Mediterranean, were conducted on the necropolises of Doclea. The discovered finds suggest the continuity of the contacts with Macedonia and Greece. Yet, not a single grave good was found that can positively be dated to the period between the reign of Alexander Severus and Aurelian. Based on the grave finds from the time of Aurelian reign onward, it can be concluded that Doclea had its renaissance, especially visible between the reign of Diocletian and of Constans II.

Everything above mentioned led to a conclusion that the true reason for the formation of the province of Praevalis as the independent administrative unit partially lied in its long geographical, economic and cultural connections with the eastern provinces of the Empire, which created the interactions more productive than the one that existed between Praevalis and the northern parts of the old, oversized and for many reasons quite different province of Dalmatia.

III THE IMAGES OF THE LATE ANTIQUE PERIOD

More than three centuries after the names of the last known Doclean bishops were recorded, in the offices of the byzantine emperor Constantine VII Porphyrogennetos (905-959) a famous document was written, known under its later name *De Administrando Imperio*. In a confidential state document intended for his heir, so that he could be fully aware of the circumstances in the Empire he's about to be entrusted, Doclea or Diocleia (Διόκλεια) is mentioned three times. At the beginning of the 29th chapter it is mentioned that the town was built (ώκοδόμησεν) by Diocletian. In chapter 30 it says that Diocleia is "neighbour to the forts of Dyrrachium, I mean, to Elissus and to Helcynium and Antibari, and comes up as far as Decatera, and on the side of the mountain country it is neighbour to Serbia". Chapter 35, titled "Of the Diocletians and of the country they now dwell in", starts with the words: "The country of Diocleia was also previously possessed by the Romani whom the emperor Diocletian translated from Rome" and that "Diocleia gets its name from the city in this country that the emperor Diocletian founded (έκτισεν), but now it is a deserted city, though still called Diocleia". All above mentioned means that even in Porphyrogennetos' time it was well known that Diocletian had some, but not necessarily the main role, in the development of Doclea. These few sentences are not the only existing, but are obviously the most coherent sum of data about what was going on in this area during the period longer than five hundred years, which testify to the fact that it is impossible to track the history of Praevalis exclusively from several fragmentary, scarce and diffuse written data.

Thanks to several quoting of its name in official documents of the late Roman/early Byzantine Empire, historiography can be proud to know about the existence of Praevalis and its variable status in church administration until the foundation of the Archbishopric of Iustiniana Prima. Besides all modern researches, even the basic problems stay uncertain, like the etymology of its name, the exact time and reasons that led to the upgrading of this small territory in *de jure* identical rank as the still incomparably larger province of Dalmatia, as well as the real historical ties of Diocletian with Diocleia, which is in modern historiography almost unanimously interpreted as if the emperor was born in the city or in its vicinity.

Paradoxically, the archaeological finds from this area are scantiest from the early history of the province. The lonely clue of the Diocletian's activity could be Sticotti's conclusion about the similar manner of execution between the late antique restoration of the Doclean basilica on the forum and the peristyle of the imperial complex in Split, but that connection could also be seen in opposite direction, leading from Split to Doclea, and it mustn't purport the imperial engagement in the act of the renewal of basilica. His reign was followed by the period of the transformation of city organization, when a new urban profile appeared. It was the consequence of the turbulent atmosphere, tax loads and the new religion which needed its own new spaces inside the existing urban structures. Besides, simultaneously with the restructuring of the urban space *intra muros*, the same process created the new ambience outside the city ramparts. Extramural space stepped into a long period of conceptual and pragmatic spatial transformation during the late

antiquity. It was marked by the appearance of new monumental villas next to which equally impressive private churches were erected. In the atmosphere of the collective protection and exploitation of the memory of local Christian martyrs, those churches had the authority that often tended to grow into the serious rivals to the primacy of the Christian temples built inside the city. Huge complexes of the Christian necropolises formed around the martyria or large cemeterial churches represented the new foci and new constituents of the sacred topography of every community.

About the archaeological strata and perceptible remains of late antique cities of Scodra, Risinium or Lissos no conclusion can be made, not even with the highest level of aloofness and carefulness. That is why Doclea with its vicinity is the only urban centre of the province with material traces that can be reliable and, at the same time, the most elaborate testimony about the authentic historical developments (Figs.58-66). The relative value of the available data about the sites Christian in character, whether in the city or in its close vicinity, emanate from the fact that the archaeological investigations were partial, imprecise and never completed. The consequence often was their immediate devastation, so the main source of knowledge about the churches in Doclea is still reduced to the documentation, i.e. to the presumptions and conclusions that could be formed according to contemporaneous criteria. The second category of available monuments is represented by the several complexes that were better preserved, like the one in Doljani, but never got into contact with the modern archaeology. Numerous early Christian sites recognized only by the tradition and the primary prospection of the terrain make the third category of the available material.

By looking at the Christian complex in Doclea, it seems obvious that it was formed on the unique area within the city, with the regard of the existing communications that led toward the northern and eastern city rampart and, at the same time, with the aspiration to move this complex away from the earlier forum. The complex consists of two Christian temples connected by corridor. After the revisional archaeological excavations and the newest researches, it seems that the Christian sacral core of Doclea had the relation identical to that of Salona or Tragurium (Trogir), where likewise two connected churches existed. A wall of the corridor was detected in Doclea that extended from the south-western angle of the Basilica A to the newly founded traces of a large contemporaneous building. That building was found in the same archaeological layer as the Basilica A and inside it even older traces were discovered, maybe the oldest of all known today in the Christian part of the city. It consisted of several chambers inside which the shreds of pottery and coins from the reign of Aurelian were found. Above it first the Basilica B (Fig. 69) was erected and later the cruciform church (Fig. 91) above the Basilica B. Even the leader of the British archaeological team J. Munro detected the walls along entire length of the southern facade of the Basilica A that formed the regular square area, comprehended by Munro as an atrium. He also stated that next to the eastern wall of the atrium a water cistern was situated. It means that the atrium was constructed southern of the church that was the seat of the Doclean church prelate, and testify to the strictly planned spatial-iconographic concept of the entire complex.

Based on the two column bases discovered *in situ* at the beginning of the corridor and on the diligently carved stone blocks, Munro concluded that those belonged to the propyleum. This entrance, built 30 m southern of the Basilica A, marked the original

entrance to the large complex consisting of different objects and, among them, certainly the eldest places of Christian worship as well. It is reasonable to suppose that *domus ecclesia* was also once situated there and that the baptistery must have existed somewhere in the vicinity. The baptistery could in time have been subjected to the different functional or architectural transformations. If in the future it is proved that the 25 m long wall, parallel to the southern facade of the Basilica A, is indeed the remain of another large sacred building, the entire situation will seem fundamentally different. It would mean that the mentioned building was erected above the *domus ecclesia* of the first Christians in Doclea.

The excavations conducted inside the Basilica A resulted in the discovery of the floor with the traces of mosaic and with the column bases that separated nave from the aisles of the basilica. One of the important data is that the mosaics on the north side of the apse went under the stone seats, which suggest that the synthronon was built after the church was erected and embellish. The repertory of capitals also offer interesting hints: one ionic capital with the cross incised between the volutes was found, as well as several fragments of the rudimentary impostes and only two corinthian capitals, almost identical to those found in the roman basilica. The latter could represent the testimony about the familiar practise of using spoils and understanding the symbolism of ancient architectural sculpture in the building of the roman Christian temples: ever since the church of St Peter in Rome, corinthian capitals were often placed against each other on the place of the separation of the nave from transept or solea. The height of the discovered walls was between 0,90 and 1,50 m, which was enough to establish that it has three aisles and that it was 34 m long and little under 17 m wide. The most important characteristic of the church is the spatial organization of its sanctuary. It was divided in three units: polygonal apse in front of which stood an altar rail and an elevated platform, while north and south from the apse stood two rectangular chambers that could be approached only from the aisles. These chambers did not communicate with the apse. In other words, they had some particular purpose and their architectural concept, known and very disperse in early Christian architecture, originated from those same regions with which the southern part of eastern Adriatic coast had an intensive contacts ever since the time of Cadmus – the huge area that extends from the foot of the Persian plateau and Armenia, across the Cillicia and Isauria to the cities in the western part of Asia Minor and northern Africa. Among them the cities like Antioch, Edessa or Nisibis were of the greatest importance. Those cities had the oldest Christian tradition and very strong church organization and were long ago recognized as the centres wherefrom the type of church with described tripartite eastern part originated and wherefrom it further dispersed toward the central and western Mediterranean.

What Basilica A undoubtedly confirm is the fact that, like in Salona, the city church organization was founded and at the beginning led by the colony of settlers Syrian in origin, but also that the cathedral initially guarded the relics of the martyrs that could be brought from some of many martyria built on the Christian necropolises. On the other side, the circumstance that the British archaeologists found the entrances on the southern side of the Basilica A *closed*, the absence of the traces of any serious devastation, the fact that the church mobilier seemed ritually damaged and, finally, the later erection of two churches in the vicinity but still on a different location, all could speak about the fate of

the Syrian Christian in Doclea. It is not impossible that after the Council of Chalcedon in 451, the schism occurred within the Christian community in Doclea, that could result not only in partial destruction of the cathedral but in the gradual disregarding the memory of martyrs whose relics it guarded.

Since even before the reign of Diocletian the city of Doclea was cosmopolitan, it is possible that some cult of the saints could also be imported. What Basilica A, together with the still preserved tradition, suggest is another possibility: that the Syrian stratum of Christians could come to the city indirectly, through the city of Rome. In the capital of the Roman Empire, in the decades after 313, one very similar shrine was built. It was mostly forgotten endowment of Constantine I erected outside the city ramparts, on the place where Apostle Paul was believed to be buried. It was replaced at the end of the 4th century by the, so called, "Basilica of the Three Emperors". With the exception of its overall dimensions and the position of an atrium, the ground plan and the structure of its eastern part is identical to that in Doclea.

In the same context, the cult of St Thecla shouldn't be overlooked as well. The only way it could come to this region is from the East, and those who knew the legend of this female saint must have had special veneration of the Apostle Paul as well. Thecla came from an aristocrat Roman family in Iconium, the city that was situated on the way of Paul's missionary route. Fascinated by his words concerning the purity of the women, she joined the Apostle. From this narrative core, the later versions of the legend developed, according to which Thecla left Apostle and after many adventures stopped in Seleucia, where she lived on the rock and performed miracle healings and christening of the women from local community. The ultimate act of Thecla's sanctity happened on that very place: rejecting an attack of some man, she jumped into the rock, which opened at that moment to accept her and wherefrom a miraculous spring ran. As well as the cult of St Paul, the cult of St Thecla can't be traced without archaeological excavations of the sites like Čeranina Glavica in the vicinity of Danilovgrad, where according to the legend the oldest church in that area existed, or the monastery Čelija Piperska, the sacral focus of which consisted of a rock and a spring, two key hierotopic symbols of Thecla's calvary. At last, together with the legend of St Thecla, Paul's travels left behind another obscure institution of the early church – that of deaconess (Fig. 68). That was the title of Ausonia, person mentioned in the votive inscription 2.30 m long, which was found by British archaeologists in the area of Basilica B and the cruciform church. Mentioning of Ausonia's sons in the same inscription shows that she most probably entered the order after the death of her husband, since diaconisas were exclusively virgins or widows. What is certain is that Ausonia was the founder of some Christian building, erected *pro voto* to herself and her sons, or more precisely, as the family endowment built on her private property. In theory, it could be situated in some of the densely populated extramural areas, where the remains of villas with churches were found. It was certainly the pious act of Ausonia that alluded the existence of either private church *extra muros* or "the real" Christian *domus ecclesiae* with separated chamber that functioned as chapel and which she left her sons to be in charge of.

The most intricate building of the entire sacred complex in Doclea remains the basilica B, inside which a cruciform church was later built. Basilica was erected above the remains of an older architectural structure, most probable the cult space of the first

Christians in the city. It was three aisled basilica that had the dimensions of 18.5 x 11.5 m, with the semicircular apse in the east and narthex with two lateral compartments in the west. Inside it and around the apse seven graves were discovered, one of them containing preserved piece of cloth woven in with gold, which is the reliable proof that some civilian or church dignitary was buried there. The scant repertory of the architectural sculpture, envisioned only by style, convinced earlier researchers that all the available analogies can be dated to the middle of the 6th century. However, it should be pointed that style is quite a deceivable "ally", which often overlook the possibility that today unknown circumstances determined the employment and the work quality of certain sculptors. More important is the fact that a temple, almost identical to that of the Basilica B, is preserved in its close vicinity, less than 3km SW of the city ramparts, in the village of Doljani, where an important complex of Christian temples is situated. This complex is most probably one of the very important focuses in the dens network of the sacred topography of an area surrounding Doclea.

Although it is the best preserved and the most representative architectural complex today known in entire province, the site "Crkvine" in Doljani is only partially archaeologically excavated (Figs 70-82). There were, also, just a few attempts to interpret the obscurities considering the position of this long lasting Christian sacred space that enjoyed special respect even outside the city area. According to the preserved remains, the complex in Doljani consisted of two churches erected close to each other. The north church was a three aisled basilica with the semicircular apse in the east and the narthex with two lateral compartments in the west. In front of every annex was a small antechamber: one could enter the northern annex only by passing a narrow corridor, while the entrance to the southern annex was enabled through a small square room. The length of the entire basilica was 25 m, without an apse naos had the dimensions of 16x16 m, northern annex 7x3 m, and the southern 10x3 m. Considering its dimensions, it is clear that the central part of the basilica was square. In its northern annex exists the large marble sarcophagus, originally situated below the ground.

Only several meters south of the basilica another church was discovered and interpreted as triconch. The central part of it was actually an octagon with three conchs projecting to the north, east and south, while in the west a narthex was built, divided by the massive piers into three bays. In northern annex a cruciform piscina was situated, while the southern most probably had the function of diaconicon. The dimensions of the naos were 12x12 m, while the entire length with narthex is little more than 18m. It seems that the lower parts of the walls from the inner side were covered with marble plates, while the upper parts of the walls could have been covered in mosaics, according to several discovered fragments. Somewhat later the 20 m long square atrium was built in front of the church. Its eastern porch had the function of the church entrance while the lateral entrances were closed by parapets. Inside of the triconch and around the basilica a large number of graves were found and dated to the long period - from the Late Antiquity onward.

The question must be posed whether it was originally planned that the northern annex should have funerary function or did it acquire that function somewhat later, as well as why it gained the funerary function in the first place, what led to it, and finally whether and to what extent was the function of that annex in coordinance to the spatial

concept of the entire building. Yet, it seems that it was the sacred focus of the complex, but one must have in mind the possibility that emerges from the cognition we now have about it – i.e. that the sarcophagus was buried later, maybe in the time when the southern church was built. The complex architecture of the southern church suggests that some specially important shrine existed in Doljani, maybe dedicated to some church prelate from Doclea or its vicinity. To this testify the impeccable conjuncture of the octagonal central part and the triconch in its exterior, which is the architectural solution that belongs to the modern category of triconchs, although in written historical sources it was designated as *triclinium* or *cella trichora*. Octagon as well as *cella trichora* had special symbolical value in Late Antiquity, almost always tied to the ceremonial objects of the highest authority, i.e. sepulchral or residential imperial buildings from the time of Tetrarchy onward which was later used for some of the most popular Christian imperial shrines. Disregarding the religious differences, the authority of the imperial dignity had a continuous sacred component, as for example Galerius' and Diocletian's mausoleums, palace around the rotund in Thessalonica and two aulæ inside the Constantine's complex in Serdica (Sofia), as well as his foundations in Betlehem, Antioch and Constantinople. *Cella trichora* was the vital part of almost every private or imperial villa, but was likewise one of the first architectural forms used for martyria of early Christians. More accustomed and widespread cemeterial *cella trichora* was a small building with square or rectangular central part and with three projecting conchs.

The architectural and symbolical nucleus of the southern church in Doljani, i.e. the octagon, could have originally been planned as tetraconch, but was reduced to adapt the narthex to the west. It seems that the real wellsprings of the idea on which this church rest, were large Christian temples of the East, whose builders ever since the Constantine's church in Antioch knew how to deal with those geometrical forms, unifying them in a very complex unity.

Having in mind its form, marble revetment in the lower and mosaics in the upper parts of the walls, as well as a baptistery in its northern annex, it can be concluded that this building is almost certainly a martyrium, whose spatial concept came from the modifications of the Syrian and Constantinopolitan temples. Besides, it has the walls built in *opus mixtum*, which is for now the unique example in Praevalis, which can also suggest that the southern church was erected in the time of Justinian's reestablishment of the Byzantine reign on the Balkans around 535 AD. In the light of these historical circumstances, it can't be excluded that ancient Scodra could at that moment have been identified with the Syrian city of Resafa. To that testify the founding of the temple dedicated to St. Sergios and Bacchos on the banks of Bojana River, i.e. to the same those saints to whom Justinian himself dedicated the church in the heart of his capital. Southern church in Doljani most certainly marked the continuity of the sacred place, but it is almost impossible to trace its beginnings. Namely, during the excavations of the graves inside the complex, several amphorae used for burials were found, as the convincing proof that a settlement existed nearby since the end of 3rd or the beginning of 4th century.

In front of the northern annex of the basilica, a *protomenisma* was created in front of the room with the sarcophagus. It was most probably intended for those who wanted to be close to the *locus sanctus* in order to be miraculously healed. The monumental marble sarcophagus is the most representative specimen of this kind of stone mobiliar in entire

eastern Adriatic coast, certainly imported from some of the large urban centres of the Empire. Until recently known only by several finds and by the oral tradition, the sacred topography of Doclea and its vicinity, including the complex in Doljani, started to get somewhat clearer contours by the recently conducted prospection of the terrain, so it is now possible to be aware of the problems considering the nature and the manifestation of the religiosity in the city. Future excavations will bring to light more data about the stational liturgies, which were the most explicit way of public exposition of religiosity, by the means of cyclical sacralisation of the city's ambient, which at that moment become the sacred space, defined and protected by the rout of procession itself.

While Doclea permanently depended upon the temper of river Bojana and upon all of those intermediaries in supplying all the goods that city needed, the area around modern Danilovgrad was devoided of such turbulences – the river and fertile ground around it were the main guarantee of such benefit. Maybe to the same period and certainly to the one that followed, belongs *villa rustica* on the site Podvrh-Crkvine, situated below Gradina in Martinići, which had its own Christian temple. According to the principles of late antique transformations of such complexes, the owner who was a Christian erected the church as his own foundation, inside or outside the villa. To the same estate could have belonged the complex on the site Šipkova Glavica, situated in the vicinity. One church was likewise discovered there, archaeologically excavated but never published. It was a single aisled temple something less than 20 m long, with a semi-circular apse, room on the SE and narthex which originally had only southern lateral compartment, while the northern compartment next to the narthex and synthronon were added later. The entrance into the northern annex was emphasised by the miniature corridor and pillars surmounted by the capitals of extraordinary quality. An above ground sarcophagus was situated inside it. The alterations made to the church marked the moment in which it gained its public status, thus becoming the sacred focus for the inhabitants that didn't necessarily lived only in its close vicinity – the reason for that was the fact that Gradina in Martinići belonged as well to the wider area to which this space gravitated (Figs. 84-90).

Despite several archaeological excavations, the fortification above the village of Martinići is still very enigmatical. From the engraved text, discovered inside the ruins of the church built inside the fort, it was deduced that the 9th century is the most probable time of its founding. One part of that text mentioned the name of certain Peter, hypothetically identified with the Doclean archont of the same name, known from the sigilographic sources. An additional support to this thesis was the fact that the architectural sculpture in the temple is dated to the early Middle Ages. Yet it doesn't necessarily mean that the ramparts were built in the same period. On the contrary, the fact that the ramparts traced the shape of the terrain, the thickness of the walls measuring 4-5 feet (1.20-1.50 m), the position of square and U-shaped towers, the construction of the gates, as well as the appearance of other excavated parts of this fortification led to the conclusion that the experiences of Antiquity were evidently respected during the building of the fort. Observed as the whole, Gradina in Martinići was a fortification of irregular shape, 2.5ha in size, accessible from three sides. The main entrance was on the north, between two symmetrical semicircular towers, while the two others entrances were situated in SE and SW part of the ramparts. On the highest plateau in the centre of the

fortification, the remains of the residence were found, and in its vicinity the remains of a basilica as well. Traces of two necropolises were detected *extra muros*, not far from the northern gate and below the inaccessible southern rampart. All the available data led to the conclusion that the founding of this complex must have been earlier and that the settlement lived longer than suggested in available literature. Two necropolises in suburbium were the echoes of the ever more intense life on Gradina itself, life that gained its religious dimension by the alterations in already mentioned church on site Šipkova Glavica. Those interventions could have marked the beginning of the more intense sojourn of the city's church and probably even the profane administration on the safe distance from Doclea. The final transformation happened at the moment when Gradina, like many other similar fortifications all over the Balkans, became the bearer of all those prerogatives that Doclea have had for centuries, as the consequence of the deconstruction of the Empire's inner structure. That turnover denoted the end of the ancient world, the crush that did not happen at one moment nor only as the consequence of Avarian-Slavic tribes at the beginning of the 7th century.

IV CONCLUSION

Discussing the picture as the paradigm of one cultural realm must end here due to the fact that the informations about anything that happened in the central Balkans in 7th and 8th century are still very fragmentary. Although historiography was long ago freed from the romanticizing visions of the migrations as the demographic explosions of the newcomers, which as its consequence had massive and instant destruction of actual organization, the lack of contemporary data as well as of archaeological finds still disables the more comprehensive insight into the problems considering the terminal phase of the Late Antiquity. The period during which the old system withered was not short and the changes didn't have the same consequences everywhere. On some better excavated places, the enduring of the autochthonous inhabitants testifies that they tended to live near their former settlements and in some kind of organized system.

Everything mentioned suggest that the study of the Late Antiquity, especially on the Balkans, could be conducted only if considering smaller regions, micro-zones founded during the several centuries BC. Those regions lived long, but on quite different level despite the fact that they all were parts of a large official administrative unit, as well as autonomous units inside that global order. Every one of them brought some of its local tradition into the collective repository of culture, as was the case with Kadmus. The new impulse for his endurance in Late Antiquity was given by St. Hieronymus. Kadmus, as the main character in one of his parables, departed transformed into snake thus becoming the "negative" hero whose terror over the inhabitants of Epidaurum could be ended only by the intervention of a true Christian, i.e. St. Hilarion from Gaza. Despite the changed narrative of the well known myth and due to the needs of the new religion, St. Hieronymus used as his base the southadriatic version of the legend in order to promote his Palestinian friend. He did it not only because st. Hilarion once stayed in Epidaurum, but because he knew that the realm between Butua and Epidaurum was the only place on the Adriatic shore surely tied to Kadmus – as st. Hieronymus heard from the *natives*. A

millennium later, an ancient Phoenician and Hellenic king continue to live in written word of St. Hieronymus, as one of many mythological creators of the *collective* past of Dalmatia in the wide known writing of Thomas the Archdeacon. During their transformation, narratives inherently alluded cyclical adding of new moments to the original legend, thus becoming not only the local but the universally important myth. During that process the place wherefrom the tradition sprung must have had in possession an authority appropriate for its content. Therefore, the miracle of st. Hilarion could only have happened *in that region*, so that it could always be marked by the sign of the Christ's teachings, in other words so that it could be converted into another point of emanation of holiness on the map of new, still only partially differentiated, Christian world. Above all, the victory of St. Hilarion was just another *repetitio* of an older episode depicted in the Acts (28, 3-5). It took place on the island of Melita, where the local settlers likewise freed themselves from the snake only by the miraculous intervention of a newcomer: it was an Apostle Paul. Hieronymus' *translatio* of the apostolic tradition considering his sojourn in the Adriatic coast is a clear demonstration of all those reasons that led to the necessary excursion in the much older strata of the Prevalitain past. The guaranties of its creation were primarily based on its geographical characteristics and position inside the Strait of Otranto, as well as on its ties with the Greek world and through it with northern Africa and eastern Mediterranean. Those contacts were not sporadic but continuous, even during the Roman time, being the nucleus of the cultural profile of its inhabitants. Rome likewise was the catalyst that did an intensive job on protection of regional identities inside the new organization by making its own, Roman universe. On the southern Adriatic, the presence of the inhabitants originating from the eastern and southern meridians was inseparable and continuous. One of the indisputable proofs of said continuity could be observed in the eastern origin of the founders of Salonitan church, generations of which came from Antioch or some other Syrian centre. Remains of the mosaics in villa near Petrovac, the spatial concept of the basilica A in Doclea, the veneration of the cult of St. Thecla and the architecture of martyrion in Doljani, all viewed from the different perspective, give an insight into that phenomenon about which there is no mention in written sources. Therefore, possibilities for further researches are opened and the old historiographical judgement about the low presence of the Christian teachings in Prevalis is permanently and indisputably abolished.

Some of the still unclear architectural remains should be dated to the time of gradual withering of the civilian and perhaps even church hierarchy in Prevalis. Cruciform temple in Doclea, erected above the basilica B, could testify to the reduction of city's sacred focus, but could at the same time testify to the renewal of an ancient cult place. However, based on the data published by P. Sticotti almost nothing more precise could be said about the period when it was built nor about the reasons that resulted in its position inside the older basilica. Similar circumstances and obscurities could be attributed to the group of late antique monuments in coastal urban centres and their vicinity. The number and the diverse architectural form of early Christian shrines on the territory stretching from Lake Skadar to Kotor, are indisputable proof of the potential that at the time the coastal area had, fruitful in the field of architecture but because of the lack of archaeological data still practically impossible to be placed into any real historical

stratigraphy. Secure, thanks for the chain of mountain, relying on all kind of resources gained from the sea and on fertile area in its hinterland, this region could live undisturbed by the turbulences on the continent, so the crisis of the Late Antiquity left the least traces here. That does not, of course, mean that it was completely untouched by the inner transformations in the ecumenical organization of the Roman Empire. In urbanism it was marked by the movement reversible to the one dated to the beginning of the Roman rule: old hill forts regained their former function and the access to the plains and to the seaside was once again diligently protected, especially during the military campaigns of Justinian. Yet, despite their importance, those were still quite small agglomerations, which could be the guarantees of continuous survivor during the "Dark Ages", as recorded in the writings of Constantinos Porphyrogenitos. The Christian architecture was gradually confined to the monuments of local building tradition and of ever more rustic execution. Therefore, even if the late antique models could be recognized in churches such as the basilica in the suburbium of Kotor, triconch in Bar or miniature temple in Drivast, the churches in Budva and on Šuranj seems quite different, more like the attempts of imitating some unknown model or only like the architectural results of adjusting to the terrain on which they were built (Figs. 57, 93-94).

To the conclusion that only systematic excavations can give an insight into the architecture of this realm testify the churches on Prevlaka, Podlastva monastery, below the temple of the Robe of the Virgin in Bijela or the church of St. Thomas in Prčanj, the peculiar spatial structure of which, as well as the capitals lacking of any Christian symbols, arouse the doubt whether it was planned to be the church in the first place. Every future study must necessarily be turned toward an attempt not to leave the traditional archaeological and artistic picture only in the form of an isolated artefact in museum, but to transform it in the picture as the reflection of all the historical circumstances and movement, by using all the factors that led to its creation and by discovering its real meaning.

The main aim of this book is to present this liminal territory, in which the impacts from the East and the West created specific culture different from any other, the continuity of which can be traced from the Illyrians until the Late Antiquity and even later, up to the Early Middle Ages. This more than millennium long tradition, dominated first by the diverse pagan divinities, local as well as universal, and afterward by the Christian God, enabled the forming of a cultural syncretism which endured on this territory throughout the period in question, thanks to its regional as well as general geographic position, between steep mountains and generous sea on the most important Mediterranean crossroad.

ILUSTRACIJE

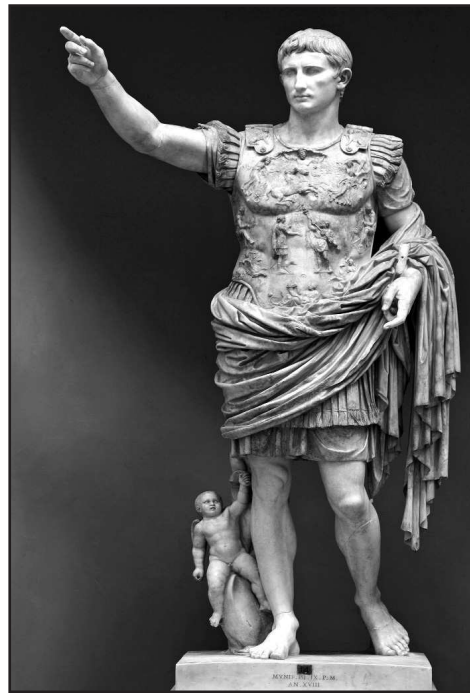
1. Figura Kibeles, oko 50.g.n.e,
J. Paul Getty Museum
(fotografija u javnoj upotrebi)

2.a. Rim, Jupiterov hram na Kapitolu,
predstave na novcu
(fotografija u javnoj upotrebi)

2.b. Rim, Jupiterov hram na Kapitolu,
predstave na novcu
(fotografija u javnoj upotrebi)

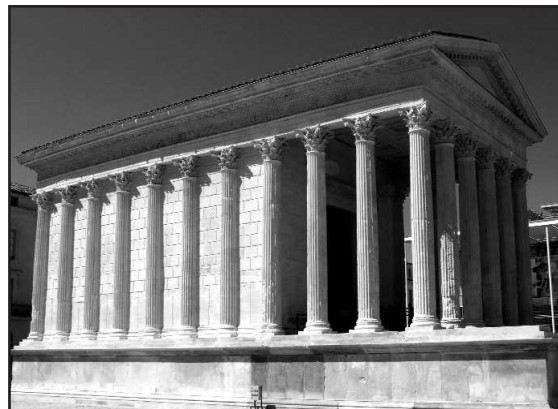

3. Figura Oktavijana Avgusta iz Prima
Porte, Rim - Museo Chiaramonti
(fotografija u javnoj upotrebi)

**4. Rim, *Ara Pacis*,
sveštentička procesija**

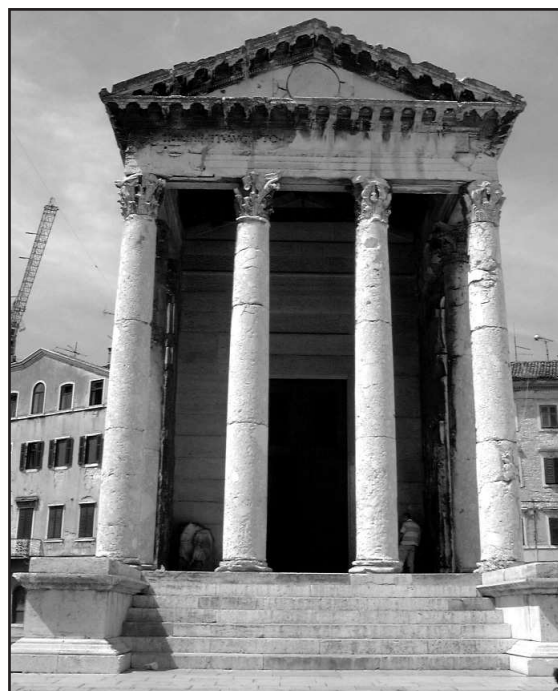
(fotografija u javnoj upotrebi)

**5.a. Hramovi kapitolinske trijade, Nim,
*Maison Carrée***

**5.b. Hramovi kapitolinske trijade,
severna Afrika, Duga**

6. Pula, Avgustov hram

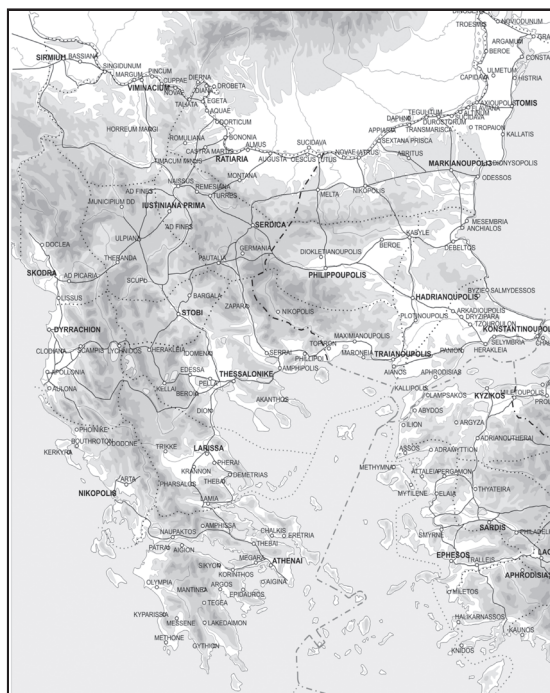
7. Glava Jupitera Amona, I v.n.e, Rim
- *Museo Barracco*
(fotografija u javnoj upotrebi)

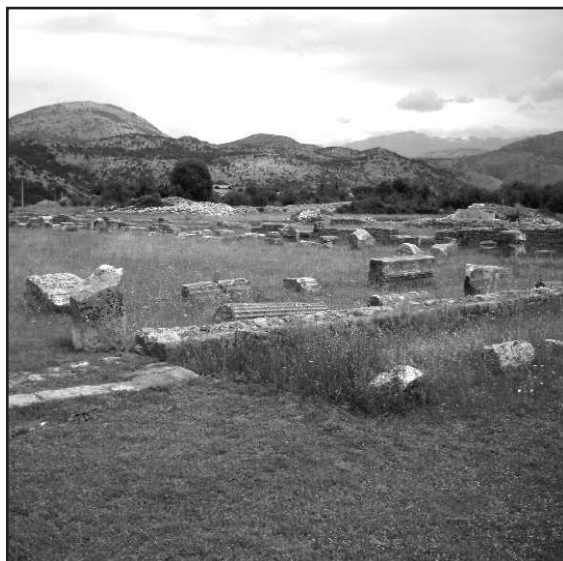
8. Figura Jupitera Dolihena otkrivena u Karnuntumu
(provincija Norikum)

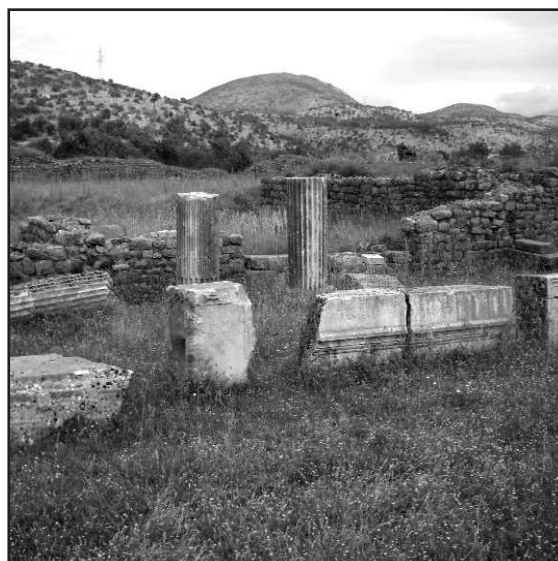
9. Figura Jupitera Taranisa otkrivena u oblasti Gornje Marne u Francuskoj

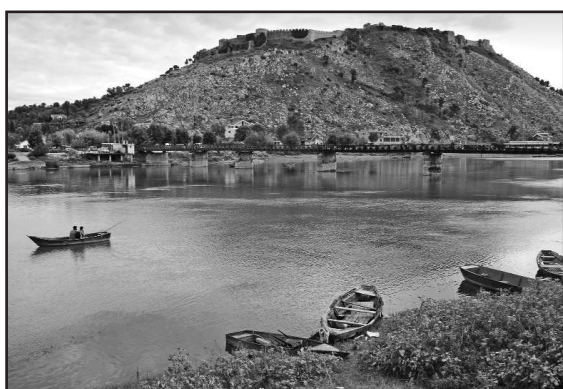
10. Severni Ilirik
(karta V. Ivanišević)

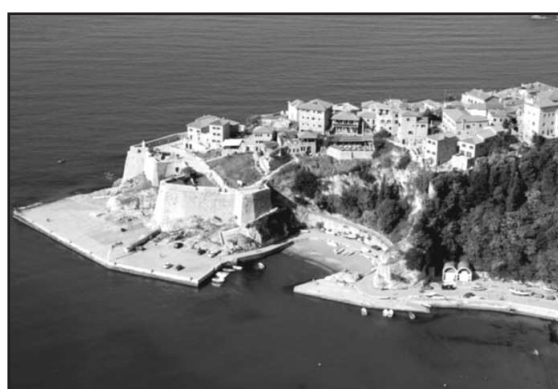
11.a. Dokleja, ostaci građevina u središnjem delu rimskog grada

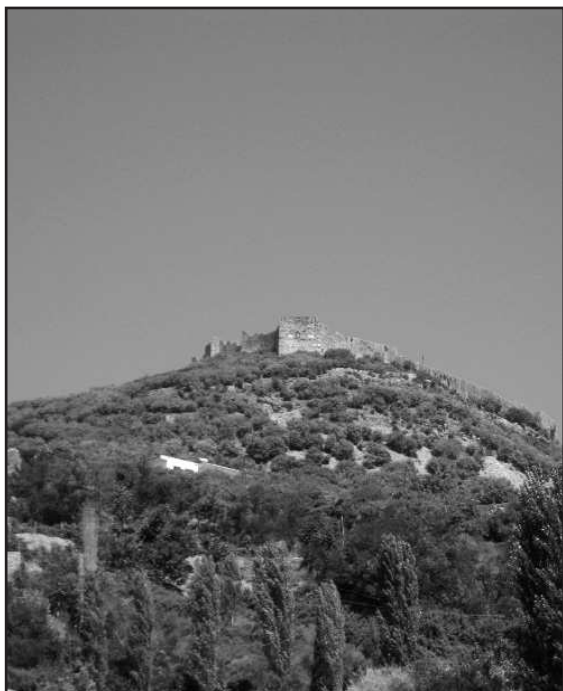
11.b. Dokleja, ostaci građevina u središnjem delu rimskog grada

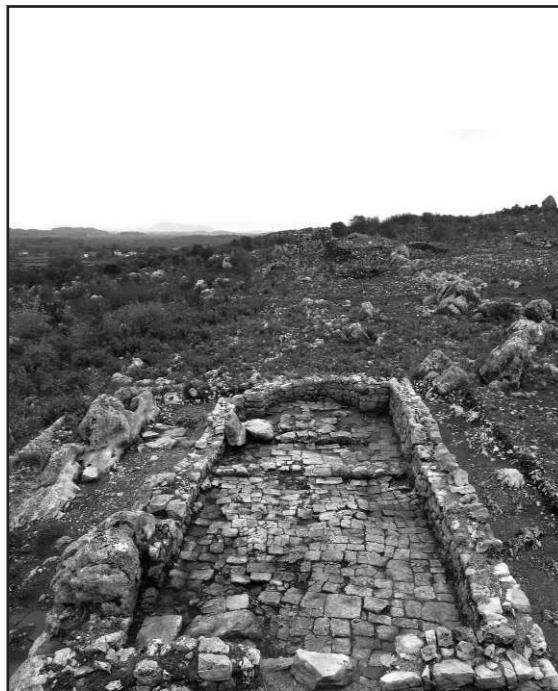
12. Skadar, utvrđenje sa prostorom nekadašnjeg podgrađa.

13. Ulcinj, utvrđenje sa lukom i prostorom nekadašnjeg podgrađa.

14. Lješ, utvrđenje sa prostorom nekadašnjeg podgrada

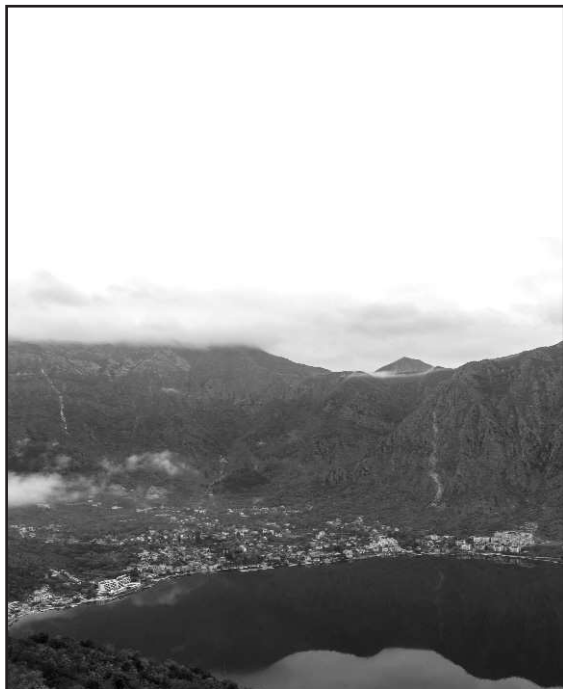
15. Svač, ostaci crkve A tokom najnovijih iskopavanja
(fotografija M. Zagarčanin)

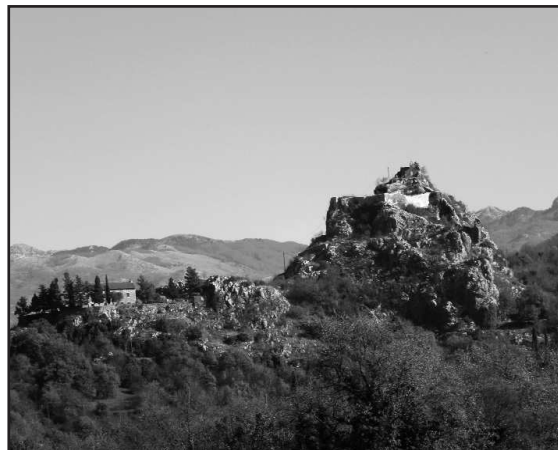
16. Budva, današnji izgled grada i neposredne okoline

17. Kotor, današnji izgled grada i neposredne okoline

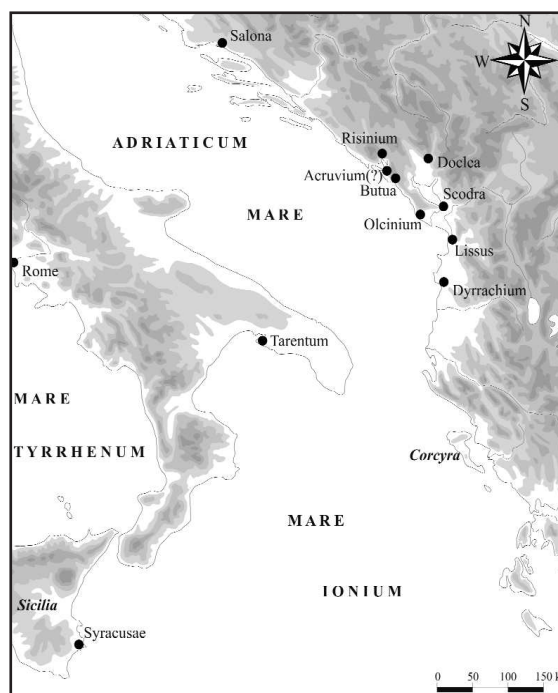
18. Risan, današnji izgled grada i neposredne okoline

19.a. Medun
(fotografija I. Laković)

19.b. Skadarsko jezero, detalj

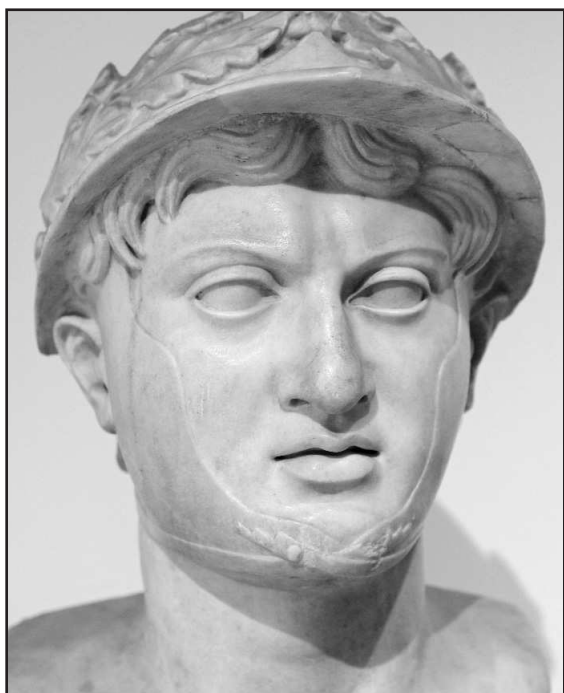
20. Oblast Otrantskih vrata
(karta P. Špehar)

**21. Boka Kotorska,
satelitski snimak.**

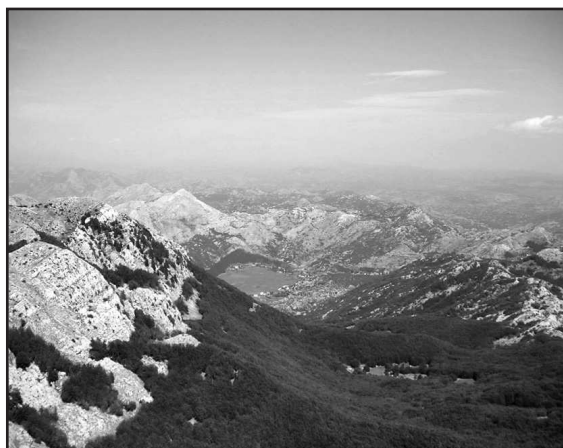
**22. Kadmo u borbi sa zmijom,
crnofiguralna amfora iz sredine VI
v.p.n.e, Pariz – Louvre**
(fotografija u javnoj upotrebi)

**23. Glava Pira izrađena u rimsko doba,
Napulj – Museo Archeologico Nazionale**
(fotografija u javnoj upotrebi)

**24. Bronzani novčić
sa likom kralja Balajosa**
(fotografija u javnoj upotrebi)

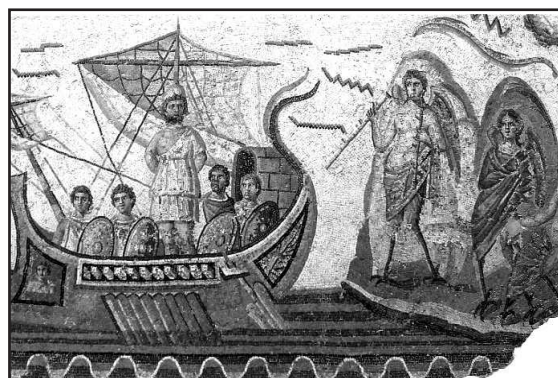
25. Lovćen i masivi okolnih planina

26. Zaliv Sv. Jovan Medovski

27. Ušće Bojane u Jadransko more

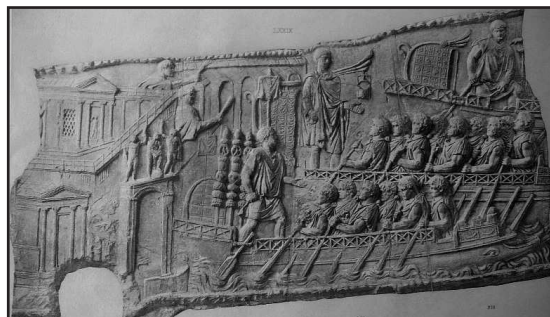

**28. Tunis, podni mozaik, predstava
Odiseja na rimskom trgovačkom brodu,
*Musée du Bardo***

(fotografija u javnoj upotrebi)

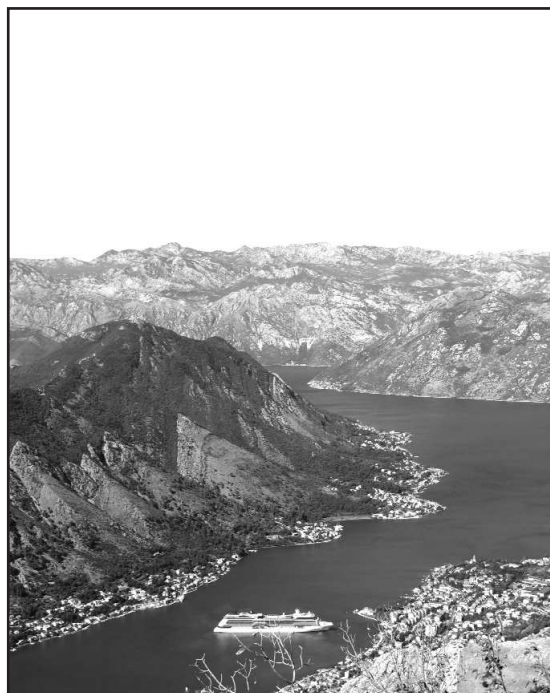
29. Detalj rimskog reljefa sa prikazom transporta robe čamcima i suvozemnim putem
(*L. Casson, 1965.*)

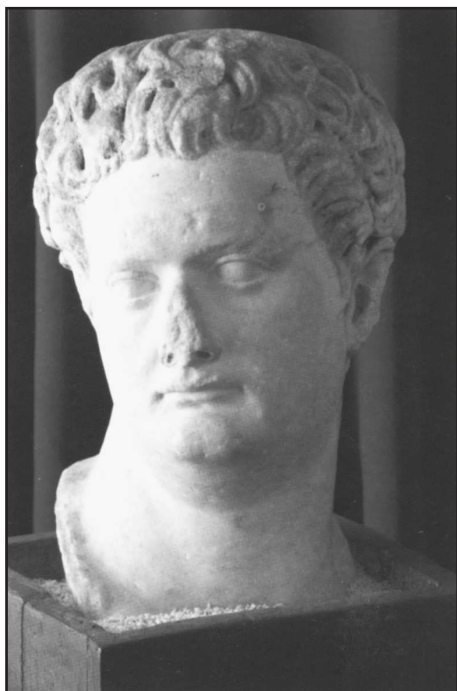
30. Detalj klesane plastike sa Trajanovog stuba sa prikazom rimskih brodova i luke
(*fotografija u javnoj upotrebi*)

31. Bigovica, istraživački brod *Downunder* tokom radova na projektu *Montenegrin maritime archaeological rescue project (MMARP)*
(*fotografija M. Zagarčanin*)

32. Boka Kotorska, današnji izgled dela zaliva.

33. Domicijan, portret u mermeru
(fotografija L. Pejović)

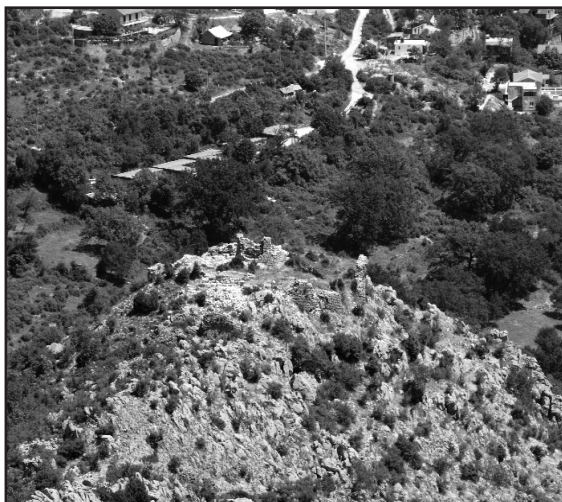
34.a. Risan, fragmenti venaca
gradevina u središnjem delu
rimskog grada.

34.b. Risan, fragmenti venaca
gradevina u središnjem delu
rimskog grada.

35. Gošići, Sv. Luka, današnja situacija
ilirsko-rimskog lokaliteta
(fotografija Z. Čubrović)

36. Risan, ostaci ilirske citadele iznad današnjeg grada
(fotografija u javnoj upotrebi)

37.a. Pernik (Bugarska), Regionalni istorijski muzej, stele Publija Kalpur-nija Mila iz Asklepijevog hrama

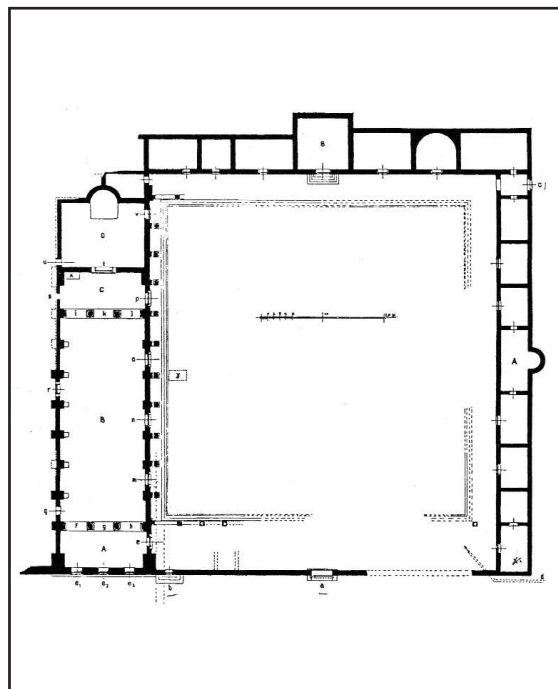
37.b. Pernik (Bugarska), Regionalni istorijski muzej, stele Publija Kalpur-nija Mila iz Asklepijevog hrama

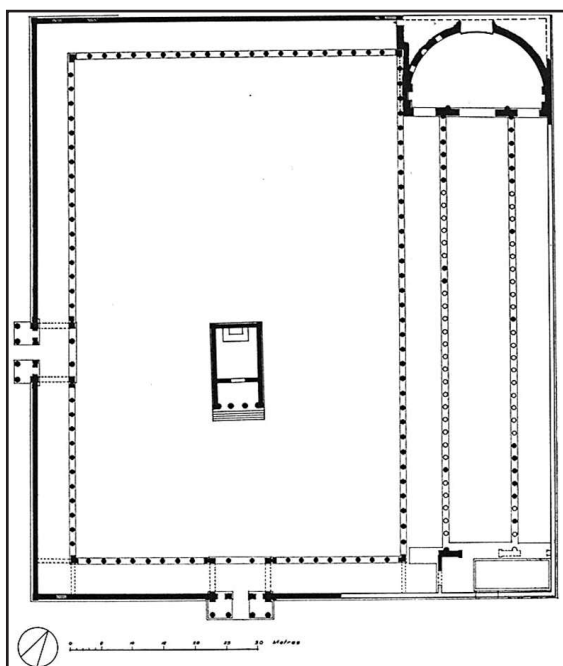
37.c. Pernik (Bugarska), Regionalni istorijski muzej, stele Publija Kalpur-nija Mila iz Asklepijevog hrama
(fotografije I. Vanev)

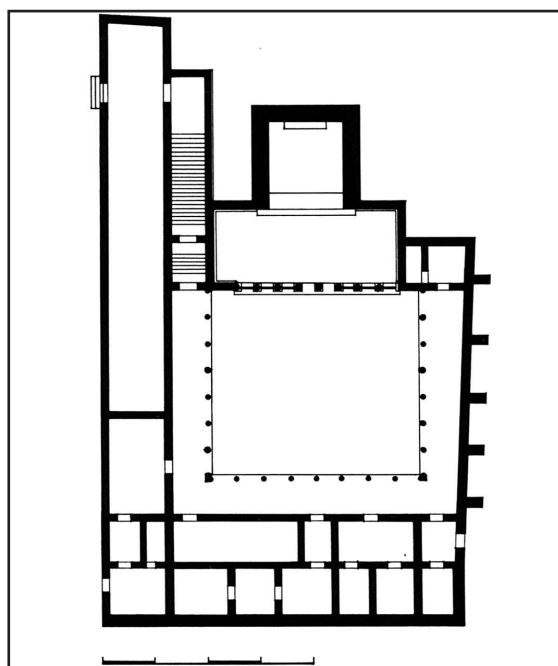
38. Taranto, fragment grobne stele sa predstavom konjanika, kraj IV – početak III v.p.n.e.
(J. Coleman Carter)

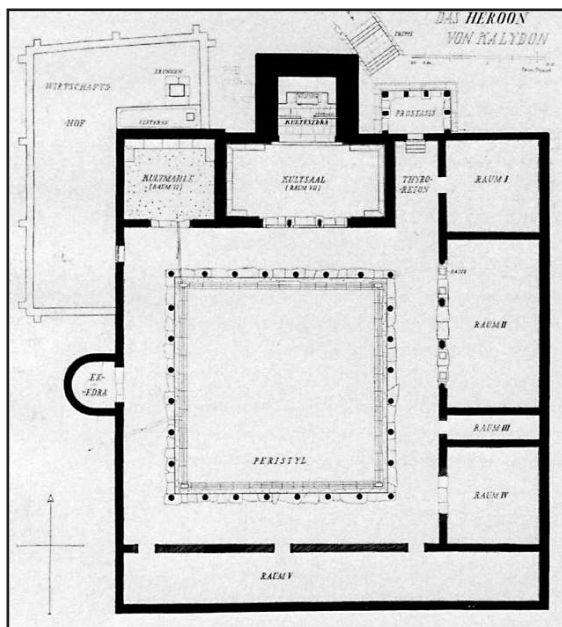
39. Dokleja, osnova foruma
(P. Stikoti)

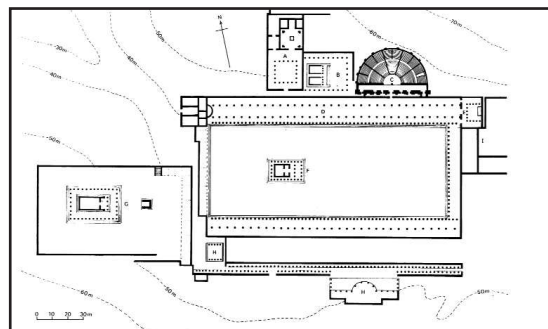
40. Egipat, Kirena, osnova Cezareona
(J.B. Ward-Perkins – M.H. Balance – J.M. Reynolds)

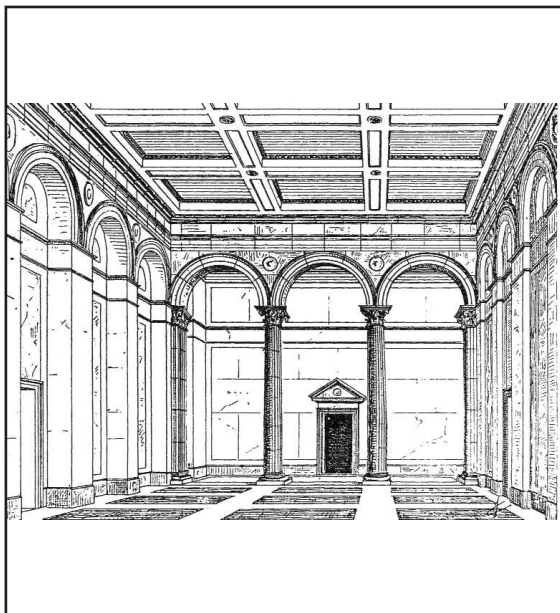
41.a. Mala Azija, osnove vladarskih svetilišta, Pergamon

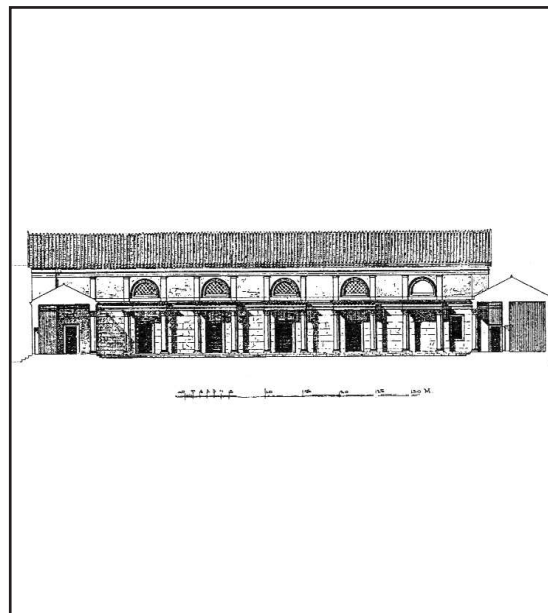
41.b. Mala Azija, osnove vladarskih svetilišta, Kalidon
 (F.K. Yegül)

42. Mala Azija, Efes, osnova foruma na Gornjem trgu
 (S.R.F. Price)

43.a. Dokleja, rekonstrukcija bazilike na forumu
 (P. Stikoti)

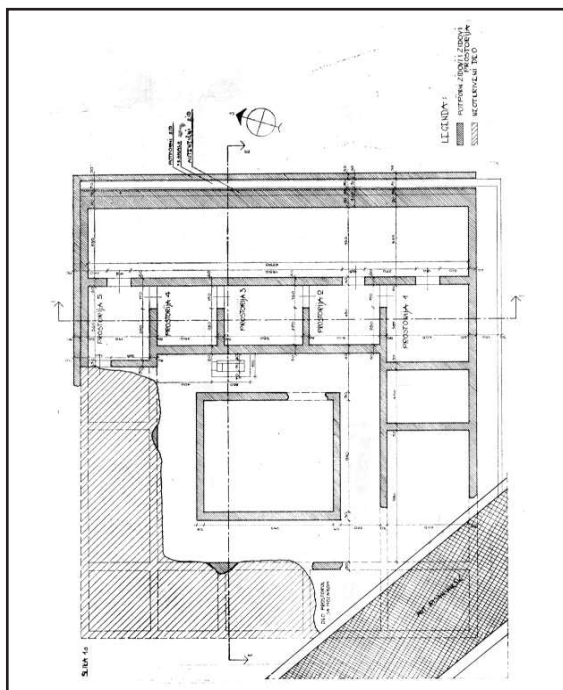
43.b. Dokleja, rekonstrukcija bazilike na forumu
 (P. Stikoti)

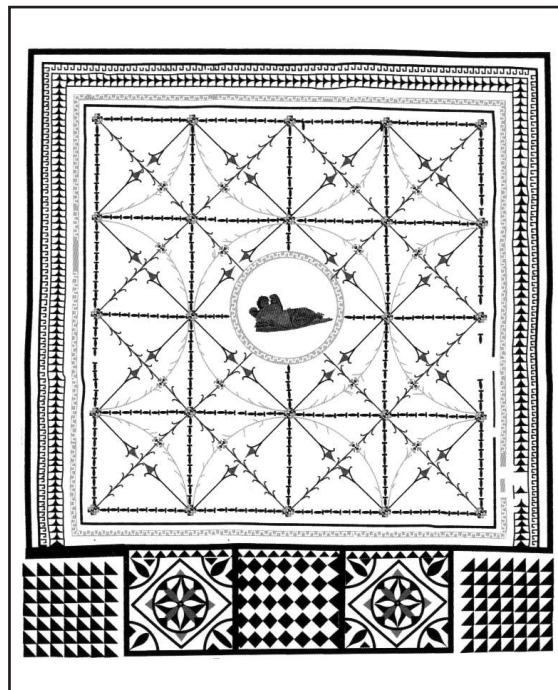
44. Dokleja, bazilika na forumu

45. Danilovgrad, muzej, fragment rimskog venca ili sarkofaga
(fotografija T. Koprivica)

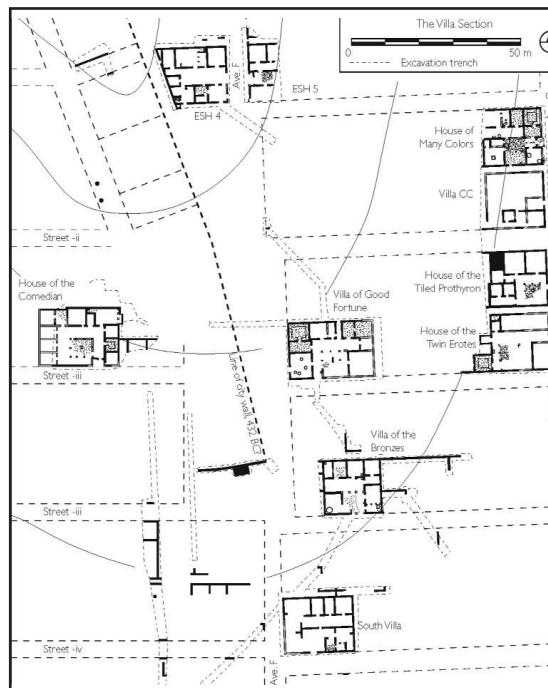
46. Risan, osnova "vile Hipnosa"
(Č. Marković 1964.)

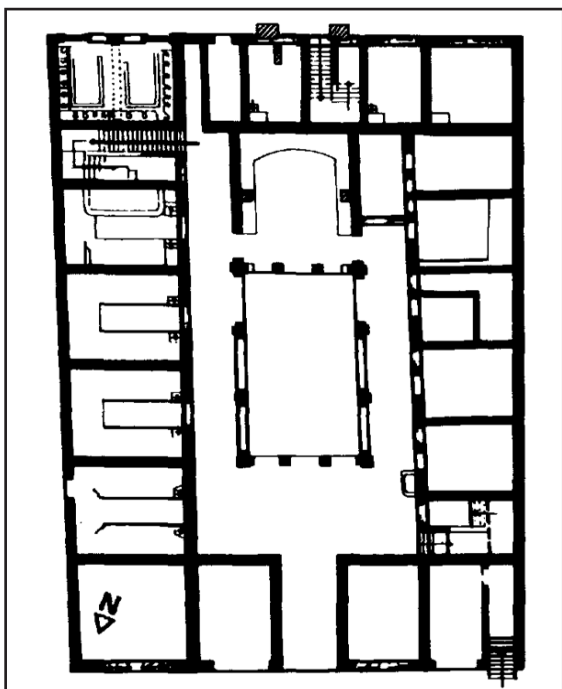
47.a. Risan, mozaik sa predstavom Hipnosa
(fotografija u javnoj upotrebi)

**47.b. Risan, mozaik sa predstavom
*Hipnosa***
(fotografija u javnoj upotrebi)

48.a. Osnove vila, Olint
(*N. Cahill*)

48.b. Osnove vila, Ostija
(*G. Hermansen*)

49. Eufronijev krater, VI v.p.n.e,
predstava Sarpedona sa Hipnosom i
Tanatosom
(fotografija u javnoj upotrebi)

50. Krater iz Sirakuze, V v.p.n.e, detalj predstave krunisanja Arijadne
(Sh. McNally)

51. Rimski mermerna skulptura usnule Arijadne izvedena po kasnohelenističkom uzoru, Rim – *Musei Vaticani* 548
(fotografija u javnoj upotrebi)

52. Grottaferata, crtež rimskog nadgrobnog spomenika sa predstavom Hipnosa
(A.V.G. Posēq)

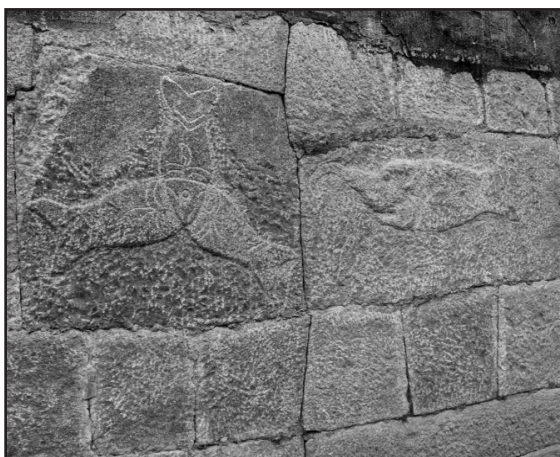
53. Petrovac, Mirišta, fragment podnog mozaika kasnoantičke vile
(fotografija T. Koprivica)

54.a. Egipat, XVIII dinastija,
votivna posuda otkrivena u hramu
boginje Hator
(*F. Dunn Friedman*)

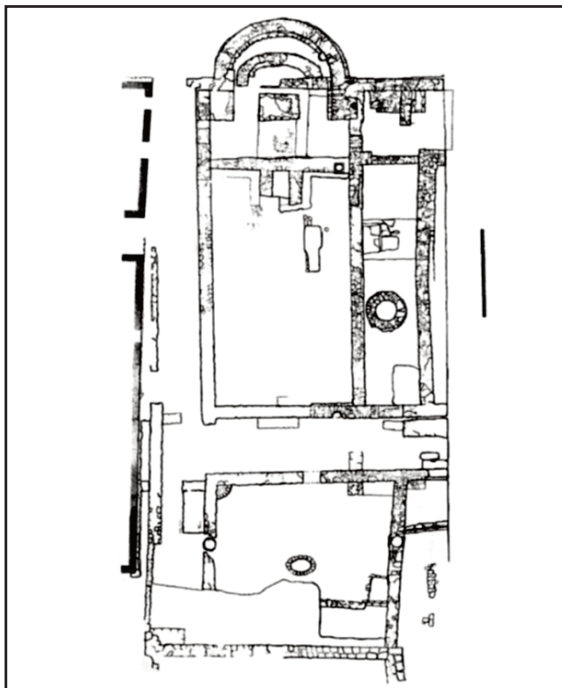
54.b. Srednjovekovni i savremeni
budistički simboli tri ribe sa
zajedničkom glavom

54.c. Srednjovekovni i savremeni
budistički simboli tri ribe sa
zajedničkom glavom
(*fotografije u javnoj upotrebi*)

55.a. "Podgorička čaša", izgled, Sankt-
Petersburg – *muzej Ermitaž*
(*fotografija T. Koprivica*)

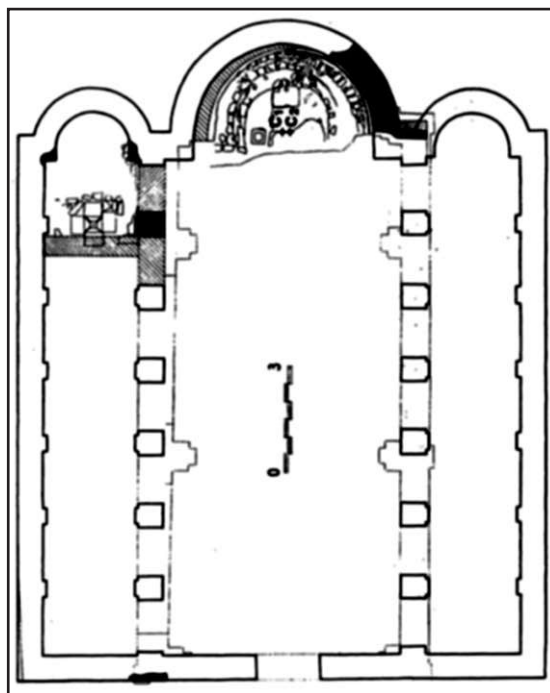
57.b1. Budva, bazilika: osnova
(*Đ. Janković*)

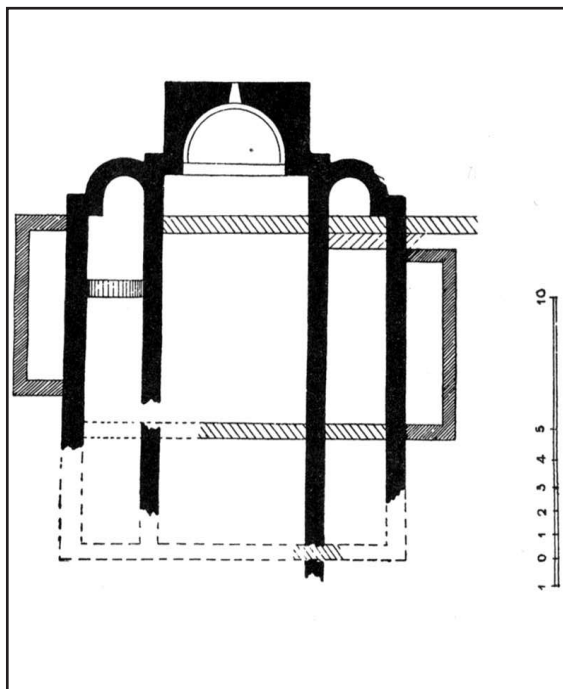
57.b2. Budva, bazilika,
sadašnji izgled

57.b3. Budva, bazilika, fragment
mozaika
(*Fotografije T. Koprivica*)

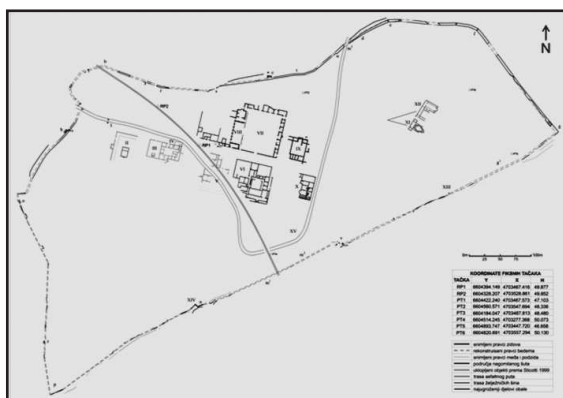
57.c. Kotor, osnova ranovizantijske
bazilike ispod crkve Sv. Marije
Koledate
(*M. Čanak-Medić*)

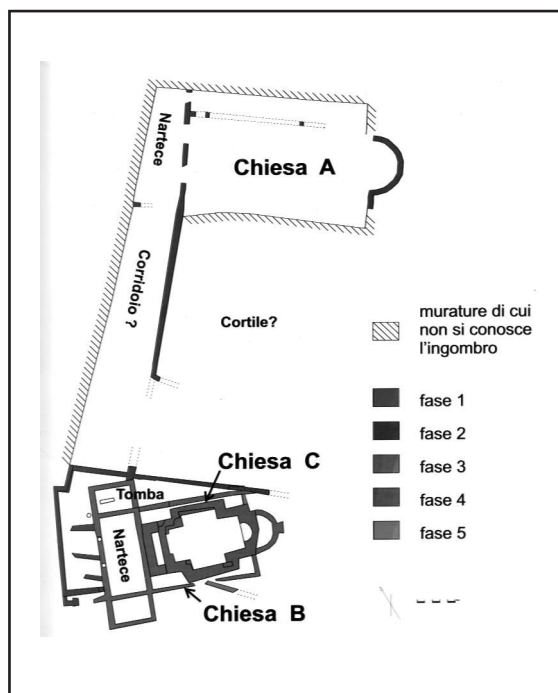
57.d. Kotor, osnova bazilike Sv. Petra na Šuranju
(M. Vrzić 2003.)

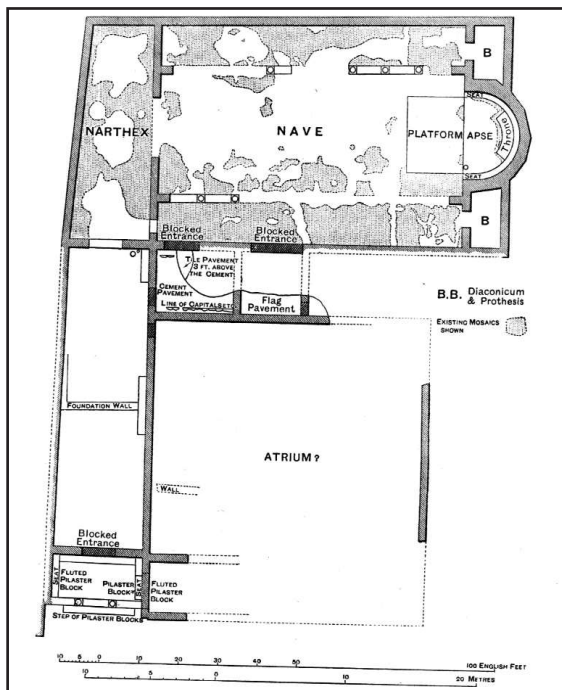
57.e. Manastir Podlastva, krstionica
(Č. Marković 2005.)

58. Dokleja, osnova grada sa obeleženom pozicijom najstarijeg hrišćanskog kompleksa

59. Dokleja, planimetrija hrišćanskog sakralnog središta prema podacima dobijenim "totalnom stanicom"
(S. Gelichi et al.)

60.a. Dokleja, bazilika A, osnova
(*J.A.R. Munro*)

60.b. Dokleja, izgled sa severozapadne strane nakon iskopavanja
(*J.A.R. Munro – T. Koprivica 2014.*)

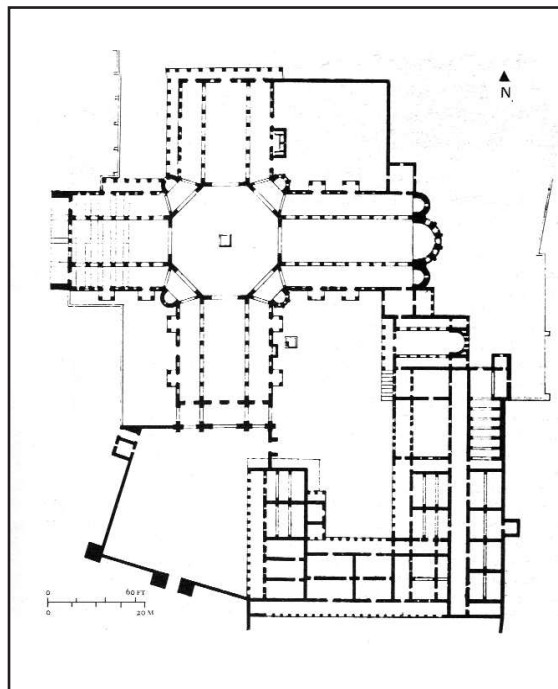
61. Rim, Lateranska krstionica, ulaz na južnoj strani
(*M. Fabricius Hansen*)

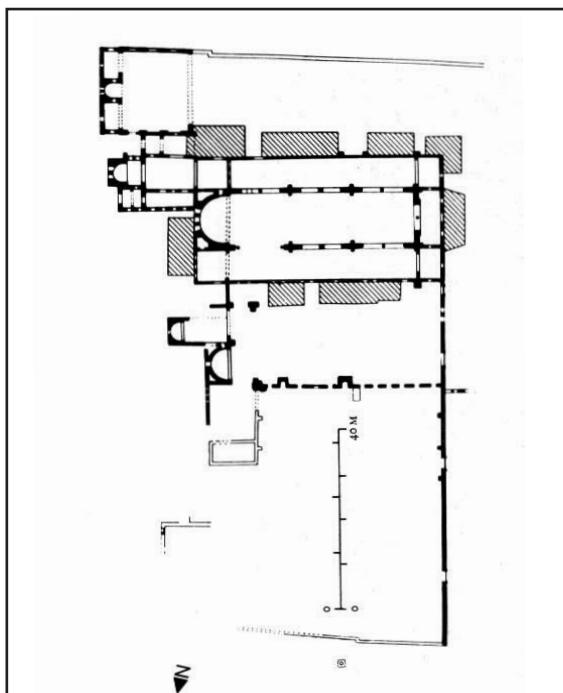
62. Dokleja, bazilika A, jugozapadni ugao nakon iskopavanja
(*J.A.R. Munro – T. Koprivica 2014.*)

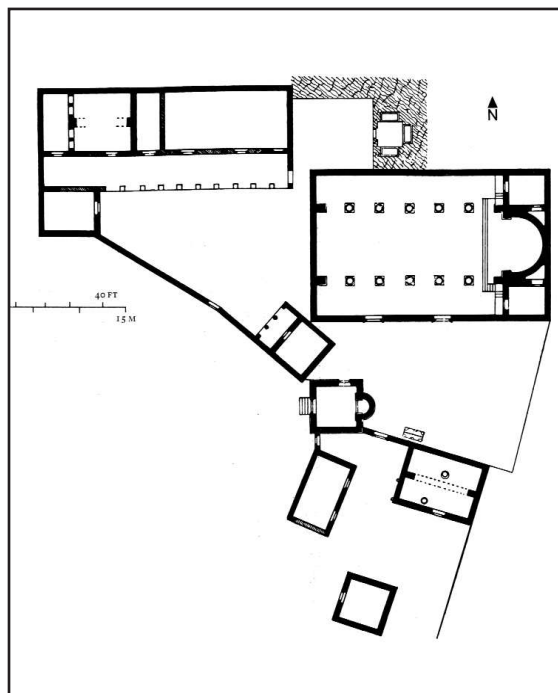
63. Dokleja, bazilika A, fragmenti kamenog nameštaja u apsidi
(J.A.R. Munro – T. Koprivica 2014.)

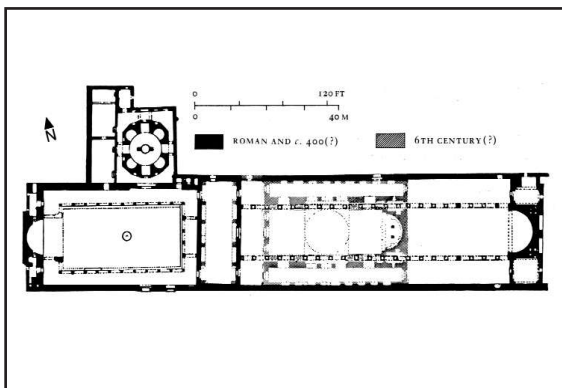
64.a. Kalat Siman, kompleks svetilišta Sv. Simeona Stolpnika sa manjom bazilikom na istočnoj strani

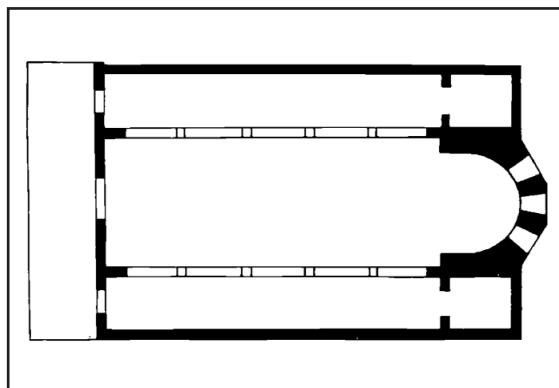
64.b. Resafa, bazilika A

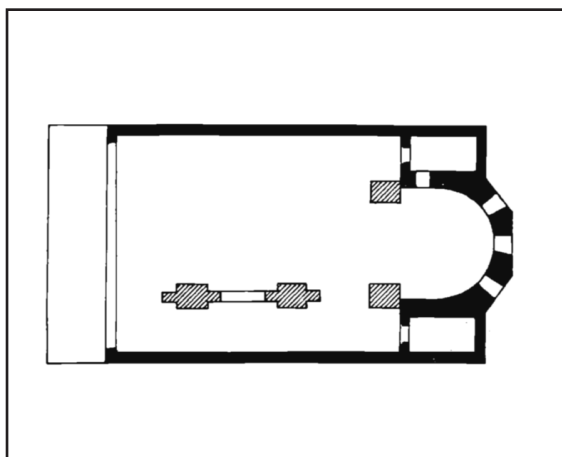
64.c. Dar Kita, crkva Sv. Pavla i Mojsija

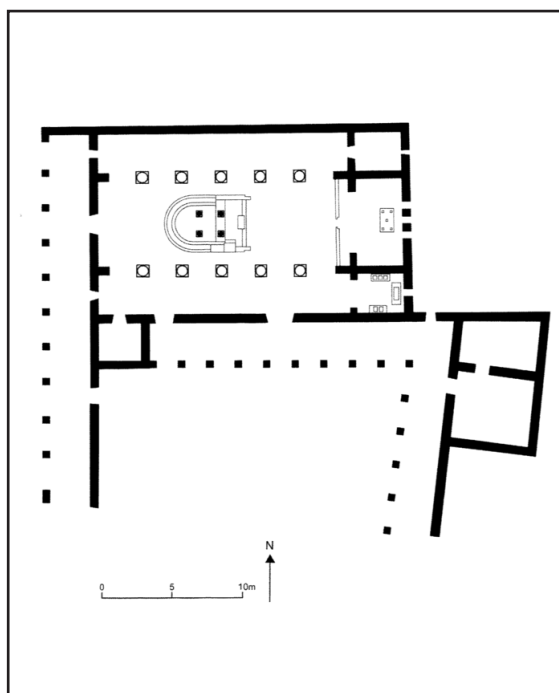
64.d. Efes, kompleks Bogorodičine crkve
(R. Krautheimer 1986.)

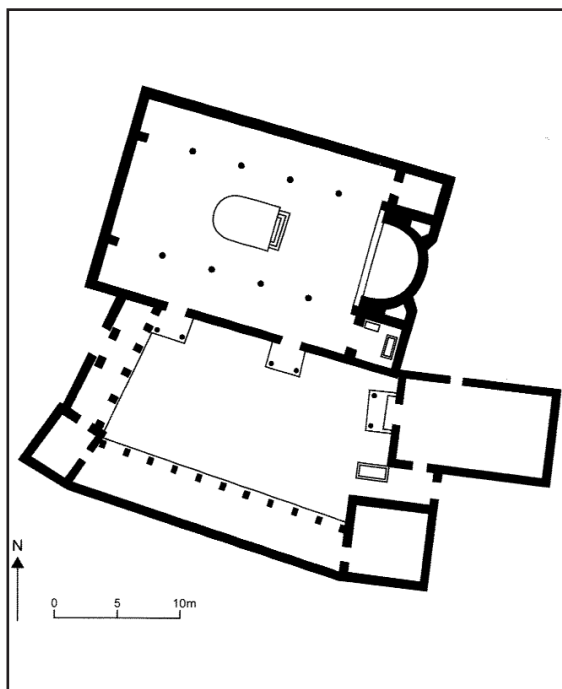
64.e. Bodrum, južna crkva

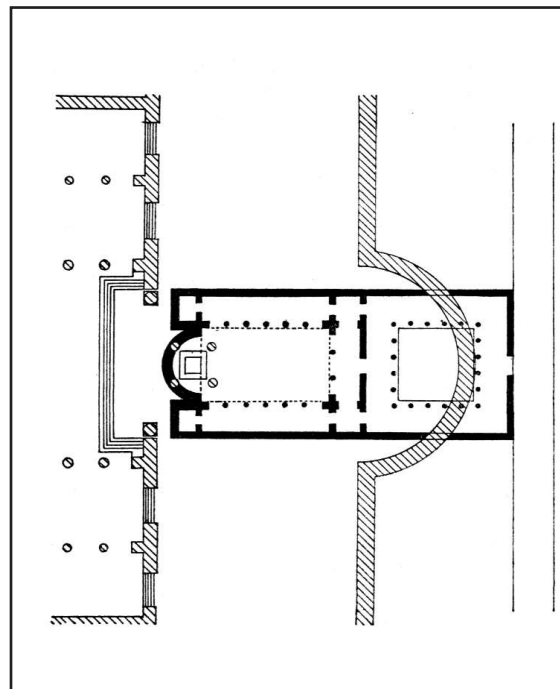
64.f. Bodrum, severna crkva
(S. Hill 1996.)

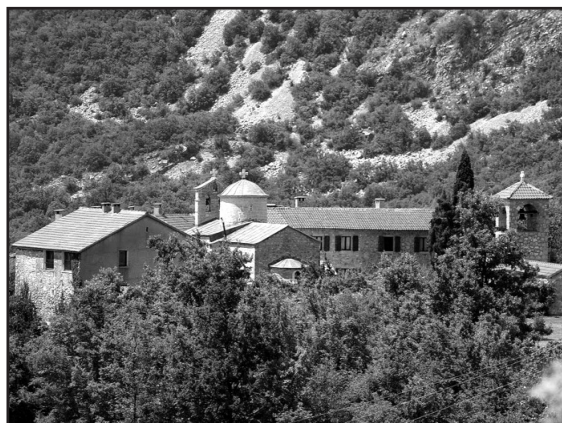
65.a. Sirija, Behjo (Behyô),
osnova zapadne crkve

**65.b. Sirija, Babiska (Babisqā),
osnova istočne crkve**
(A.M. Yasin)

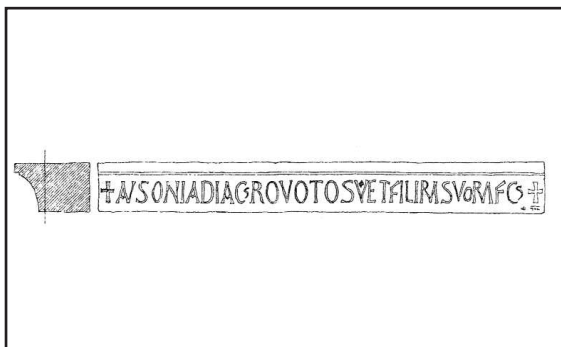
**66. Rim, osnova prve crkve Sv. Pavla
izvan zidina**
(R.F. Hoddinott)

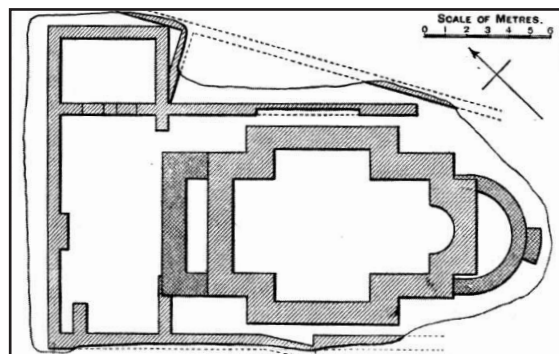
**67. Manastir Ćelija Piperska, pogled na
kompleks sa istočne strane**
(fotografija u javnoj upotrebi)

**68.a. Dokleja, fotografija natpisa
sa spomenom Auzonije**
(J.A.R. Munro – T. Koprivica 2014.)

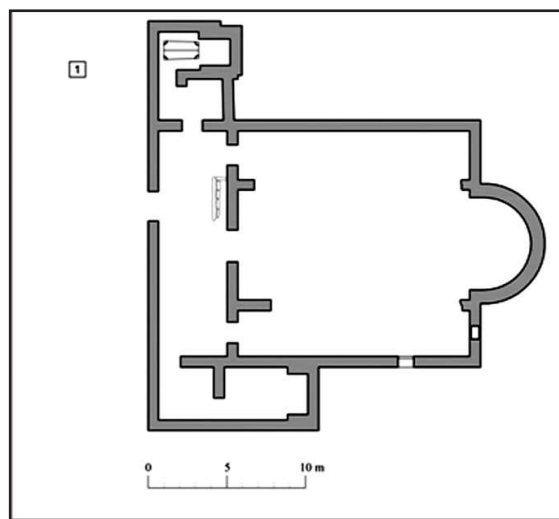
68.b. Dokleja, prepis natpisa
(*P. Stikoti*)

69. Dokleja, bazilika B, osnova
(*J.A.R. Munro – T. Koprivica 2014.*)

70. Doljani, situacija kompleksa
(*obrada fotografije*
M. Baković – G. Vuković)

71.a. Doljani, bazilika, osnova
(*B. Radunović*)

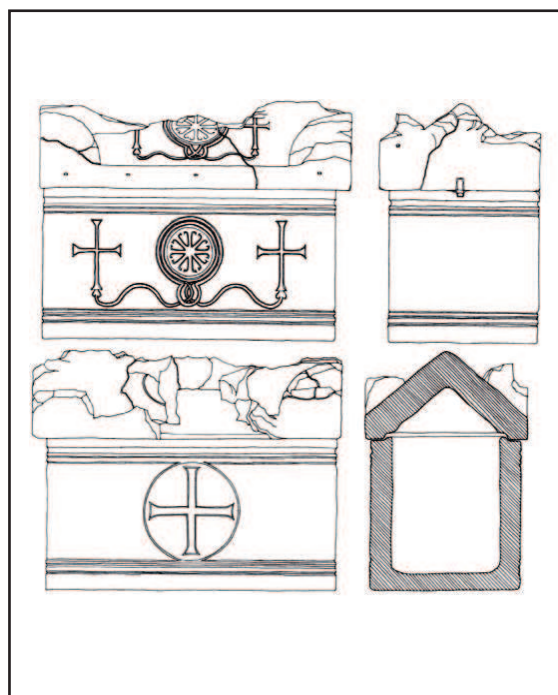
**71.b. Doljani, bazilika,
sadašnji izgled**

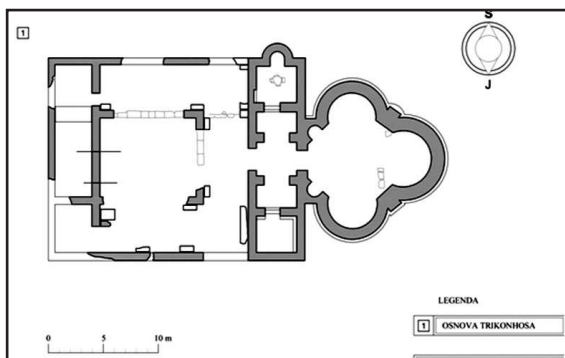
**72.a. Doljani, bazilika,
sarkofag u severnom aneksu**

**72.b. Doljani, bazilika,
sarkofag u severnom aneksu**

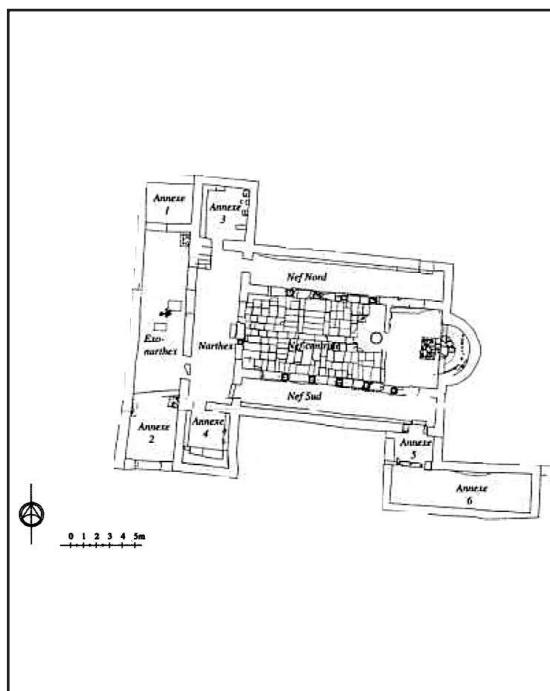

**72.c. Doljani, bazilika,
sarkofag u severnom aneksu**
(crtež V. Korać 2009b)

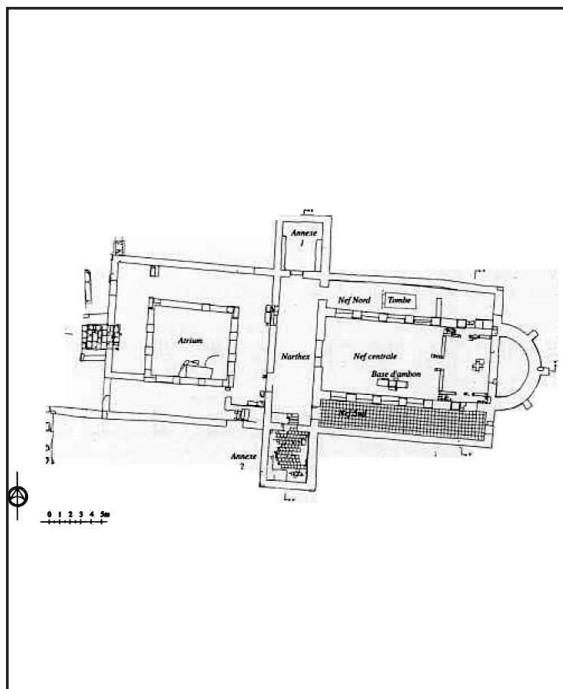
73.a. Doljani, južna crkva, osnova
(B. Radunović)

73.b. Doljani, južna crkva,
sadašnji izgled

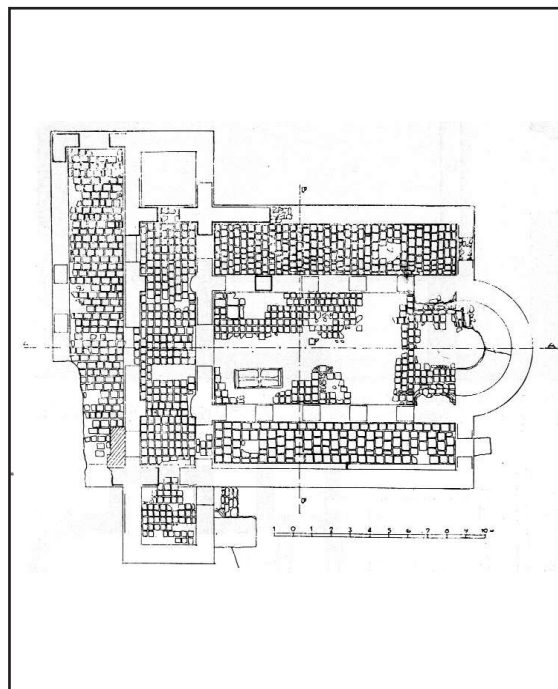

74. Doljani, apsida južne crkve

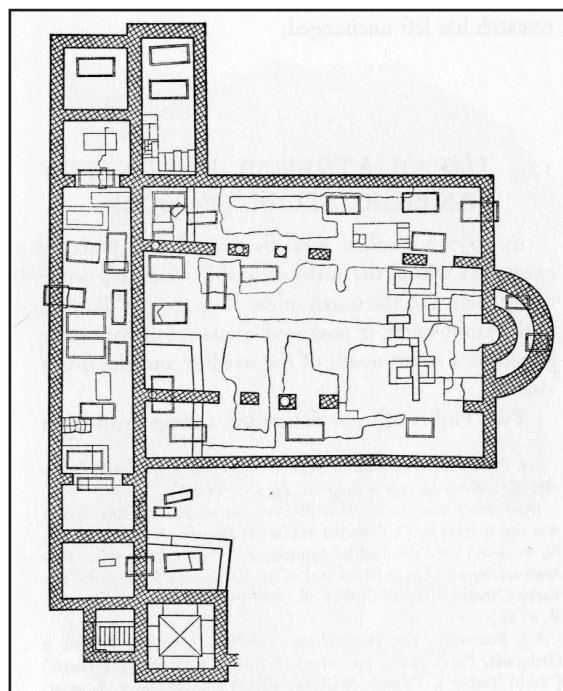
75.a. Bilis, osnove bazilika C i D

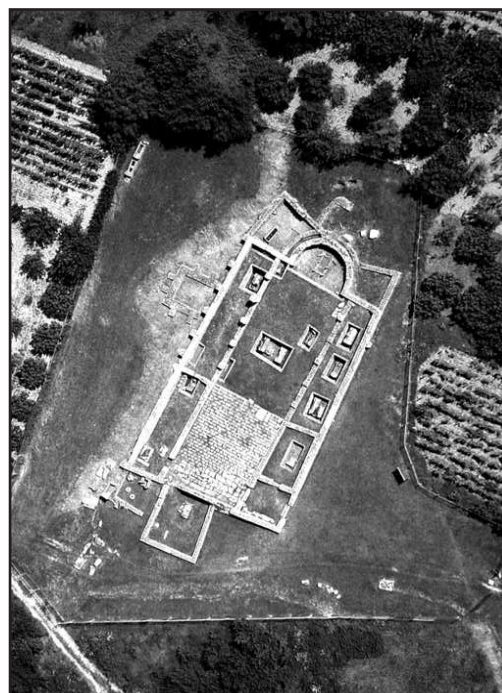
75.b. Bilis, osnove bazilika C i D
(*P. Chevalier et al.*)

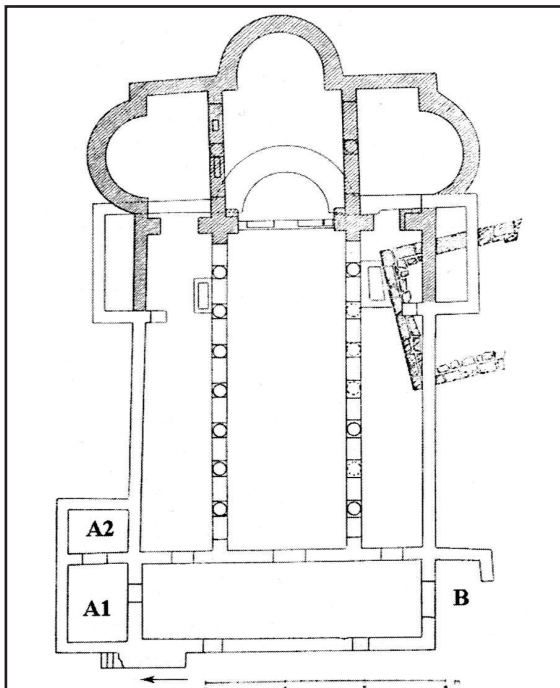
76.a. Caričin Grad, osnova bazilike F
(*V. Popović – V. Kondić*)

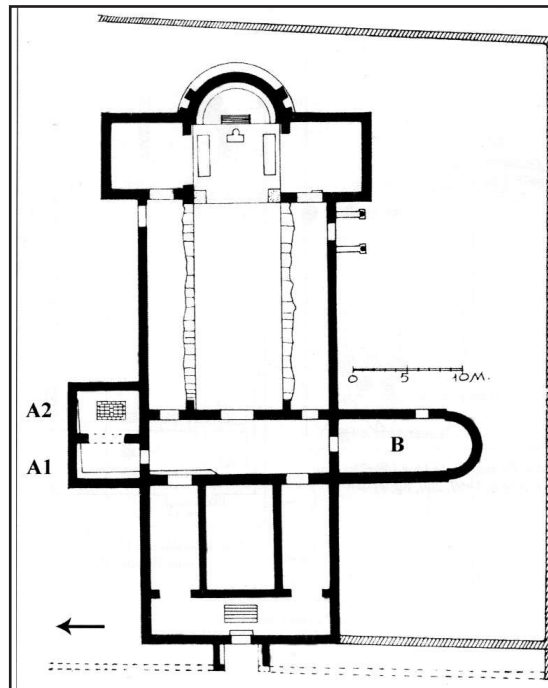
76.b. Stobi, osnova bazilike na zapadnoj nekropoli
(*R.F. Hodinott*)

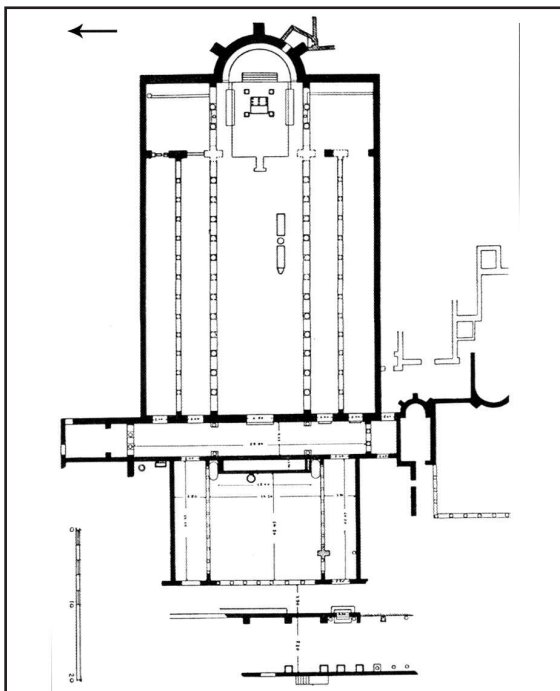
77. Salona – Kapljuč, ceterijalna bazilika
(*fotografija u javnoj upotrebi*)

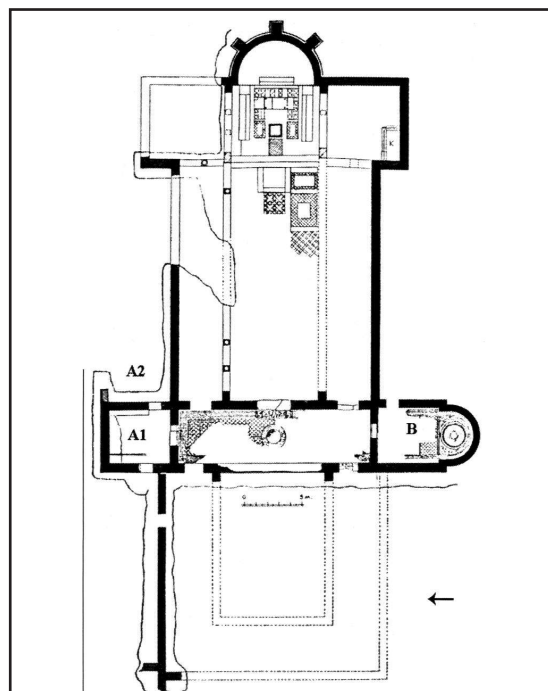
78.a. Osnove bazilika, Dodona

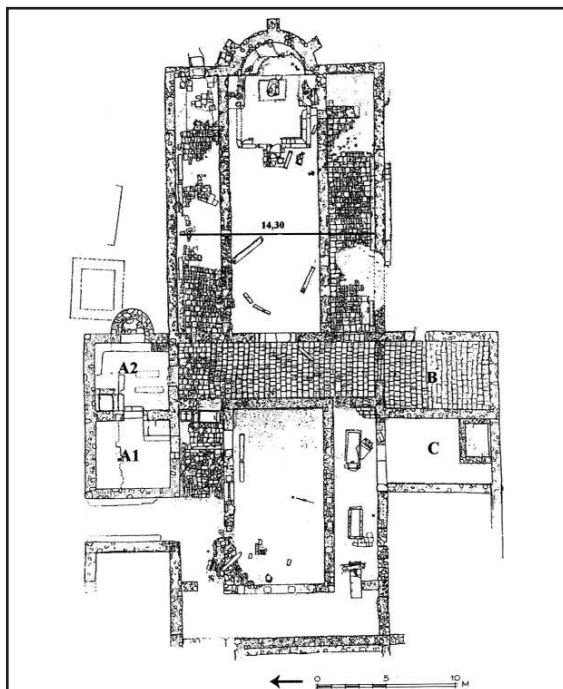
78.b1. Osnove bazilika, Nikopolj A

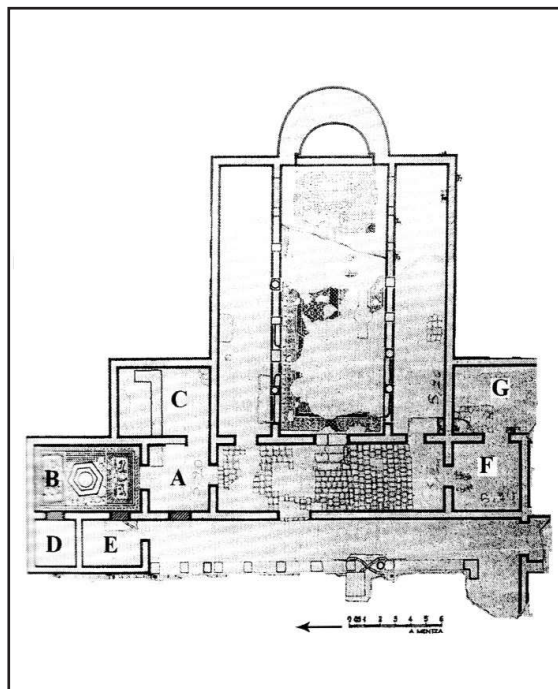
78.b2. Osnove bazilika, Nikopolj B

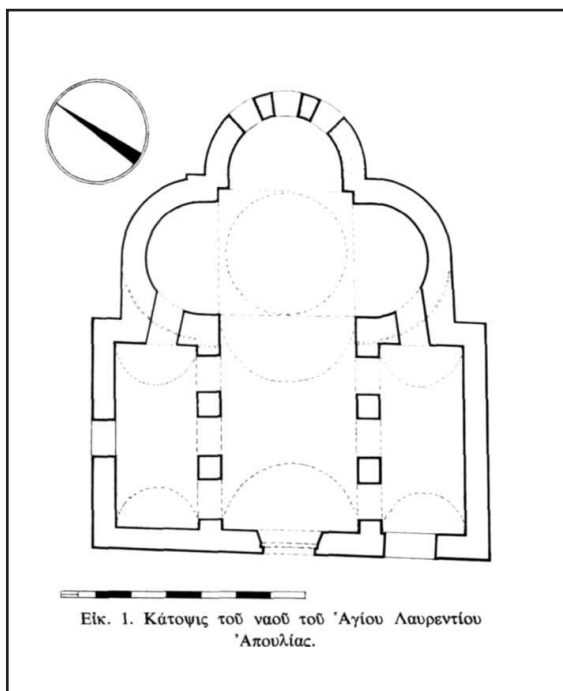
78.b3. Osnove bazilika, Nikopolj D

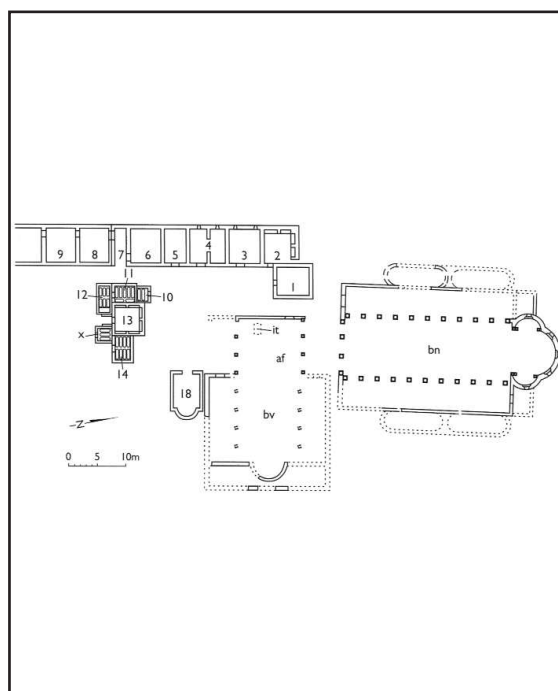
78.c. Osnove bazilika, Vergina

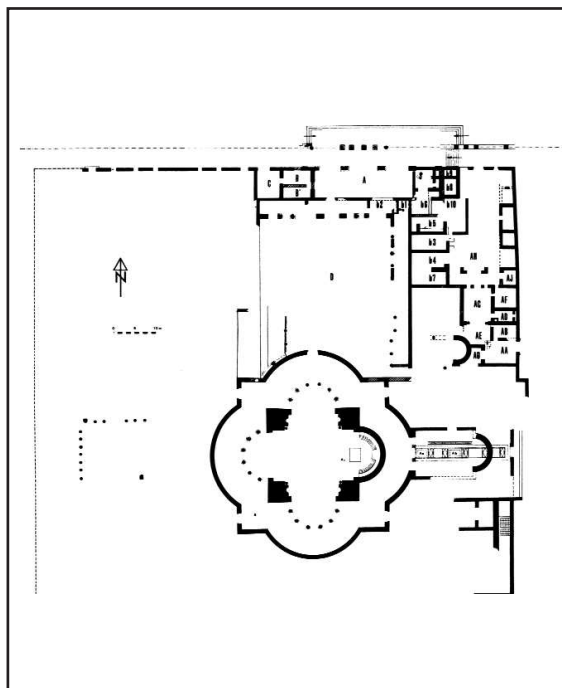
78.d. Osnove bazilika, Dion,
extra muros
(A. Mailis)

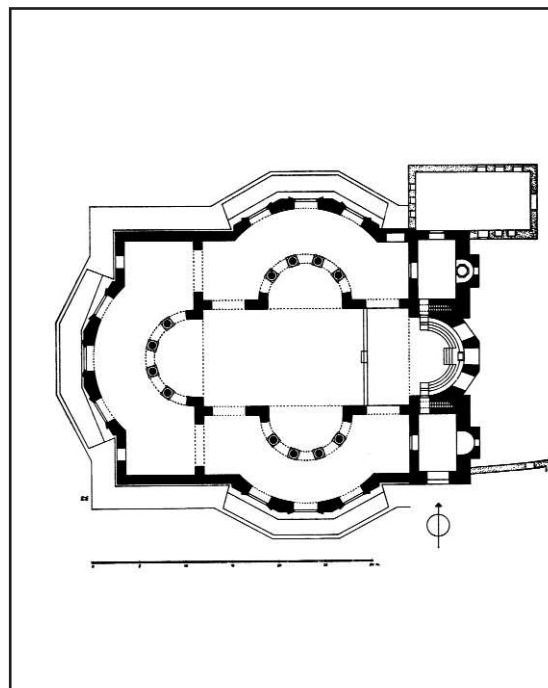
79.a. Apulija, Mesinija, osnova crkve
Sv. Lavrentija
(J. Dimitrokalis)

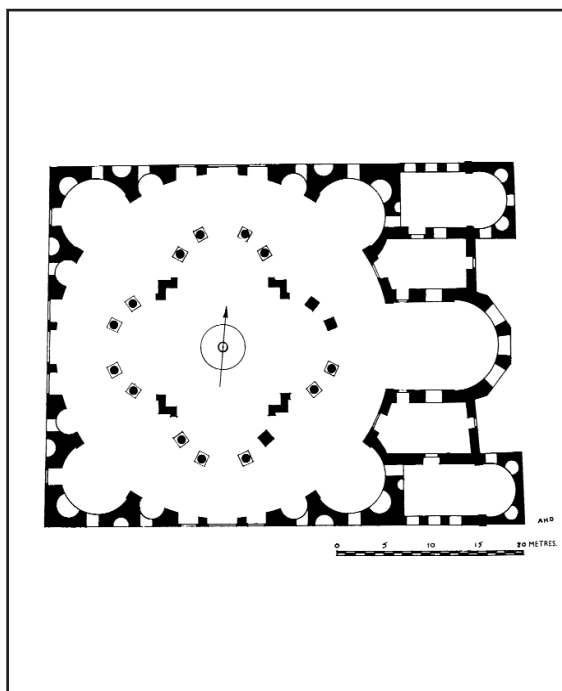
79.b. Osnova kompleksa u Noli posle
Pauliniovih preuredenja
(M.M. Kiely)

80.a. Sirija, Apameja, tetraconhos

80.b. Sirija, Resafa, tetraconhos

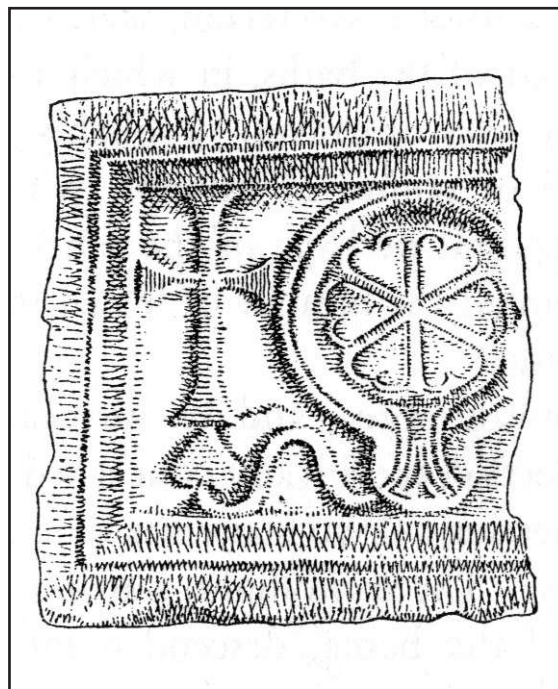
80.c. Sirija, Bosra, katedrala
(osnove W.E. Kleinbauer 1973.)

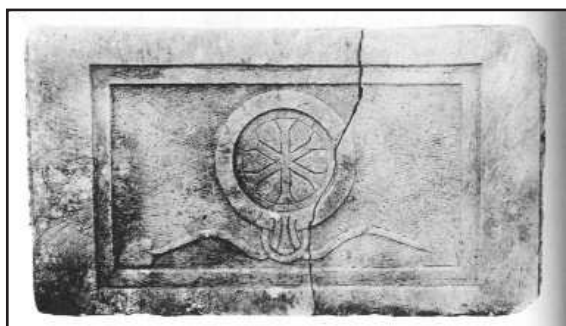
81. Doljani, južna crkva, krstionica u
severnoj prostoriji nartekusa

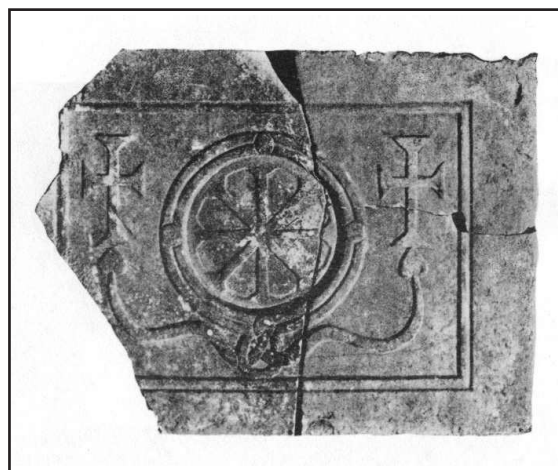
82.a. Fragmenti kamene plastike,
Filipi, bazilika *extra muros*

82.b. Fragmenti kamene plastike,
Solun, bazilika Sv. Dimitrija

82.c. Fragmenti kamene plastike, Stobi,
episkopska bazilika

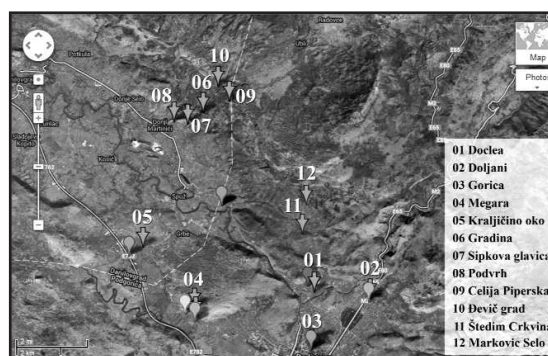
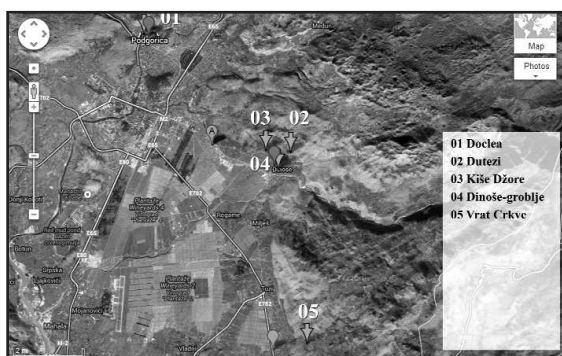

82.d. Fragmenti kamene plastike,
Suvodol, bazilika
(*R.F. Hoddinott*)

**82.e. Fragmenti kamene plastike,
 Konstantinopolj,
 stariji sloj crkve Sv. Sofije**
(fotografija J. Erdeljan)

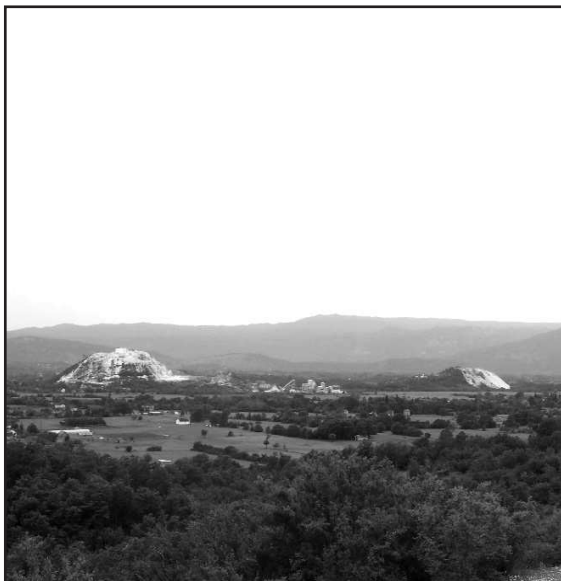
**82.f. Fragmenti kamene plastike,
 Efes, crkva Sv. Jovana**

**83.a. Situacija hrišćanskih sakralnih
 objekata kasnoantičke epohe u okolini
 Dokleje**

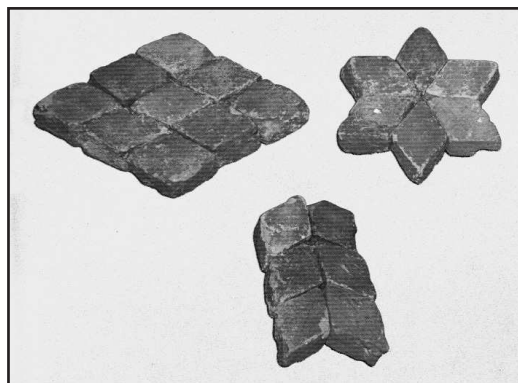
**83.b. Situacija hrišćanskih sakralnih
 objekata kasnoantičke epohe u okolini
 Dokleje**

(fotografije M. Jovanović)

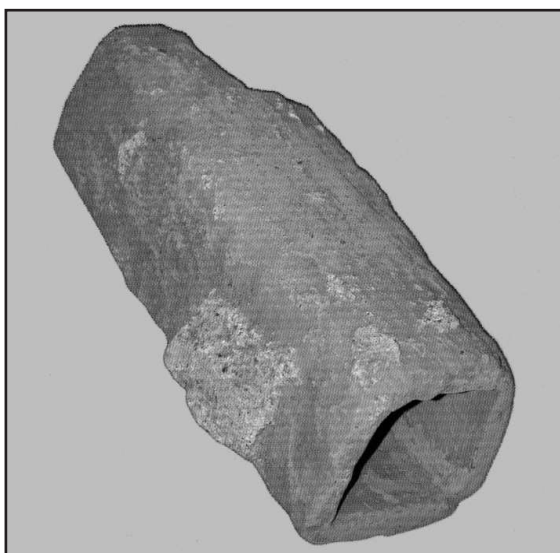
84. Oblast Zete u blizini Danilovgrada, u drugom planu majdani Visočica i Maljevik korišćeni za eksploataciju kamena u kasnoantičko doba, pogled sa lokaliteta "Šipkova Glavica"

(fotografija B. Iković)

85.a. Danilovgrad, Regionalni muzej, nalazi sa lokaliteta u okolini grada

(O. Žižić – M. Šaletić - B. Iković)

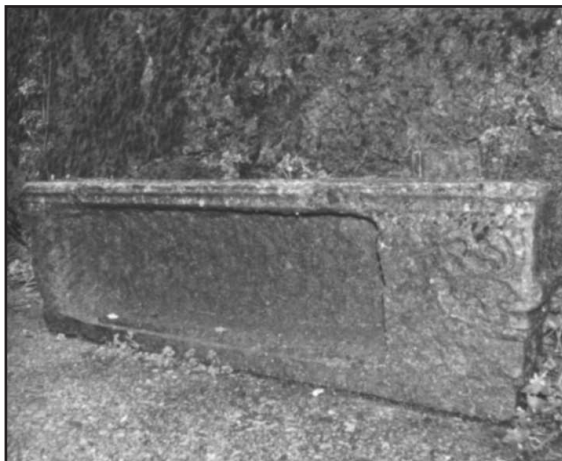
85.b. Danilovgrad, Regionalni muzej, nalazi sa lokaliteta u okolini grada

(O. Žižić – M. Šaletić - B. Iković)

85.c. Danilovgrad, Regionalni muzej, nalazi sa lokaliteta u okolini grada

(O. Žižić – M. Šaletić - B. Iković)

86. Danilovgrad, lokalitet "Šipkova Glavica", sarkofag u severnom aneksu crkve
(O. Žižić – M. Šaletić – B. Iković)

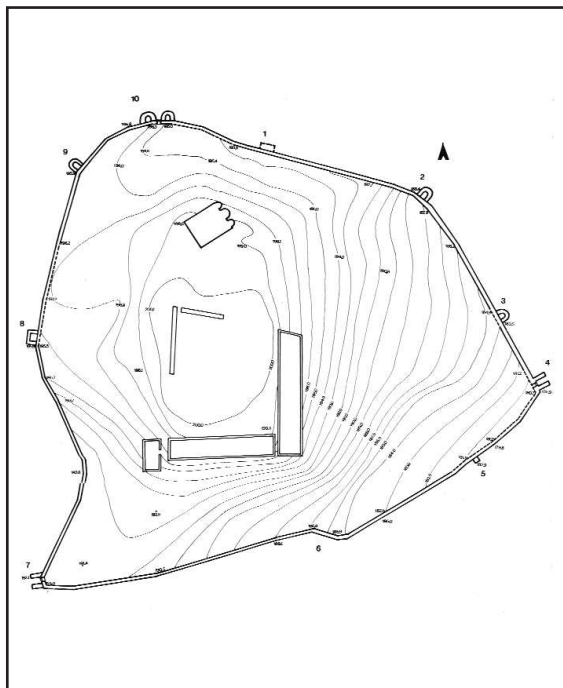
87. Martinići, Gradina, avionski snimak lokaliteta posle iskopavanja
(V. Korać 2000.)

88.a. Martinići, Gradina, ulomci klesane plastike iz ranosrednjovekovnog graditeljskog sloja

88.b. Martinići, Gradina, ulomci klesane plastike iz ranosrednjovekovnog graditeljskog sloja
(fotografije T. Koprivica)

89. Martinići, Gradina, osnova kompleksa ograđenog prostora
(V. Korać 2000.)

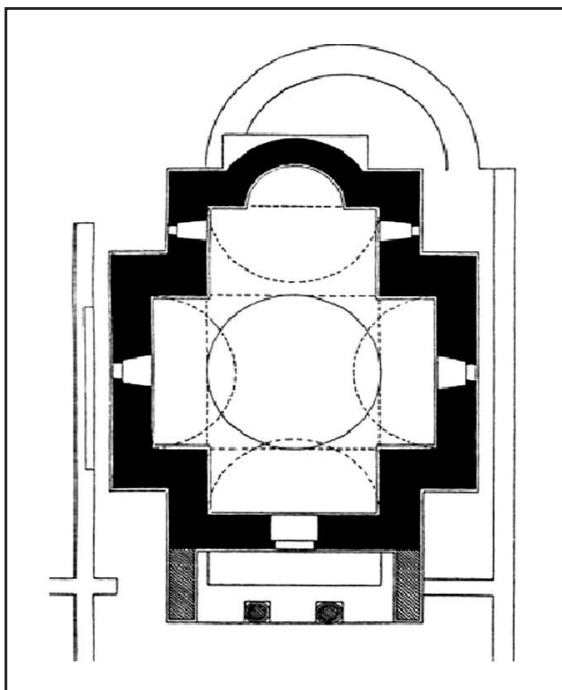
90.a. Danilovgrad, Regionalni muzej, kapiteli sa lokaliteta "Šipkova Glavica"

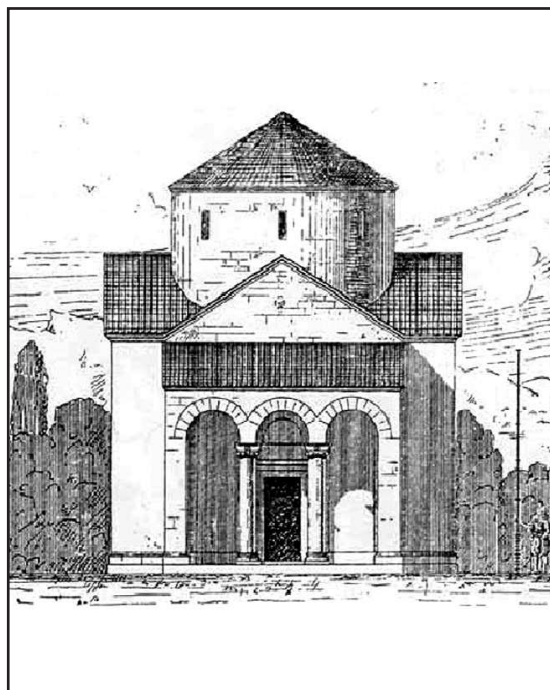
90.b. Danilovgrad, Regionalni muzej, kapiteli sa lokaliteta "Šipkova Glavica"
(fotografije T. Koprivica)

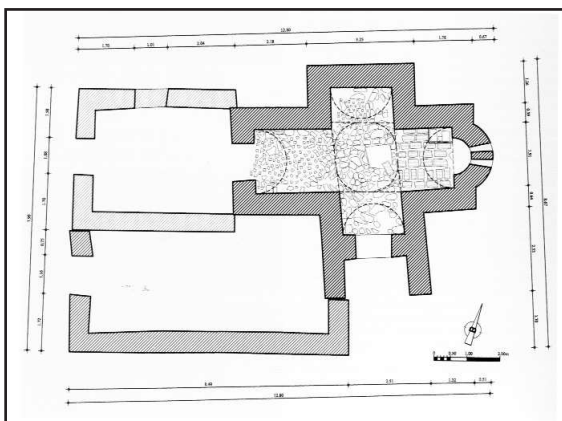
91.a. Dokleja, krstoobrazna crkva, izgled lokaliteta u vreme iskopavanja
(J.A.R. Munro – T. Koprivica 2014.)

**91.b. Dokleja, krstoobrazna crkva,
osnova**
(P. Stikoti)

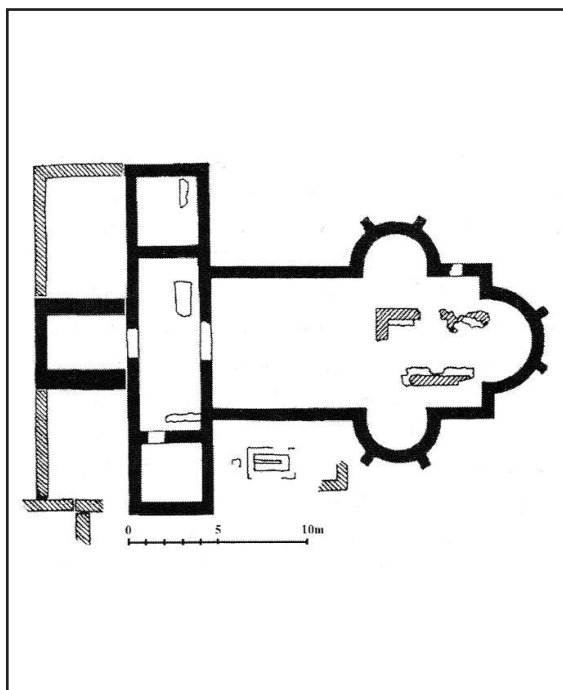
**91.c. Dokleja, krstoobrazna crkva,
idealna rekonstrukcija**
(P. Stikoti)

**92.a. Etolija, Agriniu, crkva
Sv. Trojice, osnova**
(A. Paljuras)

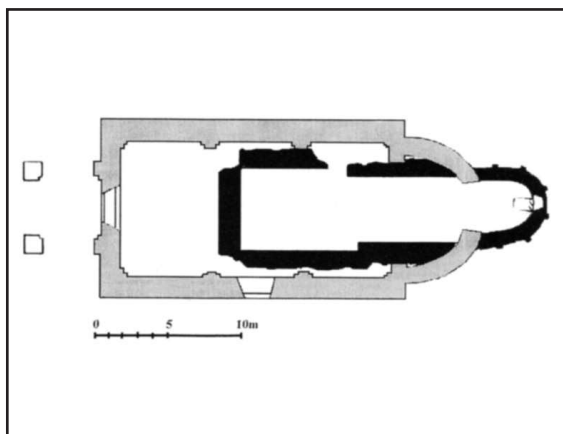
**92.b. Etolija, Agriniu,
crkva Sv. Trojice, izgled građevine
posle konzervacije**
(A. Paljuras)

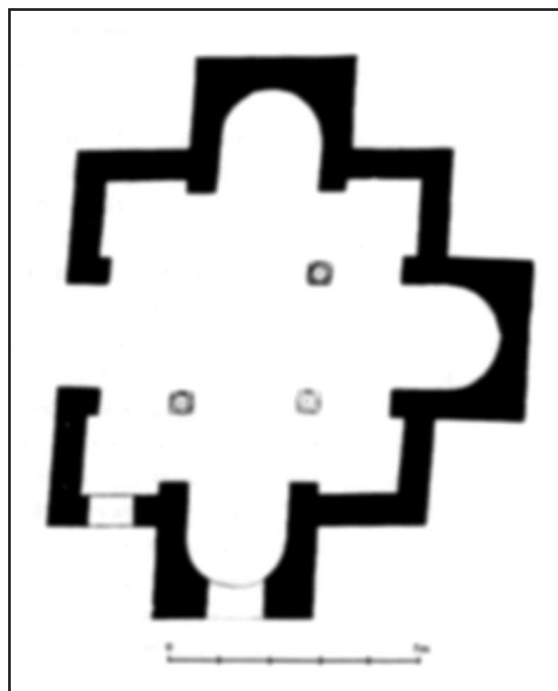
93.a. Bar, trikonhalna crkva, osnova
(*R. Vujičić*)

93.b. Bar, trikonhalna crkva, savremeni izgled

94.a. Bijela, crkva Rize Bogorodice, osnova ostataka kasnoantičkog hrama
(*R. Vujičić*)

94.b. Prčanj, crkva Sv. Tome, osnova
(*V. Korać – J. Kovačević*)

VII BIBLIOGRAFIJA

Abrahamsen, V.

1987. Women in Phillipi: the Pagan and Christian Evidence, *Journal of Feminist Studies in Religion* 3-2, 17-30.

Abulafia, D.

2005. Mediterraneans, in: Harris, *Rethinking the Mediterranean*, 64-93.

2011. *The Great Sea. The Human History of the Mediterranean*, Oxford University Press.

Adams, C - Laurence, R. (eds.)

2001. *Travel and Geography in the Roman Empire*, Routledge.

Alcock, S.E.

1997. Greece: a landscape of resistance?, in: Mattingly, *Dialogues in Roman Imperialism*, 103-116.

Aldrete, G.S.

2006. *Floods of the Tiber in Ancient Rome*, The John Hopkins University Press, Baltimore.

Alföldy, G.

1965. *Bevölkerung und Gesellschaft der römischen Provinz Dalmatien*, Budapest.

Allen, N.J.

2011. The Indo-European Background to Greek Mythology, in: *A Companion to Greek Mythology* (K. Dowden - N. Livingstone eds.), Blackwell, 341-356

Alvar, J.

2008. *Romanising Oriental Gods. Myth, Salvation and Ethics in the Cults of Cybele, Isis and Mithras*, Leiden - Boston.

Ando, C.

2003. A Religion for the Empire, in: *Flavian Rome: Culture, Image, Text* (A.J. Boyle - W.J. Dominik eds.), Leiden - Boston, 323-344.

2005. Interpretatio Romana, *Classical Philology* 100, 41-51.

2006. The Administration of the Provinces, in: *A Companion to Roman Empire* (D.S. Potter ed.), Blackwell, 177-192.

2007. Exporting Roman Religion, in: *A Companion to Roman Religion*, 429-445.

Arafat, K.W.

1996. *Pausanias' Greece. Ancient artists and Roman rulers*, Cambridge University Press.

Archibald, Z.H.

2000. Space, Hierarchy, and Community in Archaic and Classical Macedonia, Thessaly and Thrace, in: *Alternatives to Athens. Varieties of Political Organization and Community in Ancient Greece* (R. Brock - St. Hodkinson eds.), Oxford University Press, 212-233.

Baker, A.R.H.

2003. *Geography and History. Bridging the Divide*, Cambridge University Press.

Bakirtzis, Ch.

2002. Pilgrimage to Thessalonike: the Tomb of St. Demetrios, *Dumbarton Oaks Papers* 56, 175-192.

Baković, M.

2011. Preliminarni rezultati istraživanja na prostoru kapitolnog hrama lokaliteta Doclea/Preliminary results of the research into the area of the capitol temple of the Doclea site, *Nova antička Duklja/ New Antique Doclea II*, 9-26

Baldovin, J.F.

1987. *The Urban Character of Christian Worship. The Origins, Development and Meaning of Stational Liturgy*, Rome.

Barclay Lloyd J.E.

1986. The Building History of the Medieval Church of S. Clemente in Rome, *Journal of the Society of Architectural Historians* 45-3, 197-223.

Barrett, C.K.

2003. *On Paul. Essays on His Life, Work and Influence in the Early Church*, London – New York.

Basić, I.

2008. CIL III 9551 i njegovi tumači, *Tusculum* 1, 81-108.

2012. Neka pitanja tekstualne transmisije izvora Porfirogenetovih poglavlja o Dalmaciji, *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest* 44, 175-196.

2014. Dalmatinski biskupi na crkvenom saboru u Hijereji 754.godine, *Spalatumque Dedit Ortum*. Zbornik povodom desete godišnjice Odsjeka za povijest Filozofskog fakulteta u Splitu (ur. I. Basić – M. Rimac), Split, 149-196.

Basler, D.

1969. Nekropola na Velim Ledinama u Gostilju (Donja Zeta), *Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu XXIV*, 5-107.

Баван, Б. – Иванишевић, В.

2006. *Царичин Град*, Лесковац.

Beard, M. - North. J. - Price, S.

1998. *Religions of Rome vol. I. A History*, Cambridge University Press.

Beaumont, R.L.

1936. Greek Influence in the Adriatic Sea before the Fourth Century B.C., *The Journal of Hellenic Studies* 56-2, 159-204.

Begović, V. - Schrunk, I.

2002. Rimske vile Istre i Dalmacije, I dio: pregled lokaliteta, *Prilozi Instituta za arheologiju u Zagrebu* 19, 113-130.

2003. Rimske vile Istre i Dalmacije, II dio: tipologija vila, *Prilozi Instituta za arheologiju u Zagrebu* 20, 95-112.

2012a. Remote Sensing of the Archaeological Remains of Roman Maritime Villas on the Eastern Adriatic Coast, in: *32nd EARSeL Symposium Proceedings: Advances in Geosciences* (K.G. Perakis - A.K.Moysiadis eds.), University of Thessaly Volos, 175-186.

2012b. The Role of Maritime Villas in Seafaring in the Adriatic, *Histria Antiqua* 21, 327-344.

Begović-Dvoržak, V. - Dvoržak-Schrunk, I.

2004. Roman Villas in Istria and Dalmatia, part III: Maritime Villas, *Prilozi Instituta za arheologiju u Zagrebu* 21, 65-90.

Belting, H.

(2004) 2014. *Slika i kult. Istorija slike do epohe umetnosti*, Novi Sad.

Berger, A.

1953. *Encyclopedic Dictionary of Roman Law*, Philadelphia.

Bezeczky, T.

2010. Trade Connections between Ephesus and Adriatic Region, *Histria Antiqua* 19, 351-358.

Blackman, D.J.

1982. Ancient Harbours in the Mediterranean. Part II, *The International Journal of Nautical Archaeology and Underwater Exploration* 11-3, 185-211.

Blackman, D. – Rankov, B. et al.

2013. *Shipheds of the Ancient Mediterranean*, Cambridge University Press.

Богосављевић, м. Н.

2001. *Манастир Златица. Дољани код Подгорице*, Подгорица.

Borg, B. (ed.)

2004. *Paideia. The World of Second Sophistic*, Berlin - New York.

Борозан, Б.

1999. Мартинићка Градина, Civita Dioclitiana, у: *Средњовековна историја Црне Горе* (ур. Б. Ковачевић), Подгорица, 79-109.

2000. Резиденцијалне цркве дукљанске епископије – архиепископије, у: *Сто двадесет година од ослобођења Подгорице* (ур. Б. Ковачевић), Подгорица, 199-224.

Boteva, D.

2007. Dedicators with Roman Names and the Indigenous Cult of the Thracian Horseman, *Archaeologia Bulgarica* XI, 75-89.

Bovini, G.

1954. *Sarcofagi paleocristiani di Ravenna*, Città del Vaticano.

Bowden, W. – Lavan, L. – Machado, C. (eds.)

2004. *Recent Research on Late Antique Countryside*, Leiden – Boston.

Bowes, K.

2008. *Private Worship, Public Values, and Religious Change in Late Antiquity*, Cambridge University Press.

Brandenburg, H.

2004. *Ancient Churches of Rome from the Fourth to the Seventh Century*, Brepols Publishers, Louvain.

Bratož, R.

1993. Die frühchristliche Kirche in Makedonien und ihr Verhältnis zu Rom, in: *Klassisches Altertum, Spätantike und frühes Christentum* (K. Dietz – D. Hennig – H. Kaletsch hrsg.), Würzburg, 509-527.

Braudel, F. (= Brodel, F.) (1949) 2001a.

2001a. *Mediteran i mediteranski svet u doba Filipa II*, Beograd - Podgorica.

2001b. *The Mediterranean in the Ancient World* (R. de Ayala – P. Braudel eds.), Penguin Books.

Breitenberger, B.

2007. *Aphrodite and Eros. The Development of Erotic Mythology in Early Greek Poetry and Cult*, Routledge.

Bremmer, J.N.

1983. *The Early Greek Concept of the Soul*, Princeton University Press.

Brent, A.

1995. *Hyppolitus and the Roman Church in the Third Century. Communities in Tension Before the Emergence of a Monarch-Bishop*, Leiden – New York - Köln.

1999. *The Imperial Cult and the Development of Church Order. Concept and Images of Authority in Paganism and Early Christianity before the Age of Cyprian*, Leiden - Boston.

Bricault, J. - Versluys, M.J. - Meyboom, P.G.P. (eds.)

2007. *Nile into Tiber. Egypt in the Roman World*, Leiden - Boston.

Brogio, G.P. – Ward-Perkins, B. (eds.)

1999. *The Idea and Ideal of the Town between Late Antiquity and the Early Middle Ages*, Leiden – Boston.

Brown, P.

1981. *The Cult of the Saints. Its Rise and Function in Latin Christianity*, The University of Chicago Press.

1993. *The Making of Late Antiquity*, Harvard University Press.

Burke, T.J. – Rosner, B.S. (eds.)

2011. *Paul as Missionary. Identity, Activity, Theology, and Practice*, London – New York.

Burrell, B.

2004. *Neokoroi. Greek Cities and Roman Emperors*, Leiden – Boston.

Burton, P.J.

2011. *Friendship and Empire. Roman Diplomacy and Imperialism in the Middle Republic (353-146 BC)*, Cambridge University Press.

Cabanes, P.

1976. *L'Épire de la mort de Pyrrhos a la conquête romaine (272-167 av.J.C.)*, Paris.

(1988) 2002. *Iliri. Od Bardileja do Gencija (IV-II stoljeće prije Krista)*, Zagreb.

2008. Greek Colonisation in the Adriatic, in: *Greek Colonisation. An Account of Greek Colonies and Other Settlements Overseas II* (G.R. Tsatskheladze ed.), Leiden - Boston, 155-185.

Cadotte, A. (ed.)

2007. *La Romanisation des Dieux. L'interpretatio Romana en Afrique du Nord sous le Haut-Empire*, Leiden - Boston.

Cahill, N.

2002. *Household and City Organization at Olynthus*, Yale University Press.

Calame, C.

2007. Greek Myth and Greek Religion, in *The Cambridge Companion to Greek Mythology* (R.D. Woodard ed.), Cambridge University Press, 259-285.

Cambi, N.

2002. Dioklecijanova i Konstantinova "politika" odabira imena, *Rad HAZU* 485, 31-55.

2010. *Sarkofazi lokalne produkcije u rimskoj provinciji Dalmaciji (od II do IV stoljeća)*, Split.

Cameron, A.

1993. *The Mediterranean World in Late Antiquity, AD 395-600*, Routledge.

Campbell, P.B.

2012. A Roman Type IVB Wooden Anchor Found in the Corfou Channel, Albania, *International Journal of Nautical Archaeology* 41-2, 411-416

Cantino-Wataghin, G. – Ermini-Pani, L. – Testini, P.

1989. La cattedrale in Italia, in: *Actes du XIe congrès international d'archéologie chrétienne*, Rome: École Française de Rome, 5-87.

Capponi, L.

2010. The Roman Period, in: *A Companion to Ancient Egypt I* (A.B. Lloyd ed.), Cambridge University Press, 180-198.

Caraher, W.R.

2003. *Church, Society, and the Sacred in Early Christian Greece*, The Ohio State University, UMI Microform 319454.

Carney, E.D.

2000. *Women and Monarchy in Macedonia*, University of Oklahoma Press.

Carpenter, T.H.

2007. Greek Religion and Art, in: Ogden, *A Companion to Greek Religion*, 398-420.

Casiday, A. – Norris, F. (eds.)

2007. *The Cambridge History of Christianity II: Constantine to c.600*, Cambridge University Press.

Casson, L.

1965. Harbour and River Boats of Ancient Rome, *The Journal of Roman Studies*, 55/1-2, 31-39.

1967. *The Ancient Mariners. Mediterranean in Ancient Times*, New York.

1994. Mediterranean Communications, in: *The Cambridge Ancient History, VI. The Fourth Century B.C.* (D.M. Lewis – J. Boardman – S. Hornblower – M. Ostwald eds.), Cambridge University Press, 512-526.

Castiglioni, M.P.

2008. The Cult of Diomedes in Adriatic: Complementary Contributions from Literary Sources and Archaeology, in: *Bridging the Gaps: sources, methodology and approaches to religion in history* (J. Carvalho ed.), Pisa University Press, 9-28.

Цермановић-Кузмановић, А. – Велимировић-Жижић, О. – Срејовић Д.

1975. *Античка Дукља. Некрополе, Цетиње*.

Chevalier, P. et al.

2003. Trois basiliques et un groupe épiscopal des Ve – VIe siècles réétudiés à Byllis (Albanie), *Hortus Artium Medievalium* 9, 155-166.

Chevalier, P – Mardešić, J.

2006. La ville de Salone dans l'antiquité tardive: déprise spatiale, mutations et renouveau de la parure monumentale, *Hortus Artium Medievalium* 12, 55-68.

Ciglenečki, S.

2009. Justinijanovo utvrđivanje Ilirika, *Archaeologia Adriatica III*, 205-222.

Clark, G.

2004. *Christianity and Roman Society*, Cambridge University Press.

Clarke, J.R.

2003. *Art in the Lives of Ordinary Romans. Visual Representation and non-elite Viewers in Italy 100B.C. - A.D.315*, University of California Press.

Coleman Carter, J.

1970. Relief Sculptures from the Necropolis of Taraanto, *American Journal of Archaeology* 74-2, 125-137.

Collins R.

2009. *Keepers of the Keys of Heaven. A History of the Papacy*, New York.

Corby Finney, P.

1994. *The Invisible God. The Earliest Christians on Art*, Oxford University Press.

Curran, J.R.

2000. *Pagan City and Christian Capital: Rome in the Fourth Century*, Oxford.

Curta, F.

2001. Peasants as "Makeshift Soldiers for the Occasion": Sixth Century Settlement Patterns in the Balkans, in: *Urban Centers and Rural Contexts in Late Antiquity* (T. Burns - J. Eadie eds.), East Lansing MI, 199-217.

2013. Horsemen in Forts or Peasants in Villages? Remarks on the Archaeology of Warfare in the 6th to 7th c. Balkans, in: *War and Warfare in Late Antiquity* (A. Sarantis - N. Christie eds.), Leiden - Boston, 809-852.

Чанак-Медић, М.

1989. *Архитектура Немањиног доба II*, Београд.

Čašule, N.

2012. "In Part a Roman Sea": Rome and the Adriatic in the Third Century BC in: *Imperialism, Cultural Politics and Polybius* (C. Smith - L.M. Yarrow eds.), Oxford University Press.

2013. Brundisium, in: *Blackwell's Encyclopedia of Ancient History* (R. Bagnall – K. Brodersen - C. Champion - A. Erskine - S. Huebner eds.), Blackwell, 1195-1196.

Чубровић, З.

1993-1994. Дјела једне клесарске радионице у которској цркви св. Михаила, *Годишњак Поморског музеја у Котору XLI-XLII*, 45-50.

Ćurčić, S. 2010. *Architecture on the Balkans from Diocletian to Süleyman the Magnificent*, Yale University Press.

D'Angela, C.

2008. Produzione e commercio di sarcofagi tra le due sponde Adriatiche nel VI secolo, in: *La christianizzazione dell'Adriatico* (a cura di G. Cuscito), Editreg, 539-551.

Davies, J.K.

2000. A Wholly Non-Aristotelian Universe: the Molossians as Ethnos, State, and Monarchy, in: *Alternatives to Athens. Varieties of Political Organization and Community in Ancient Greece* (R. Brock - St. Hodkinson eds.), 234-258.

Davis S.J.

2001. *The Cult of Saint Thecla. A Tradition of Women's Piety in Late Antiquity*, Oxford University Press.

De Blaauw, S.

2011. The Church Atrium as Ritual Space. The Cathedral of Tyre and St. Peter's in Rome, in: *Ritual and Space in the Middle Ages* (F. Andrews ed.), Donington, 30-43.

Dell, H.J.

1967. The Origin and Nature of Illyrian Piracy, *Historia. Zeitschrift für Alte Geschichte* 16-3, 344-358.

Dey, H.W.

2014. *The Afterlife of the Roman City. Architecture and Ceremony in Late Antiquity and the Early Middle Ages*, Cambridge University Press.

De Witt Burton, E.

2004. *A Critical and Exegetical Commentary on the Epistle to the Galatians*, London.

Dieterle, M.

2007. *Dodona. Religionsgeschichtliche und historische Untersuchungen und Entstehung und Entwicklung des Zeus-Heiligtums*, Hildesheim - Zürich - New York.

Dietz, M.

2005. *Wandering Monks, Virgins, and Pilgrims. Ascetic Travels in the Mediterranean World, A.D. 300-800*, The Pennsylvania State University Press.

ΔΗΜΗΤΡΟΚΑΛΗΣ, Γ.

1969. Ο τρίκογχος ναός του Αγίου Λαυρεντίου στην Μεζάνια της Απουλίας, *Δελτίον ΧΑΕ* 5, 175-185.

Dimitrova, N.

2002. Inscriptions and Iconography in the Monuments of Thracian Rider, *Hesperia* 71-2, 209-229.

Domić-Kunić, A.

1993. Gentije-međunarodni odnosi između Ilirije, Rima i Makedonije uoči i za vrijeme trećeg makedonskog i trećeg ilirskog rata, *Opuscula Archaeologica* 17-1, 205-251.

2004. Literarni izvori za iliričke provincije (Dalmaciju i osobito Panoniju) u *Naturalis Historia* Plinija Starijeg, *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu .XXXVII*, 119-171.

Dontcheva, I.

2002. Le syncrétisme d'Asclépios avec le Cavalier Thrace, *Kernos* 15, 317-324.

Dowden, K.

1992. *The Uses of Greek Mythology*, Routledge.

2007. Olympian Gods, Olympian Pantheon, in: Ogden, *A Companion to Greek Religion*, 41-55.

Dowden, K. - Livingstone, N. (eds.)

2011. *A Companion to Greek Mythology*, Blackwell.

Dunn, A.

1994. The Transition from *polis* to *kastron* in the Balkans (III-VIIcc.): general and regional perspectives, *Byzantine and Modern Greek Studies* 18, 60-80

Dunn Friedman, F.

1998. *Gifts of the Nile. Ancient Egyptian Fiance*, London.

Duval, N.

1972. Études d'architecture chrétienne nord-africaine, *Mélanges de l'Ecole française de Rome. Antiquité* 84-2, 1071-1172.

1976. Le martyrium de Cincari et les martyria triconques et tétraconques en Afrique, *Mélanges de l'Ecole française de Rome. Antiquité* 88-2, 853-927.

1999. Les installations liturgiques dans les églises paléochrétiennes, *Hortus Artium Medievalium* 5, 7-30.

Duval, N. – Popović, V.

1984. *Caričin Grad I. Les basiliques B et J de Caričin Grad. Quatre objets remarquables de Caričin Grad. Le trésor de Hajdučka Vodenica*, Rome: École Française de Rome.

Dyczek, P.

2009. Hypnos from Risinium (Montenegro), *Novensia* 20, 51-64.

2013. *Rhizon. Antički biser Crne Gore*, Warszawa-Risan

Dyczek, P. et al.

2005. Rhizon, 2001-2003, Preliminary Report on the Excavations of the Center for Archaeological Research-Novae, Warsaw University, *Archeologia* LV, 101-118.

2009. Rhizon, 2004-2007, Preliminary Report on the Excavations of the Center for Research on the Antiquity of Southeastern Europe, University of Warsaw, *Archeologia* LVIII, 121-139.

Dynes, W.

1973. The Medieval Cloister as Portico of Solomon, *Gesta* 12/1-2, 61-69

Dzino, D.

2010. *Illyricum in Roman Politics, 229B.C. - A.D.68*, Cambridge University Press.

Ђурђић, B.J.

1975. *Византијеске фреске у Југославији*, Београд.

Eastman, D.L.

2011. *Paul the Martyr. The Cult of the Apostle in the Latin West*, Society of Byblical Literature, Atlanta GE.

Eckstein, A.M.

2008. *Rome enters the Greek East: from anarchy to hierarchy in the Hellenistic Mediterranean, 230-170 B.C.*, Blackwell.

Edmondson, J.

2006. Cities and Urban Life in the Western Provinces of the Roman Empire 30 BCE – 250 CE, in: *A Companion to Roman Empire* (D.S. Potter ed.), Blackwell, 250-280.

Edwards, R.B.

1979. *Kadmos the Phoenician. A Study in the Greek Legends and the Mycenaean Age*, Amsterdam.

Eilers, C.

2002. *Roman Patrons of Greek Cities*, Oxford University Press.

Ekroth, G.

2007. Heroes and Hero-Cults, in Ogden: *A Companion to Greek Religion*, 100-114.

Ellis, S.P.

1988. The End of the Roman House, *American Journal of Archaeology*, 92-4, 565-576

Ellis, W.M.

1994. *Ptolemy of Egypt*, Routledge.

Elsner, J.

1992. Pausanias. A Greek Pilgrim in the Roman World, *Past & Present* 135, 3-29.

1995. *Art and the Roman Viewer: the Transformation of Art from the Pagan World to Christianity*, Cambridge University Press.

1996a.(ed.) *Art and Text in Roman Culture*, Cambridge University Press

1996b. Image and Ritual: reflections on the religious appreciation of classical art, *The Classical Quarterly* 46/2, 515-531.

1998. *Imperial Rome and the Christian Triumph: The Art of the Roman Empire A.D. 100-450*, Oxford History of Art.

2000. Between Mimesis and Divine Power. Visuality in the Greco-Roman World, in: *Visuality Before and Beyond the Renaissance* (R.S.Nelson ed.), Cambridge University Press, 45-69.

2006. Reflections on the "Greek Revolution": From Change in Viewing to the Transformation of Subjectivity, in: *Rethinking Revolutions Through Ancient Greece* (S. Goldhill - R. Osborne eds.), Cambridge University Press, 68-95.

2012. Material Culture and Ritual. State of the Question, in *Architecture of the Sacred. Space, Ritual and Experience from Classical Greece to Byzantium* (B.D. Wescoat - R.G. Ousterhout eds.), Cambridge University Press, 1-26.

2013. Paideia. Ancient Concept and Modern Reception, *International Journal of Classical Tradition* 20-4, 136-152.

Енчев, Т.

2010. Съдбата на мартириумите в северна Африка през IV-Vв. в светлината на църковните канони, у: *Великотърновският университет "св.св. Кирил и Методий" и българската археология* 1, Велико Търново, 389-393.

Ердџан, Ј.

2013. *Изабрана места. Конструисање Нових Јерусалима код православних Словена*, Београд.

2014. Један прилог оквира за разумевање визуелне културе Дукље у контексту културне динамике на простору Медитерана и југоисточне Европе у доба класичне и позне антике, *Историјски записи LXXXVII/1-2*, 11-21.

Erskine, A.

2001. *Troy between Greece and Rome. Local Tradition and Imperial Power*, Oxford University Press

2010. *Roman Imperialism*, Edinburgh University Press.

Esler, Ph.F. (ed.) 2000. *The Early Christian World I-II*, Routledge.

Evans, A. 1883. *Antiquarian researches in Illyricum, I-IV*, Westminster.

Fabricius Hansen, M.

2003. *The Eloquence of Appropriation: Prolegomena to an Understanding of Spolia in Early Christian Rome*, Analecta Romana Instituti Danici, Rome.

Favro, D.

2007. *The Urban Image of Augustan Rome*, Cambridge University Press.

Fejfer, J.

2008. *Roman Portraits in Context*, Berlin – New York.

Ferguson, E.

2009. *Baptism in the Early Church: History, Theology and Liturgy in the First Five Centuries*, B. Eerdmans Publishing, Grand Rapids, Michigan.

Ферјанчић, Б. (пр.)

1959 (2007). *Византијски извори за историју народа Југославије II*, Београд.

1991. Далмација у спису *De Administrando Imperio* – врела и путеви сазања, *Зборник радова Византолошког института* 29-30, 9-22.

Ферлуга, Ј.

1957. *Византијска управа у Далмацији*, Београд.

Fields, N.

2008. *Tarentine Horseman of Magna Graecia 430-190 BC*, Oxford.

Fiensy, D.

1982. Redaction History and the Apostolic Constitutions, *The Jewish Quarterly Review* 72-4, 293-302.

Fishwick, D.

1993-2005. *The Imperial Cult in the Latin West. Studies in the Ruler Cult of the Western Provinces of the Roman Empire*, Leiden - Boston.

Fracchia, H.M. - Gualtieri, M.

1989. The Social Context of Cult Practices in Pre-Roman Lucania, *American Journal of Archeology* 93-2, 217-232

Franetović, D.

1960. *Historija pomorstva i ribarstva Crne Gore do 1918. godine*, Titograd.

Franke, P.R.

1989. Pyrrhus, in *The Cambridge Ancient History VII-2: the Rise of Rome to 220 B.C.* (F.W. Walbank - A.E. Astin - M.W. Frederiksen - R.M. Ogilvie eds.), Cambridge University Press, 456-485.

Frateantonio, Ch.

2003. *Religiöse Autonomie der Stadt in Imperium Romanum*, Tübingen.

Frézouls, E.

1953. Inscriptions de Cyrhus relative à Q. Marcius Turbo, *Syria* 30/3-4, 247-278.

Forenbaier, S.

2008. Archaeological Record of the Adriatic Offshore Islands as an Indicator of Long-Distance Interaction in Prehistory, *European Journal of Archaeology* 11/2-3, 233-244.

Fowden, E.K.

1999. *The Barbarian Plain: Saint Sergius between Rome and Iran*, University of California Press.

Гарашанин, Д. и М.

1967. Црна Гора у доба римског царства, у: *Историја Црне Горе I. Од најстаријих времена до краја XII вијека*, Титоград, 143-280.

Garašanin, M.

2008. The Bronze Age in the Central Balkan Area, in: *The Cambridge Ancient History III-1: The Prehistory of the Balkans; and the Middle East and the Aegean World, tenth to eight centuries B.C.* (J. Boardman – I.E.S. Edwards – N.G.L. Hammond – E. Sollberger eds.), Cambridge University Press, 166 - 186.

Garland, R.

1988. *The Greek Way of Death*, Cornell University Press.

Gelichi, S. et al.

2011. Doclea alla fine dell' antichità. Studi e ricerche per la storia di una città abbandonata della Prevalitania/Duklja na kraju antičkog doba. Studije i istraživanja istorije jednog napuštenog grada Prevalitanije, *Nova antička Duklja/New Antique Doclea III*, 7-40.

Glavičić, M.

2008. Epigrafska baština rimskodobnog Epidaura, *Archaeologia Adriatica* 11, 43-62.

Gleason, M.W.

2006. Greek Cities under Roman Rule, in: *A Companion to Roman Empire* (D.S. Potter ed.), Blackwell, 228-249.

Goldstein, I.

1992. *Bizant na Jadranu. Od Justinijana I do Bazilija I*, Zagreb.

2005. Funkcija Jadrana u ratu Bizantskog carstva protiv Ostrogota 535-555.godine, *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest* 37, 23-34.

Goldhill, S. (ed.)

2001 *Being Greek under Rome. Cultural Identity, the Second Sophistic and the Development of the Empire*, Cambridge University Press.

Gradel, I.

2002. *Emperor Worship and Roman Religion*, Oxford.

Grant, M.

1998. *From Rome to Byzantium. The Fifth Century AD*, Routledge

Greatrex, G.

2005. Byzantium and the East in the Sixth Century, in: Mass, *The Cambridge Companion to the Age of Justinian*, 477-509.

Greatrex, G – Lieu, S.N.C.

2002. *The Roman Eastern Frontier and the Persian Wars II, AD 363-630*, Routledge.

Grey, C.

2011. *Constructing Communities in Late Roman Countryside*, Cambridge University Press.

Grig, L. – Kelly, G. (eds.)

2012. *Two Romes: Rome and Constantinople in Late Antiquity*, Oxford University Press.

Grimal, P.

1968. *Rimska civilizacija*, Beograd.

Greenwalt, W.S.

2010. Macedonia, Illyria and Epirus, in: *A Companion to Ancient Macedonia*, 279-305

Gruen, E.S.

2006. Greeks and Non-Greeks, in: *The Cambridge Companion to Hellenistic World* (G.R. Bugh ed.), 295-314.

Hahn, J. – Emmel, S. – Gotter, U.

2008. *From Temple to Church. Destruction and Renewal of Local Cultic Topography in Late Antiquity*, Leiden - Boston.

Hammond, N.G.L.

1966. The Kingdoms in Illyria Circa 400-167 B.C, *The Annual of the British School in Athens* 61, 239-253.

1988. Which Ptolemy Gave Troops and Stood as Protector of Pyrrhus' Kingdom?, *Historia. Zeitschrift für Alte Geschichte* 37-4, 405-413.

1994. Illyrians and North-west Greeks, in: *The Cambridge Ancient History VI: the Fourth Century B.C.* (D.M. Lewis - J. Boardman - S. Hornblower - M. Ostwald eds.), Cambridge University Press, 422-443.

2003. The Language of Macedonians, in: *Alexander the Great. A Reader* (I. Worthington ed.), 20-21, Routledge.

Harris, W.V. (ed.)

2005. *Rethinking the Mediterranean*, Oxford University Press.

Hatzopoulos, M.B. 2011. Macedonians and Other Greeks, in: Lane Fox, *Brill's Companion to Ancient Macedon*, 51-78.

Hayne, L.

1994. Thecla and the Church Fathers, *Vigiliae Christianae* 48-3, 209-218.

Hekster, O. - Kaizer, T. (eds.)

2011. *Frontiers in the Roman World*, Leiden - Boston.

Henning, J. (ed.) 2007. *Post - Roman Towns, Trade and Settlement in Europe and Byzantium I-II*, Berlin – New York.

Henrichs, A.

1968. Vespasian's Visit to Alexandria, *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik* 3, 51-80.

Herbich, T.

2009. Preliminary report on the geophysical prospection on the site of Risan in Montenegro, 2008, *Novensia* 20, 95-109.

Herman Hansen, M.

2006. *Polis. An Introduction to the Ancient Greek City-State*, Oxford University Press.

Hermansen, G.

1982. *Ostia. Aspects of Roman City Life*, The University of Alberta Press.

Hilali, A.

2007. L'impact de la légio IIIa Augusta dans les provinces romaines d'Afrique. L'aspect religieux, in: *The Impact of the Roman Army (200BC – AD476). Economic, Social, Religious and Cultural Aspects* (L.de Blois - E. Lo Cascio eds.), 481-492.

Hill, S.

1996. *The Early Byzantine Churches in Cilicia and Isauria*, University of Birmingham.

Hingley, R.

2005. *Globalizing Roman Culture: Unity, Diversity and Empire*, Routledge.

Hoddinott, R.F.

1963. *Early Byzantine Churches in Macedonia and Southern Serbia. A Study of the Origins and the Initial Development of East Christian Art*, London – New York.

Hohlfelder, R.L.

1988. Procopius, De Aedificis, 1.11.18-20: Caesarea maritima and the building of Harbours in Late Antiquity, *Mediterranean Historical Review*, 3/1, 54-62.

Hope, V.M.

2007. *Death in Ancient Rome: A Sourcebook*, Routledge.

Horden, P. - Purcell, N.

2000. *The Corrupting Sea. A Study of Mediterranean History*, Blackwell.

Houston, G.W.

1987. Lucian's Navigium and the Dimension of the Isis, *The American Journal of Philology* 108-3, 444-450.

Hoxha, G.

2003. *Scodra dhe Praevalis në antikitetin e vonë*, Shköder

2007. Lissus dans la basse Antiquité, in: *Épire, Illyrie, Macédoine...Mélanges offerts au Professeur Pierre Cabanes* (textes réunis par D. Berranger-Auserve), Clermont-Ferrand 2007, 81-87.

Hoxha, G. – Përzhita, L. – Cavallini, F.

2007. *Monumenti storici di culto cristiano della diocesi di Lezha*, Lezhë.

Hoyos, B.D.

1979. Pliny the Elder's Titled Baetican Towns: Obscurities, Errors and Origins, *Historia. Zeitschrift für Alte Geschichte*, 28/4, 439-471.

Hölscher, T.

2004. *The Language of Images in Roman Art*, Cambridge University Press.

Hritz, C.

2010. Tracing Settlement Patterns and Channel Systems in Southern Mesopotamia Using Remote Sensing, *Journal of Field Archaeology* 35-2, 184-203.

Иковић, Б.

2014. Долина ријеке Зете-Бјелопавлићка равница и античка Дукља, *Историјски записи LXXXVII* 1/2, 99-106.

Пес Johnston, S.

2004. Working Overtime in the Afterlife; or, No Rest for the Virtuous, in: *Heavenly Realms and Earthly Realities in Late Antique Religions* (R.S. Boustian-A.Y. Reed eds.), Cambridge University Press, 85-100.

Имамовић, Е.

1975. Прилог рјешавању проблема родног мјеста римског цара Диоклецијана, *Историјски записи XXXII*/3-4, 499-508.

Иванишевић, В. – Стаменковић, С.

2014. Касноантичка утврђења у лесковачкој котлини и њихов однос према урбаним центрима, *Старинар LXIV* (u štampi).

Jadrić-Kučan, I.

2012. Pokrajinski carski kult u rimskoj provinciji Dalmaciji, *Vjesnik za arheologiju i povijest dalmatinsku* 105, 41-66.

Јанковић, Ђ.

2007. *Српско Поморје од 7. до 10. столећа*, Београд.

Jensen, R.M.

2000. *Understanding Early Christian Art*, Routledge.

2012. Material and Documentary Evidence for the Practice of Early Christian Baptism, *Journal of Early Christian Studies* 20-3, 371-405.

Јиречек, К.

1959. Хришћански елемент у топографској номенклатури балканских земаља, у: *Зборник Константина Јиречека I* (ур. М. Динић), Београд, 461-528.

Johnson, M.J.

1997. Pagan-Christian Burial Practices of the Fourth Century: Shared Tombs?, *Journal of Early Christian Studies* 5-1, 37-59.

2009. *The Roman Imperial Mausoleum in Late Antiquity*, Cambridge University Press.

Jovanović, A.

2007. Risan u antičkom periodu, in: *Blago antičke Boke* (katalog izložbe), Tivat, 46-67.

Jovanović, M.

2014. *Počeci hrišćanstva na prostoru rimskog grada Dokleje i njenog agera* (magistarski rad odbranjen jula 2014. na Istorijskom institutu Univerziteta Crne Gore, Podgorica).

Jović-Gazić, V.

2011. Razvoj grada od kasne antike prema srednjem vijeku: Dubrovnik, Split, Trogir, Zadar - stanje istraženosti, *Archaeologia Adriatica V*, 151-196.

Kaizer, T. (ed.)

2008. *The Variety of Local Religious Life in the Near East in the Hellenistic and Roman Periods*, Leiden - Boston.

Kalavrezou - Maxeiner, I.

1975. The Imperial Chamber at Luxor, *Dumbarton Oaks Papers* 29, 225-251

Karagiorgou, O.

2009. Mapping Trade by the Amphora, in: *Byzantine Trade, 4th-12th Centuries* (M. Mundell-Mango ed.), Ashgate, 37-60.

Karović, G.

2007-2008. Podvodna arheološka nalazišta crnogorskog podmorja, *Godišnjak Pomorskog muzeja u Kotoru LV-LVI*, 425-459.

Karras V.A.

2004. Female Deacons in the Byzantine Church, *Church History* 73-2, 272-316.

Kiely, M.M.

2004. The Interior Courtyard: The Heart of Cimitile/Nola, *Journal of Early Christian Studies* 12-4, 443-479.

Kingsley, S.

2009. Mapping Trade by Shipwrecks, in: *Byzantine Trade, 4th-12th Centuries* (M. Mundell-Mango ed.), Ashgate, 31-36.

Kirigin, B. – Johnston, A. – Vučetić, M. – Lušić, Z.

2009. Palagruža - the island of Diomedes - and Notes on Ancient Greek Navigation in Adriatic, in: *The Connecting Sea: Maritime Interaction in Adriatic Prehistory* (S. Forenbaher ed.), BAR International Series 2037, 137-155.

Kleinbauer, W.E.

1973. The Origin and Functions of Aisled Tetraconch Churches in Syria and Mesopotamia, *Dumbarton Oaks Papers* 27, 89-114.

1987. The Double-Shell Tetraconch Building at Perge in Pamphylia and the Origin of the Architectural Genus, *Dumbarton Oaks Papers* 41, 227-293.

2006. Antioch, Jerusalem and Rome: The Patronage of Emperor Constantius II and Architectural Invention, *Gesta* 45-2, 125-145.

Кнох, Ј.

1964. Romans 15:14-33 and Paul's Conception of His Apostolic Mission, *Journal of Biblical Literature* 83-1, 1-11.21, 13-20.

Коортбојан, М.

1995. *Myth, Meaning and Memory on Roman Sarcophagi*, University of California Press.

Коривица, Т. (= Копривица, Т.)

2010. Nikola I Petrović Njegoš i istraživanje Duklje, *Историјски записи LXXXIII,4*, 215-223.

2012. Русские авторы путевых заметок и исследователи о Дукле (Диоклетии), у: *Россия и Балканы в течение последних 300 лет/ Русија и Балкан током последња три столећа* (ред./ур. Р. Распоповић), Подгорица, 515-526.

2014. Дневничке забилешке и фото документација Ц.А.Р. Мунроа о археолошким истраживањима Доклеје (Монтенегро) 1893.године, *Историјски записи LXXXVII/1-2*, 67-90.

(2013) 2014. Diary Entries and Photographic Documentation of J. A. R. Munro Related to the Archaeological Exploration of Doclea (Montenegro) in 1893, *Зограф 37* (u štampi).

Ковачевић, В. (= Ковачевић, В.)

1999. Резултати истраживања археолошког локалитета "Царине" у Рисну, *Гласник Српског археолошког друштва* 14, 103-118.

2005. Nalaz antičkog groba iz Risna, *Novensia* 16, 105-110.

Ковачић, В.

2014. Истраживање светишта трогирске катедрале св. Ловре, *Историјски записи LXXXVII/1-2*, 125-141.

Кораћ, В.

1997. Мартинићи, средњовековна транспозиција концепције античког града, *Зборник радова Византолошког института* 36, 163-172.

2001. *Мартинићи - остаци раносредњовековног града*, Београд.

2009а. Архитектонски украс у камену између антике и ране Византије, у остацима града Дукље (Doclea), *Старинар LIX*, 191-219.

2009б. Дољани-Златица, Подгорица. Остаци ранохришћанских грађевина *Зограф 33*, 1-9.

Кораћ, В. - Ковачевић, Ј. Црква св. Томе у Прчању у Боки Которској, *Зборник Филозофског факултета у Београду XI-1*, 107-114.

Козличић, М.

1980. Ptolomejevo viđenje istočne obale Jadrana, *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku* 74, 103-180.

2012. Adriatic Sea Routes from the Antiquity to the Early Modern Age, *Histria Antiqua*, 21, 13-20.

Krautheimer R.

1936. An Oriental Basilica in Rome: S. Giovanni a Porta Latina, *American Journal of Archaeology* 40-4, 485-495

1942. Introduction to an "Iconography of Medieval Architecture", *Journal of the Warburg and Courtauld Institutes* 5, 1-33.

1986⁴. *Early Christian and Byzantine Architecture*, Harmondsworth.

Lampe, G.W.H.

1961. *A Patristic Greek Lexicon*, Oxford.

Lane Fox, R.J. (ed.)

2011. *Brill's Companion to Ancient Macedon. Studies in the Archaeology and History of Macedon, 650 BC - 300 AD*, Leiden - Boston.

2011. The 360's, in: *Brill's Companion to Ancient Macedon*, 257-270.

Laskaris, N.G.

2000. *Monuments funéraires paléochrétiens et byzantins de Grèce*, Athènes

Laurence, R.

1999. *The Roads of Roman Italy. Mobility and Cultural Change*, Routledge.

Lavin, I.

1962. The House of the Lord. Aspects of the Role of Palace Triclinia in the Architecture of Late Antiquity and the Early Middle Ages, *Art Bulletin* 44-1, 1-27.

Leadbitter, W.L.

2009. *Galerius and the Will of Diocletian*, Routledge.

Lemos, I.

2000. Songs for heroes: the lack of images in early Greece, in: *Word and Image in Ancient Greece* (N. K. Rutter - B.A. Sparkes eds.), Edinburgh University Press, 11-21.

Levi, P.

1963. The Podgoritza Cup, *The Heythrop Journal* IV, 55-60.

Lewis, S.

1973. The Iconography of the Coptic Horseman in Byzantine Egypt, *Journal of the American Research Centre in Egypt* 10, 27-63.

Lidov, A. 2006. Hierotopy. The Creation of Sacred Spaces as a Form of Creativity and Subject of Cultural History, in: *Hierotopy. The Creation of Sacred Spaces in Byzantium and medieval Russia*, Moscow 2006, 32-58.

Liebeshutz, W.

1992. The End of the Ancient City, in: Rich, *The City in Late Antiquity*, 1-49.

Lindhagen, A.

2009. The transport amphoras Lamboglia 2 and Dressel A6. A central Dalmatian origin?, *Journal of Roman Archaeology* 22, 83-108.

Lipka, M.

2009. *Roman Gods. A Conceptual Approach*, Leiden - Boston.

Lo Cascio, E.

2005. The new state of Diocletian and Constantine: from the Tetrarchy to the reunification of Empire, in: *The Cambridge Ancient History, vol. XII. The Crisis of Empire, A.D. 193-337* (A.K. Bowman - P. Garnsey - A. Cameron eds.), Cambridge University Press, 170-183.

Lomas, K. 1993. *Rome and the Western Greeks, 350BC-200AD. Conquest and Acculturation in Southern Italy*, Routledge.

Lozanova-Stantcheva, V.

2014. Constantine Helios: between Paganism and Christianity, in: *Serdica Edict (311 AD). Concepts and Realizations of the Idea of Religious Toleration* (V. Vachkova – D. Dimitrov eds.), Sofia, 163-180.

- Ljubinković-Ćorović, M.** 1967. Ranohrišćanska staklena čaša iz Duklje, *Materijali IV*, (red.N. Tasić), Beograd, 85-92.
- Mackie, G.V.** 2003. *Early Christian Chapels in the West: Decoration, Function and Patronage*, University of Toronto Press.
- MacMullen, R.**
1970. Market-Days in the Roman Empire, *Phoenix* 24/4, 333-344.
1990. Provincial Languages in the Roman Empire, in: *Changes in the Roman Empire. Essays in the Ordinary*, Princeton University Press, 32-40
2000. *Romanisation in the Time of Augustus*, Yale University Press.
- Madigan, K. – Osiek, C.**
2011. *Ordained Women in the Early Church: a Documentary History*, The John Hopkins University Press.
- Mailis, A.**
2011. *The Annexes at the Early Christian Basilicas of Greece (4th-6th C.): Form and Function*, BAR Archaeopress.
- Malacrino, C.G.**
2010. *Constructing the Ancient World: Architectural Techniques of the Greeks and Romans*, J.P. Getty Museum Los Angeles.
- Mango, C.**
1985. *Le développement urbain de Constantinople (IVe – VIIe siècles)*, Paris.
- Mano - Zisi, Đ.** 1958-1959.
Prolegomena uz probleme kasnoantičkog mozaika u Ilirikumu, Зборник радова Народног музеја у Београду 2, 83-109.
- Marconi, C.**
2004. Kosmos. The Imagery of the Archaic Greek Temple, *RES. Anthropology and Aesthetic* 45, 211-224.
- Marinatos, N.**
1993. What were Greek Sanctuaries? A Synthesis, in: *Greek Sanctuaries. New Approaches* (N. Marinatos - R. Hägg eds.), Routledge, London - New York, 179-183.
- Marković, Č. (=Марковић, Ч.)**
1964. Конзерваторско-рестаураторски радови на локалитету "Рисански мозаици" у Рисну у 1963, *Старине Црне Горе II*, 103-116.
2005. Резултати археолошких истраживања манастира Подластве, у: *Грбаљ кроз вјекове* (ур. М. Пантић – В. Вучинић), Грбаљ, 55-68
2006. *Arheologija Crne Gore*, Podgorica
2012. *Antička Budva. Nekropole. Istraživanja 1980 -1981*, Podgorica.
- Markus, R.A.**
1994. How on Earth Could Places Become Holy?, *Journal of Early Christian Studies* 2-3, 257-271
- Martinović, J.**
1990. Ranohrišćanska krstionica ispod crkve svete Marije od Rijeke u Kotoru, *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji* 29, 21-32.
2011. *Antički natpisi u Crnoj Gori*, Kotor

Мартиновић, Ј. – Ковачевић, В.

2005. Археолошка карта Грбља, у: *Грбља кроз вјекове* (ур. М. Пантић – В. Вучинић), Грбља, 27-30.

Marin, E.

1988. *Starokršćanska Salona*, Split.

1989. La topographie chrétienne de Salone. Les centres urbaines de la pastorale, in: *Actes du Xie congrès international d'archéologie chrétienne*, Rome: École Française de Rome, 1117-1131.

Marzano, A.

2007. *Roman Villas in Central Italy. A Social and Economic History*, Leiden - Boston.

Mass, M. (ed.)

2005. *The Cambridge Companion to the Age of Justinian*, Cambridge University Press.

Matijašić, I.

2011. "Shrieking like Illyrians." Historical Geography and the Greek Perspective of the Illyrian World in the 5th Century BC, *Arheološki Vestnik* 62, 289-316

Mattingly, D.J.

1997. (ed.) *Dialogues in Roman Imperialism. Power, discourse and discrepant experience in the Roman Empire*, Portsmouth, Rhode Island.

1997. Africa: a landscape of opportunity, in: *Dialogues in Roman Imperialism*, 117-142.

2011. *Imperialism, Power and Identity. Experiencing the Roman Empire*, Princeton University Press.

Maxwell, J.L.

2006. *Christianization and Communication in Late Antiquity. John Chrysostom and his Congregation in Antioch*, Cambridge University Press.

May, J.M.F.

1946. Macedonia and Illyria (217-167 B.C.), *The Journal of Roman Studies* 36/1-2, 48-56.

Mayor, J.B - Swainson, J.H.

2009. *Cicero, De Natura Deorum Libri Tres*, Cambridge University Press.

McNally, Sh.

1985. Ariadne and Others: Images of Sleep in Greek and Early Roman Art, *Classical Antiquity* 4-2, 152-192.

Medini, J.

1984. Autohtoni kultovi u razvoju antičkih regija u rimskoj provinciji Dalmaciji, *Dometi* 5, 7-23.

Meder, J.

2003. *Podni mozaici u Hrvatskoj od 1. do 6. stoljeća*, Zagreb.

Meksi, A.

2004. *Arkitektura e Kishave të Shqipërisë (shekujt VII-XV)*, Tiranë.

Migotti, B.

1991-92. Dalmacija na razmeđi Istoka i Zapada u svjetlu međusobnog odnosa jaderske i salonitanske ranokršćanske crkve, *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu XIV-XXV*, 161-182.

Mihajlović, I. - Jurišić, M.

2008. Pregled podmorskih arheoloških istraživanja na dubrovačkom području od 1997. do 2005. godine, u: *Arheološka istraživanja u dubrovačko-neretvanskoj županiji* (izdanja Hrvatskog arheološkog društva 24), 103-111.

Miholjek, I. - Mihajlović, I.

2011. Antički brodolomi s teretom sarkofaga na području Dalmacije, *Portal. Godišnjak hrvatskog restauratorskog Zavoda* 2, 215-221.

Mijović, P.

1970. *Tragom drevnih kultura Crne Gore*, Titograd.

1978. Ranohrišćanski spomenici Praevalisa, *Arheološki Vestnik XXIX*, 641-678.

1980. *Umjetničko blago Crne Gore*, Titograd-Beograd.

1987. *Pradavne i davne kulture Crne Gore*, Titograd.

Мијовић, П. - Ковачевић, М.

1975. *Градови и утврђења у Црној Гори*, Београд - Улцињ.

Микулчић, И.

1996. *Средновековни градови и тврдини во Македонија*, Скопје.

Милинковић, М.

2003. О тзв. Женском германском гробу из Улпијане, у: *Споменица Јована Ковачевића* (ур. Р. Бунарџић – Ж. Микић), Београд, 143-178.

2005. Прилог археолошкој карти Грбља: неки резултати сондажног рекогносцирања 2000.године, у: *Грбља кроз вјекове* (ур. М. Панџић – В. Вучинић), Грбља, 31-54.

Millar, F.

2004. Local Cultures in the Roman Empire: Lybian, Punic and Latin in Roman Africa, in: *Rome, the Greek World, and the East, Vol.II, Government, Society, and Culture on the Roman Empire*, Fergus Millar (H.M. Cotton - G.M. Rogers eds.), The University of North Carolina Press, 249-264.

Mirković, M.

1968. *Rimski gradovi na Dunavu u Gornjoj Meziji*, Beograd.

Мишић, С. (ур.)

2010. *Лексикон градова и тргова средњовековних српских земаља*, Београд.

Moralee, J.

2004. *"For Salvation's Sake". Provincial Loyalty, Personal Religion, and Epigraphic Production in the Roman and Late Antique Near East*, Routledge.

Moravcsik, Gy. – Jenkins, R.J.H. (eds.)

1967. *Constantine Porphyrogenitus De Administrando Imperio*, Dumbarton Oaks, Washington D.C.

Morgan, C.

1993. The Origins of pan-Hellenism, in: *Greek Sanctuaries. New Approaches* (N. Marinatos - R. Hägg eds.), Routledge, 14-33.

Munk Højte, J.

2005. *Roman Imperial Statue Bases from Augustus to Commodus*, Aarhus University Press.

Munro, Dž.A.R. et al.

(1896) 2013. *O rimskom gradu Dokleji u Crnoj Gori*, Podgorica.

Murphy, T.M.

2004. *Pliny the Elder's Natural History: The Empire in the Encyclopedia*, Oxford University Press.

Müller, S.

2010. Philip II, in: Roisman - Worthington, *A Companion to Ancient Macedonia*, 166-185.

Mylonopoulos J. (ed.)

2010. *Divine Images and Human Imagination in Ancient Greece and Rome*, Leiden – Boston.

2010. *Odysseus with a trident? The use of attributes in ancient Greek imagery*, in: *Divine Images and Human Imagination in Ancient Greece and Rome*. 171-204.

Nibley, H. W. 1979. The Early Christian Prayer Circle, *Brigham Young University Studies* 19, 41-78.

Nikčević, V.D. – Klikovac, A. (prir./prev.)

2001. *Monumenta Montenegrina I*, Podgorica.

Николајевић, И. (=Николајевић-Стојковић, И.)

1953. Римски портре из Кумбора, *Зборник радова Византолошког института* 2, 1-6.

1955. Касноантички мозаик из Петровца на Мору, *Зборник радова Византолошког института* 3, 159-161.

1957. *Рановизантијска декоративна пластика из Србије, Македоније и Црне Горе*, Београд.

1971. Велики посед у Далмацији у V и VI веку у светлости археолошких налаза, *Зборник радова Византолошког института* 13, 277-292.

1979. "Salona christiana" u VI i VII veku, *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku LXXII-LXXIII*, 151-170.

1981. Две белешке за историју Преваљиса, *Зборник радова Византолошког института* 20, 9-14.

Noegel, S.B.

2007. Greek Religion and Ancient Near East, in: Ogden, *A Companion to Greek Religion*, 21-37.

Norton, P.

2007. *Episcopal Elections 250-600. Hierarchy and Popular Will in Late Antiquity*, Oxford University Press.

Novaković, B. (=Новаковић Б.)

2007. Doclea-Genta-Praevalis, *Philologia* 5/1, 121-128.

2012. Дукља у спису De administrando imperio, *Зборник радова Византолошког института* 49, 75-86.

Oates, D.

1962. Qasr Serij – a Sixth Century Basilica in Northern Iraq, *Iraq* 24-2, 78-89.

Odahl, Ch.M.

2004. *Constantine and the Christian Empire*, Routledge.

Ogden, D. (ed.)

2007. *A Companion to Greek Religion*, Blackwell.

Oleson, J.P.

1986. *Greek and Roman Mechanical Water-Lifting Devices: The History of a Technology*, University of Toronto Press.

1988. The technology of Roman harbours, *The International Journal of Nautical Archaeology and Underwater Exploration*, 17-2, 147-157.

Orlin, E.M.

2010. *Foreign Cults in Rome. Creating a Roman Empire*, Oxford University Press.

Osborne, R.E.

1965. St. Paul's Silent Years, *Journal of Biblical Literature* 84-1, 59-65.

Osborne, R. – Cunliffe, B. (eds.)

2007. *Mediterranean Urbanisation 800-600 BC*, Oxford University Press.

Ovadia, A. – da Silva, C.G.

1981-1982. Supplementum to the Corpus of the Byzantine Churches in the Holy Land I, *Levant* 13, 200-261; II, *Levant* 14, 122-170.

Palagia, O.

2000. Hephaestion's Pyre and the Royal Hunt of Alexander, in: *Alexander the Great in Fact and Fiction* (A.V. Bosworth - E.J. Baynham eds.), Oxford University Press, 167-206

ΠΑΛΙΟΥΡΑΣ, Α.Δ.

2004. *Βυζαντινή Αιτωλοακαρνανία*, Αθήναι.

Pallas, D.

1977. *Les monuments paléochrétiens de Grèce découverts de 1959 à 1973*, Città del Vaticano.

Pandžić, K. - Likso, T.

2005. Eastern Adriatic Typical Wind Field Patterns and Large-Scale Atmospheric Conditions, *International Journal of Climatology* 25, 81-98.

ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ, Β. Ν.

2013. *Παλαιοχριστιανική Ηπειρος. Η μαρτυρία της γλυπτικής*, ΔΙΔΑΚΤΟΡΙΚΗ ΔΙΑΤΡΙΒΗ, ΙΩΑΝΝΙΝΑ.

Parazoglou, F. (=Папазоглу, Ф.)

1965. Les Origines et la destine de l'État Illyrien: Illyrii proprie dicti, *Historia. Zeitschrift für Alte Geschichte* 14-2, 143-179.

1988. Илirsка и дарданска краљевина. Порекло и развој, структура, хеленизација и романизација, у: *Илири и Албанци* (ур. М. Гарашанин), Београд, 145-199.

Паровић - Пешикан, М.

1974. Римски пут Risinium-Salthua, *Starinar XXIII-1972*, 63-72.

1979. Археолошка истраживања у Боки Которској, *Старинар XXVIII-XXIX*, 19-67.

1980. *Планинско залеђе Ризинијума*, Београд-Никшић.

2001. Грчка импортована керамика из Улциња, у: *Vestigatio Vetvstatis Александруни Цермановић-Кузмановић* (ур. М.Лазић), Београд, 335-367

Реџа, I.

1996. *The Christian Art of Byzantine Syria*, Garnet Publishing.

Perić, O. – Karbić, D – Matijević Sokol, M – Ross Sweeney, J. (eds.)

2006. *Thomae archidiaconi Spalatensis Historia Salonitanorum atque Spalatinorum pontificium*, Budapest.

Përzhita, L. – Hoxha, G.

2002. Recherches sur les Forteresses de la Basse Antiquité et du Moyen Âge dans le Bassin de Drini i Bardhe, *Acta Studia Albanica* 1, 133-156.

Picard, J.-Ch.

1989. L'atrium dans les églises paléochrétiennes d'Occident, in: *Actes du XIe congrès international d'archéologie chrétienne*, Rome: École Française de Rome, 505-553.

Piganiol, A. - Laurent-Vibert, R.

1912. Recherches archéologiques à Ammaedara (Haïdra), *Mélanges d'archéologie et de histoire* 32, 69-229.

Platt, V.

2012. Framing the Dead in Roman Sarcophagi, *RES: Anthropology and Aesthetic* 61/62, 213-227.

Роровић, М. (=Поповић, М.)

1999. *Tvrđava Ras/The Fortress of Ras*, Београд.

2001-2002. Војислав Кораћ, *Мартинићи - остаци раносредњовековног града*, *Зограф* 29, 226-229.

Роровић, В. (= Поповић, В.)

1984. Byzantins, Slaves et autochtones dans les provinces de Prévalitane et Nouvelle Épire, in: *Villes et peuplement dans l'Illyricum Protobyzantin* (G.Dagron ed.), Rome, 181-243.

1988. Албанија у касној антици, у: *Илири и Албанци* (ур. М. Гарашанин), Београд, 201-250.

Поповић, В. – Кондић, В.

1977. *Царичин Град. Утврђено насеље у византијском Илирику*, Београд.

Posèq, A.V.G.

1987. A Note on Caravaggio's "Sleeping Amor", *Notes in the History of Art* 6-4, 27-31

Potter, D.

1992. Empty Areas and Roman Frontier Policy, *The American Journal of Philology* 113/2, 269-274.

2004. *The Roman Empire at Bay, AD 180-395*, Routledge.

Prendi, F.

2008. The Prehistory of Albania, in: *The Cambridge Ancient History III-1: The Prehistory of the Balkans; and the Middle East and the Aegean World, tenth to eight centuries B.C.* (J. Boardman – I.E.S. Edwards – N.G.L. Hammond – E. Sollberger eds.), Cambridge University Press, 187-237.

Preradović, D.

2010-2011. *Bisanzio sull'Adriatico nel IX e X secolo. Topografia sacra / Byzance sur l'Adriatique aux IXe-Xe siècles. Topographie sacrée*, Corso di Dottorato di Ricerca in Storia dell'Arte Ciclo XXII. Tesi di Dottorato di Ricerca (relatori V. Pace - C. Jolivet-Lévy), Università degli Studi di Udine - École Pratique des Hautes Études.

Prest, J.

1981. *The Garden of Eden: The Botanic Garden and the Re-creation of Paradise*, Yale University Press.

Preston, R.

2001. Roman questions, Greek Answers: Plutarch and the construction of identity, in: Goldhill, *Being Greek under Rome*, 86-122.

Price, R. – Whitby, M. (eds.)

2011. *Chalcedon in Context. Church Councils 400-700*, Liverpool University Press.

Price, S.R.F.

1984. *Ritual and Power. The Roman imperial cult in Asia Minor*, Cambridge University Press.

Prozorov, V.

2006. The *Passion* of St. Domnius: the Tradition of Apostolic Succession in Dalmatia, *Scrinium II. Universum Hagiographicum*, 219-239.

Purcell, N.

2014. The Ancient Mediterranean, in: *A Companion to Mediterranean History* (P. Horden – Sh. Kinoshita eds.), Blackwell, 59-76.

Rackham, H. (transl.)

1961. *Pliny. Natural History. Vol. II, libri III-VII*, The Loeb Classical Library, Harvard University Press.

Raven, S.

1993. *Rome in Africa*, Routledge.

Rapp, C.

2005. *Holy Bishops in Late Antiquity. The nature of Christian Leadership in an Age of Transition*, University of California Press.

Rapanić, Ž.

1980. Prilog proučavanju kontinuiteta naseljenosti u salonitanskom ageru u ranom srednjem vijeku, *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku LXXIV*, 189-217.

Reddé, M. 1995. Dioclétien et les fortifications militaires de l'antiquité tardive. Quelques considérations de méthode, *Antiquité Tardive* 3, 91-124.

Reekmans L.

1989. L'implantation monumentale chrétienne dans le paysage urbain de Rome de 300 à 850, in: *Actes du Xie congrès international d'archéologie chrétienne*, Rome: École Française de Rome, 861-916.

Rees, R.

2004. *Diocletian and the Tetrarchy*, Edinburgh University Press.

Revell, L.

2008. *Roman Urbanism and Local Identities*, Cambridge University Press.

Renberg, G.H.

2006-2007. Public and Private Spaces of Warship in the Cult of Asclepius in Rome, *Memoirs of the American Academy in Rome* 51-52, 87-172.

Rich, J. (ed.)

1992. *The City in Late Antiquity*, Routledge.

Рицл, М. (предговор, превод и коментар)

1988. *Полибије. Историје I*, Нови Сад.

Rickman, G.E.

1988. The archaeology and history of Roman ports, *The International Journal of Nautical Archaeology and Underwater Exploration* 17-3, 257-267.

Roisman, J. - Worthington, I. (eds.)

2010. *A Companion to Ancient Macedonia*, Blackwell.

Roldanus, J.

2006. *The Church in the Age of Constantine. The Theological Challenges*, Routledge

Rousseau, Ph. (ed.)

2009. *A Companion to Late Antiquity*, Blackwell.

Royal, J.G.

2008. Discovery of Ancient Harbour Structures in Calabria, Italy, and Implications for Interpretation of Nearby Sites, *The International Journal of Nautical Archaeology* 37-1, 49-66.

2012. Illyrian Coastal Exploration Program (2007-2009): The Roman and Late Roman Finds and Their Context, *American Journal of Archaeology* 116-3, 405-460.

Roymans, N. (ed.)

1996. *From the Sword to the Plough. Three Studies on Earliest Romanisation of Northern Gaul*, Amsterdam University Press.

Rüpke, J. (ed.)

2007. *A Companion to Roman Religion*, Blackwell.

Rykwert, J.

1988. *The Idea of the town: the Anthropology of Urban Form in Rome, Italy and the Ancient World*, Princeton University Press.

Salzman, M.R.

1990. *On Roman Time: The Codex-Calendar of 354. and the Rhythms of Urban Life in Late Antiquity* Berkeley - Los Angeles.

2013. Leo's Liturgical Topography: Contestations for Space in Fifth Century Rome, *The Journal of Roman Studies* 103, 208-232.

Sanader, M.

2014. O sudjelovanju žena u radu rane crkve na primeru jednog epigrafskog spomenika iz Duklje/On the Participation of Women in the Work of the Early Church based on one Epigraphic Inscription from Doclea, *Nova antička Duklja/New Antique Doclea IV*, 7-18.

Saradi, H.

1998. Aspects of Early Byzantine Urbanism in Albania, in: *The Mediaeval Albanians* (Ch. Gasparis ed.), Athens, 81-130.

Schlesinger, A.C. (transl.)

1951. *Livy. History of Rome, XIII, books XLIII-XLV*, The Loeb Classical Library, Harvard University Press.

Selem, P.

1997. *Izidin trag*, Književni krug Split.

Shaw, B.D.

1981. The Elder's Pliny African Geography, *Historia. Zeitschrift für Alte Geschichte*, 30/4, 424-471

Shepard Kraemer, R.

1992. *Her Share of the Blessings. Women's Religions Among Pagans, Jews and Christians in the Greco-Roman World*, Oxford University Press.

Shepardson, Ch.

2009. Syria, Syriac, Syrian: Negotiating East and West, in: Rousseau, *A Companion to Late Antiquity*, 455-466.

Sherwin-White, A.N.

1996. *The Roman Citizenship*, Oxford University Press

Smith J. Ch.

1990. Form and Function of the Side Chambers of Fifth- and Sixth-Century Churches in Ravenna, *Journal of the Society of Architectural Historians* 49-2, 181-204.

Smith, J.T.

1997. *Roman Villas. A Study in Social Structure*, Routledge.

Sophoulis, S.

2012. *Byzantium and Bulgaria, 775-831*, Leiden-Boston.

Sorabella, J.

2007. Eros and the Lizard: Children, Animals and Roman Funerary Sculpture, *Hesperia Supplements* 41, 353-370.

Спасић-Ђурић, Д.

2002. *Виминацијум, главни град римске провинције Горње Мезије*, Пожаревац.

Spera, L.

2003. Christianization of Space along via Appia, *American Journal of Archaeology* 107, 23-43.

2005. Riti funerari e "culto dei morti" nella tarda antichità: un quadro archeologico dai cimiteri paleocristiani di Roma, *Augustianum XLV/I*, 5-34.

Spier, J.

2007. *Late Antique and Early Christian Gems*, Wiesbaden.

Спремо-Петровић, Н.

1971. *Пропорцијски односи у базиликама илирске префектуре*, Београд..

Srejskić, D.

1967. Rezultati arheoloških istraživanja na području antičke Duklje, *Materijali IV*, (red.N. Tasić), Beograd, 69-76

1995. Diva Romula, Divus Galerius, in: *The Age of Tetrarchs* (D. Srejskić ed.), Belgrade, 297-310.

Срејовић, Д. - Цермановић-Кузмановић, А.

1979. *Речник грчке и римске митологије*, Београд.

Stafford, E.J.

1991-1993. Aspects of Sleep in Hellenistic Sculpture, *Bulletin of the Institute of Classical Studies* 38, 105-120.

Stamper, J.W.

2005. *The Architecture of Roman Temples: the Republic to the Middle Empire*, Cambridge University Press.

Stevović, I. (= Стевовић, И.)

1998/1999. Свети Андреја у которском натпису ANDREESCI AD HONOREM SOCIORVMQ. MAIOREM †, *Зограф* 27, 23-32.

2001/2002. Byzantium, Byzantine Italy and Cities on the Eastern Coast of the Adriatic: the Case of Kotor and Dubrovnik, *Зборник радова Византолошког института* 39, 165-182.

Stepanov, Ts.

2010. *The Bulgars and the Steppe Empire in the early Middle Ages. The Problem of Others*, Leiden-Boston.

Stewart, P.

2003. *Statues in Roman Society. Representation and Response*, Oxford University Press.

Sticotti, P.

(1913) 1999. *Rimski grad Doclea u Crnoj Gori*, Podgorica.

Стричевић, Ђ.

1961. Дољани код Титограда, ранохришћанска црква, *Старинар XII*, 281.

Strong, D.E.

1963. Some Observations on Early Roman Chorintian, *The Journal of Roman Studies* 53/1-2, 73-84.

Strootman, R.

2007. *The Hellenistic Royal Court. Court Culture, Ceremonial and Ideology in Greece, Egypt and the Near East, 336-30 BCE*, Proefschrift ter verkrijging van de graad de doctor aan de Universiteit Utrecht.

Suić, M.

1976. *Antički grad na istočnom Jadranu*, Zagreb.

Suić, M. – Marasović, T.

1989. Ristrutturazione delle città sulla costa orientale adriatica nell'epoca paleocristiana, in: *Actes du Xie congrès international d'archéologie chrétienne*, Rome: École Française de Rome, 327-344.

Šašel Kos, M.

1993. Cadmus and Harmonia in Illyria, *Arheološki Vestnik* 44, 113-136.

1999. Octavian's Campaigns (35-33 BC) in Southern Illyricum, in: *L'Illyrie méridionale et l'Épire dans l'antiquité III* (P. Cabanes ed.), Paris, 255-264.

2002. Pyrrhus and Illyrian Kingdom(s?), in: *Grčki utjecaj na istočnoj obali Jadrana/Greek Influence Along the East Adriatic Coast* (ur./eds. N. Cambi - S. Čače - B. Kirigin), Split, 101-120.

2003. The Roman Conquest of Dalmatia in the light of Appian's Illyrike, in: *Dall'Adriatico al Danubio: l'Ilirico nell'età greca e romana* (a cura di Gianpaulo Urso), Pisa, 141-166.

2004. Mythological Stories Concerning Illyria and its Name, in: *L'Illyrie méridionale et l'Épire dans l'Antiquité-IV* (réunis par P. Cabanes et J.-L. Lambolley), Paris, 493-504.

2005. *Appian and Illyricum*, Ljubljana.

2007. The Illyrian king Ballaeus – some historical aspects, in: *Épire, Illyrie, Macédoine...Mélanges offerts au Professeur Pierre Cabanes* (textes réunis par D. Berranger-Auserve), Clermont-Ferrand 2007, 125-138.

2012. Uloga mornarice u Oktavijanovom Ilirskom ratu, *Histria Antiqua* 21, 93-104.

Шеровић, П. Д.

1920. Црква "Ризе Богородице" у Бијелој, у Боки Которској, *Гласник Земаљског музеја Босне и Херцеговине XXXII*, 273-294.

Šiljeg, B.

2007. Ranokršćanski mramorni korintski kapiteli iz Dubrovnika, *Prilozi Instituta za arheologiju u Zagrebu* 24, 257-261.

Шпехар, О.

2012. *Настанак хришћанске сакралне топографије урбаних простора централног Балкана: од миланског едикта до почетка 7. века* (doktorska disertacija odbranjena februara 2012. godine na Filozofskom fakultetu u Beogradu).

Шпехар, П.

2008. Касноантичка и рановизантијска утврђења у Босни и Херцеговини (залеђе провинције Далмација), *Зборник за историју Босне и Херцеговине* 5, 17-48.

Tadinac, I.

2011. Sfinge iz Dioklecijanove palače u Splitu, *Kulturna baština* 37, 371-400.

Talbert, R.J.A. (ed.)

2000. *Map-by-Map Directory to accompany Barrington Atlas of the Greek and Roman World*, Princeton University Press.

Testini, P.

1985. Note per servire allo studio dell complesso paleocristiano di S. Felice a Cimitile (Nola), *Mélanges de l'Ecole française de Rome. Antiquité* 97-1, 329-371.

Thomas, E.

2007. *Monumentality and the Roman Empire: Architecture of the Antonine age*, Oxford University Press.

Ујес, Д.

1996. Налаз камених урни са некрополе из римског периода у Рисну, *Гласник Српског археолошког друштва* 11, 148-158.

Van Andringa, W.

2007. Religion and the Integration of Cities in the Empire in the Second Century AD: The Creation of Common Religious Language, in: Rüpke, *A Companion to Roman Religion*, 83-95.

Van Hooff, A.J.L.

2004. Ancient Euthanasia: "good death" and the Doctor in the Greco-Roman World, *Social Science and Medicine* 58, 975-985.

Várhelyi, Zs.

2010. *The Religion of Senators in the Roman Empire. Power and the Beyond*, Cambridge University Press.

Vežić, P.

2011. Dalmatinski trikonhosi, *Ars adriatica* 1, 27-66.

Volpe, G.

2005. Paesaggi e insediamenti rurali dell'Apulia tardoantica e altomedievale, in: *Paesaggi e insediamenti rurali in Italia meridionale fra Tardoantico e Altomedioevo* (a cura di G. Volpe - M. Turchiano), Bari, 295-314.

2007. Architecture and Church Power in Late Antiquity: Canosa and San Giusto (Apulia), in: *The Housing in Late Antiquity. From Palaces to Shops* (L. Lavan - L. Özengel - A. Sarantis et al. eds.), Leiden -Boston, 131-168.

2008. Vescovi rurali e chiese nelle campagne dell'Apulia e dell'Italia meridionale fra tardoantico e altomedioevo, *Hortus Artium Medievalium* 14, 31-47.

Volpe, G. - Turchiano, M.

2007. The Last Enclave. Rural Settlement in the 5th Century in Southern Italy: the Case of Apulia, in: *Le trasformazioni del V secolo. L'Italia, i barbari e l'occidente romano* (P. Delogu-S. Gasspari eds.), Turnhout, 531-577.

Вранешевих, Б.

2014. *Слика Раја на ранохришћанским подним мозаицима на Балкану: од 4. до 7. века* (doktorska disertacija odbranjena aprila 2014. godine na Filozofskom fakultetu u Beogradu).

Врзић, М.

2003. Археолошка истраживања у Боки Которској као једини одговор на нека постављена питања, *Бока* 24, 199-210.

2004. Рефлексије легенде о Кадму и Хармонији на подручје југоисточне јадранске обале, *Историјски записи LXXVII/1-4*, 135-143.

2005. Прилог проучавању античких путева и комуникација на територији јужне обале Боке Которске са краћим освртом на убицање Агрувијума, у: *Грбаљ кроз вјекове* (ур. М. Пантић – В. Вучинић), Грбаљ, 69-96.

Vučetić, M. 2001. Vrijeme i klima Jadrana u antičkim pisaca, *Hrvatski meteorološki časopis*, 55-67.

Vujičić, R.

2007. *Srednjovjekovna arhitektura i slikarstvo Crne Gore*, Podgorica.

Zagarčanin, M. (=Загарчанин, М.)

2010. Ранохришћанска црква на Великом Пијеску, у: *Древнохришћанско и светосавско наслеђе у Црној Гори* (пр. П. Кондић), Цетиње - Београд, 97-141.

2012. *Ranohrišćanska crkva na Velikom Pijesku*, Bar.

2012. О неким питањима ранохришћанског и средњовјековног градитељства у Доклеји и Бару, са посебним освртом према пагански културним представма/ On some issues on early Christian and Medieval Construction in Doclea and Bar, with a special reference to pagan cult scenes, *Nova antička Duklja/New Antique Doclea III*, 41-70.

2103. Podvodno-arheološka istraživanja na prostoru barskog i ulcinjskog akvatorija/ The Underwater-Archaeological Researches in Bar and Ulcinj Aquatorium Area, *Nova antička Duklja/New Antique Doclea IV*, 67-120.

2014. О Скадру и Доклеји у провинцији Превалис на основу археолошких свједочанстава, *Историјски записи LXXXVII 1-2*, 49-66.

Zanini, E.

2003. The Urban Ideal and Urban Planning in Byzantine New Cities of the Sixth Century A.D., in: *Theory and Practice in Late Antique Archaeology* (L. Lavan – W. Bowden eds.), Leiden – Boston, 196-223.

Zaninović, M.

2012. Neke posebnosti antičkog prometa duž istočnog Jadrana, *Histria Antiqua* 21, 21-28.

Zanker, P.

1990. *The Power of Images in the Age of Augustus*, University of Michigan.

Зелер, Ж.

(1918) 2005. *Почеци хришћанства на Балкану*, Подгорица.

Žižić, O. – Šaletić, M. – Iković, B.

2011. *Danilovgrad. Arheološki vodič/The Archaeological Guide*, Danilovgrad.

Yasin, A.M.

2009. *Saints and Church Spaces in the Late Antique Mediterranean. Architecture, Cult and Community*, Cambridge University Press.

Yegül, F.K.

1982. A Study in Architectural Iconography: Kaisersall and the Imperial Cult, *Art Bulletin* 64-1, 7-31.

Yonglin, H. –Hiaoling, W.

2009. Analysis of the "Three Fish Sharing One Head" Image on Han Portrait Brick, *Space of History and Theory* 189, 92-94.

Walbank, F.W.

(1928) 1984. Macedonia and Greek Leagues, in: *Cambridge Ancient History VII-1: The Hellenistic World* (F.W. Walbank - A.E. Astin - M.W. Frederiksen - R.M. Ogilvie eds.), 446-512.

Wallinga, H.T.

1964. Nautica I. The Unit of Capacity for Ancient Ships, *Mnemosyne* 17/1, 1-40.

1990. The Trireme and History, *Mnemosyne* 43/1-2, 132-149.

Ward-Perkins, J.B. – Balance, M. H. – Reynolds, S.

1958. The Caesareum at Cyrene and the Basilica at Cremna, *Papers of the British School in Rome* 26, 137-194.

Webb, R.

2009. *Ekphrasis, Imagination and Persuasion in Ancient Rhetorical Theory and Practice*, Ashgate.

Weingarten, S.

2005. *The Saint's Saints. Hagiography and Geography in Jerome*, Leiden - Boston 2005.

West, M.L.

1997. *The East Face of Helicon. West Asiatic Elements in Greek Poetry and Myth*, Clarendon Press Oxford.

Whittaker, C. R.

2000. Frontiers, in: *The Cambridge Ancient History, Vol. XI, The High Empire, A.D. 70-192* (P. Garnsey - D. Rathbone - A.K. Bowman eds.), Cambridge University Press, 293-319.

2004. *Rome and its Frontiers: the Dynamics of Empire*, Routledge.

Wickham, Ch.

2004. *Framing the Early Middle Ages. Europe and Mediterranean 400-800*, Oxford University Press.

William, S. – Friell, G.

1994. *Theodosius. The Empire at Bay*, Routledge.

Williams, S.

2000. *Diocletian and the Roman Recovery*, Routledge.

Wilkes, J. J.

1969. *Dalmatia*, London.

1992. *The Illyrians*, Oxford.

2005. Provinces and Frontiers, in: *Cambridge Ancient History XII: The Crisis of Empire, A.D. 193-337* (A.K. Bowman – P. Garnsey – A. Cameron eds), Cambridge University Press, 212-268.

2013. The Archaeology of War: Homeland Security in the South -West Balkans (3rd-6th c. A.D.), in: *War and Warfare in Late Antiquity* (A. Sarantis - N. Christie eds.), Leiden - Boston, 255-296.

Wilson, A.J.N.

1966. *Emigration from Italy in the Republican Age of Rome*, Manchester University Press.

Wilson-Jones, M.

1989. Designing the Roman Corinthian Order, *Journal of Roman Archaeology* 2, 35-70.

1991. Designing the Roman Corinthian Capitel, *Papers of the British School at Rome* 59, 89-150.

Woolf, G.

1993. Rethinking the Oppida, *Oxford Journal of Archaeology* 12-2, 223-234.

1994. Becoming Roman, Staying Greek: Culture, Identity and the Civilizing Process in the Roman East, *Proceedings of the Cambridge Philological Society* 40, 116-143.

1995. The Formation of Roman Provincial Cultures, *Dossiers d'archeologie du Musee National d'Histoire* 4, 9-18.

1997. Beyond Romans and Natives, *World Archeology* 28/3, 338-350.

2001. The Roman Cultural Revolution in Gaul, in: *Italy and the West. Comparative Issues in Romanization* (S. Keay - N. Terrenato eds.), Oxbow Books, 173-186.

2003. Seeing Apollo in Roman Gaul and Germany, in: *Roman Imperialism and Provincial Art* (S. Scott - J. Webster eds.), Cambridge University Press, 139-152.

2007. Polis-Religion and its alternatives in the Roman Provinces, in: *Römische Reichsreligion und Provinzialreligion* (H.Canick - J. Rüpke hrsg.), Mohr Siebeck, 71-84.